

SESHWARA-MIMAMSA.

A Commentary on Jaimini Sutra.

(1st & 2nd Padas, in 1st Adhyaya.)

BY

SRI-VEDANTACHARYA.

Kavi tarkika-simha & Sarva tantra-swatantra.

EDITED BY

P. B. ANANTHA CHARIAR,

Sanskrit Pandit.

Printed at the

Sri Sudarsana Press.

CONJEEVERAM.

Price Re. 1-8-0.

शास्त्रमुक्तावळी–१६

सेश्वर मीमांसा ।

कवितार्किक सिंहेन- सर्वतन्त्र स्वतन्त्रेण

श्रीमद्वेदान्ताचार्या परनाम्ना

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन

विरचिता।

धर्म मीमांसा व्याख्यान रूपा

(प्रथमाध्याय प्रथम द्वितीयपादौ)

श्रीकांची प्रतिवादि भयंकरं

अनन्ताचार्येण

परिशोधिता,

श्री सुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुद्र्यत ।

१९०२

॥ श्रीकांची ॥

इ[illegible]नी मेतन्मूल्यम् - १ - ८ - ०

॥ पूर्वमीमांसा सूत्र सूची ॥

प्रथमाध्याय प्रथमपादस्थ सूत्राणि ।

॥ प्रथमाध्याय द्वितीयपादस्थ सूत्राणि ॥

श्रीः

॥ शास्त्रमुक्तावळी ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

॥ सेश्वरमीमांसा ॥

विहितमनवमर्थं यः पुमर्थैश्चतुर्भि स्सफलयति वदान्य स्स्वप्रसादेन देवः । निखिलनिगमवेद्ये सिध्यतु श्रीसखेस्मिन् भगवति निरवद्ये भक्तिरात्यन्तिकीनः ॥

स जयति जैमिनि रादौ जयति पुनः काशकृत्स्नोपि ।
नारायणावतारो जयति परं बादरायणःश्रीमान् ॥

निर्मत्सरा निशमयन्त्विदमादरेण कर्माधिकारनयसूत्रगतिं समीचीम् ।
शारीरकेण घटयत्ययमस्मदुक्त्या देवस्तुरंगवदनो जगदन्तरात्मा ॥

" अथातोधर्मजिज्ञासा " इत्यारभ्य " अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिशब्दात् " इत्येवमन्तं विंशतिलक्षण म्मीमांसाख्य मेकं शास्त्रं । साहि मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका तद्विशेषनिर्णयार्था सांगाध्ययनसंगृहीत स्वाध्यायशब्दवाच्य वेदाख्याक्षरराश्यापातप्रतीतिविषय सप्रयोजनार्थ विशेष विविदिषाप्रेरितपुरुषाधिकर्तव्याच । एवमेकरूपप्रयोजन विशेषोद्देशप्रवृत्त पुरुषव्यापार गोचर न्यायसंघातनिबन्धनात्मिकायाः त्रिकाण्डया स्सामान्यतो विषयप्रयोजनप्रवृत्तिप्रकारविशेष विशेषिताधिकार्यैक्या देकविद्यास्थानत्वमिति नातिप्रसंगः । प्रतिविद्यास्थानमवान्तरोपकारादिभेदस्य व्यवस्थितत्वात् , नतथाऽपि भेदो दर्शिष्यते । काण्डभेदस्तु स्यात् , षट्कादिभेदन्यायात् । स्मृतिपुराणेन्महर्षिभिः पृथगपरिसंख्यानाच्च । ऐकप्रबन्ध्यंतु संगतिविशेषै र्विशिष्टक्रमत्वादिति भगवता भाष्यकारेणैवाभाषि । नच निरूप्यविशेषसद्भावे

समीक्ष्य सङ्कर्षारम्भः, वैयासिकोवा शारीरकप्रणयनप्रयासः । " सं हितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति वृत्तिग्रन्थश्च प्रतिबन्द्यादियुक्तिगर्भः । अर्थविरोधस्तु नसौत्रः, आन्य पर्यात्सूत्राणाम् । उक्तंह्यागमप्रामाण्ये –

" भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय " इति । वेदार्थसंग्रहेऽपि –

" अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति देवताधिकरणे ऽतिवादाःकृताः, कर्ममात्रे यथा[श्रद्धास्यात्]श्रद्धां कुर्यादिति सर्वमेकंशास्त्रमिति वेदवित्सिद्धान्तः " इति ।

द्रव्यदेवतासामान्ये द्रव्यबलीयस्त्वञ्च प्रमाणमुखेन, नपुनर्वस्तुस दसत्वाभ्यां, तच्चस्वावसरे निर्वक्ष्यामः । अन्यदपिसर्वमविरुद्धत्वेन निर्णेतव्यम् ।

अध्यस्त[स्य] व्याक्रियादोषं [षान्] येसूत्रमपि तत्यजुः ।
प्रायः स्फटिकमप्येते जहुरेव जपाभ्रमात् ॥

तेन नारायणार्यै स्सूत्राणा मन्यथाकरणं प्रौढिप्रकाशनमात्रमेव । वयन्तु सामगाचार्यसूत्राणां व्याख्यादोषं प्रतिक्षिप्य सम्यञ्चमेवार्थं प्रतिपादयिष्यामः ।

दर्शयतिच भगवान् बादरायणो जैमिनेरपि ब्रह्मतद्गुणाभ्युपगमं "साक्षादप्यविरोधं- जैमिनिः ।" " सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति" " मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः " "अन्यार्थंतु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्या मपिचैव मेके" "परं जैमिनि र्मुख्यत्वात् " "ब्राह्मेण जैमिनि रुपन्यासादिभ्यः" इत्यादिषु । धर्मं जैमिनि रत एव" " शेषत्वा त्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः " इत्यादिषु क्वाचित्क विसंवादानुवादस्त्वन्यपरोक्तिमूलकमंदमति मोहशां त्यर्थः । अथवा परकलितसौधादि शेषपूरणवत् विरुद्धैकदेशोद्धारेण संहितत्वपक्षेपि नार्थैक्यविरोधः । कर्तृभेदस्तु न शास्त्रं भिन्द्यात् '

तद्भेदश्च न तदेकीकुर्यात् । एककर्तृकानेकवदनेक कर्तृकैकदृष्टे र्लोकसिद्धत्वात् । परस्परसम्मत्या कृतशेषपूरणेनवा तात्पर्य परिशोधनपूर्वक तदेकदेश प्रवृत्त्युपपत्तेश्च । अतो ।विद्यास्थानान्तराननुवृत्तान्यवहिता विरुद्ध परस्परसापेक्षांशव द्विषयाद्यैक्या त्प्रबन्धैक्यंच सिद्धम् । कर्मादिकाण्डभेद व्यपदेशश्च तदैक्यं व्यनक्ति । एतौ राहुकब न्धमीमांसक पक्षौ प्रतिचिक्षिपाते । काण्डक्रमोप्यध्यायादि क्रमव दर्थ प्राप्तः । वेदप्रामाण्यमन्तरेण हि विचार स्सर्वोपि नसेत्स्यतीति प्रमाणलक्षणेन प्रागेव भाव्यम् । अथच कर्मोपक्रमतया प्रायो वेदानां तदितिकर्तव्यताभागयोरपि सारस्वतांगन्यायेन मुख्यक्रमानुसारात्, अनाद्यभ्यस्तत्रिवर्गप्रथमप्रावण्यरूपार्थक्रमात्, अनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यादेश्चोभयत्रा विशेषात्, कर्ममात्रेणचामृतत्व सम्भावनायां "अर्के चेन्मधुविन्देत " इति न्यायात्, पदार्थवाक्यार्थभाव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावादेश्च, पौर्वापर्य नियामकप्रमाणविशेषात् कर्मविचारः पूर्वभावी । तत्र भेदांगप्रयुक्ति क्रम कर्तृभिः सामान्यातिदेश विशेषातिदेश तदनुबन्ध्यूहबाध तन्त्र प्रसक्तिभिश्च प्रकृतिविकृतिरूप कर्मचिन्तानुक्रमे नान्यावकाशः । तदुद्देश्यदेवताविषयतयातु संकर्षानन्तर्य–समुचितमेव । अथतु सर्वकर्मसमाराध्यं सर्वदेवतान्तर्यामि परदेवतं चिन्तयिष्यते ।

विभूतिशक्तिमन्त्राख्या गुणाकारादि चित्रितैः ।
देवताकंचुकैर्भिन्नं यदेकं ब्रह्म चक्षते ॥

किंच यदि कर्मत एवामृतत्वं स्यात् किं तदंगकेनोपासनेन, अथन, तदा तादर्थ्येनापि स्वरूपतः कर्मोपयुज्येतेत्यापातधीमत ससन्दिहानस्यापि कर्मणि विचिचारयिषा दुर्वारा । तावन्मात्रात्तदसिद्धिनिश्च येतु निष्प्रत्यूहः शारीरकारम्भ इति ॥

विंशतिलक्षण्यांवक्ष्यमाणं कृत्स्न वेदार्थविचारं सहेतुकं प्रति जानाति

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ - १ - १ ॥

अथ शब्दोत्राय मानन्तर्यार्थ एव, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यानपवादत्वात् ।

मङ्गळार्थत्वं त्वथधर्मशब्दयो रन्यार्थत्वेपि प्रदीपादिवत्स्यात् । यद्यप्य त्र पूर्वं न किञ्चिदपि निर्दिष्टं, तथाप्यतःपदोपादानेन स्वरसत स्सामा न्येन कस्यचिद्वृत्तस्य हेतुतोक्ते स्तस्य धर्मजिज्ञासापद समभिव्या- हारसामार्थ्या त्तदपेक्षिततया विशेष्यमाणत्वाच्च सांगवेदाध्ययनरूप वृ- त्तविशेषसिद्धिः । नहि वेदाध्ययना त्पूर्व मन्यस्माद्वा नियतपूर्ववृत्ता- दनन्तरं वेदार्थविचार स्तदुक्तिर्वाविकल्पते ।

अतएवात्रातश्शब्दोपि वृत्तस्य हेतुभावार्थ एव । धर्मस्यजिज्ञा- सा धर्मजिज्ञासा, कर्मण्यत्र षष्ठी, सम्बन्धसामान्यषष्ठी मंगीकृत्य तेन तत्र कर्मसापेक्ष जिज्ञासा सामर्थ्यतः कर्मार्थत्वक्लृप्ते विळम्बितत्वात्, " कर्तृकर्मणोः कृति " इति विशेष विधानात् , कर्तृर्थताया इहानन्वयात् , कर्मणश्चेप्सिततयाऽभ्यर्हितत्वात् , अन्यपरेऽपि सूत्रे विषयप्रयोजनसूचनोपयोगात्, आनुषंगिकविवक्षान्तरस्यात्रादोष- त्वात्, प्रतिपदविधानषष्ठीसमासनिषेधस्य कृद्योगषष्ठ्यां प्रतिप्रसवेन "ज्ञोविदर्थस्यकरणे" इत्यादि सूत्रविषयत्वस्थापनाच्च ।

यद्यपि सर्पिषोज्ञान मित्यत्र कृद्योगोप्यस्ति, तथापि नकृद्योगजेयं षष्ठी, अपितु 'ज्ञोविदर्थस्य करण' इति जानाते र्धातो रविदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे सर्पिरादे ष्षष्ठ्यन्तस्य करणार्थत्वंच विधीयते । सर्पिषो जानीते, मधुनो जा नीत इत्यादिषु कृद्योगमन्तरेणापि षष्ठीप्रयोगदर्शनात् । तेन तत्रनसमासः।

धर्मशब्दोत्र चोदनालक्षण श्रेयस्करवाची , तेनाजहदभीप्सित स्वार्थेनाधर्मादिरपि कृत्स्नो वेदार्थो लक्ष्यते । अत एवच सिद्धपरभा गार्थस्यापि संग्रहः । कर्मोपासनात्मकस्य धर्मस्य स्वरूपसाधनाधिका राराध्यसाध्यादिकंतथा । तद्वोचरजिज्ञासासामर्थ्याद्वा कृत्स्नसिद्धिः । उ- क्तंच शारीरकाद्ये वेदस्य कार्यार्थत्वमन्वारुह्य भाष्यकारैः- " उपास नविषयकार्याधिकृतफलत्वेन 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर' मित्यादिभि र्ब्रह्म प्राप्तिश्श्रूयत इति ब्रह्मस्वरूप तद्विशेषणानां दुःखासंभिन्न देशविशेषस्व- र्गादिवद्रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिव दपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धेः " इति । तथा तत्रैव- " धात्वर्थस्यच याग

दे रग्न्यादिदेवतान्तर्यामि परमपुरुष समाराधनरूपता , समाराधिता त्परमपुरुषा त्फलसिद्धिश्चेति ' फलमत उपपत्ते ' रित्यत्र प्रतिपादयि ष्यत " इति ।

ननु " फलमतउपपत्तेः " " श्रुतत्वाच्च " इतिसूत्राभ्यां परमपुरु षस्यैव त्रिवर्गापवर्गरूपफलप्रदत्व मुपक्षिप्य, " धर्मजैमिनिरतएव " इति तद्विरुद्धतया जैमिनिमतमनूद्य," पूर्वंतु बादरायणो हेतुव्यपदेशात" इतिपुनः परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वे स्वमततया सूत्रितम् । एवमर्थ- मेवच तत्र भाष्यम् । अतः कथमिह " धर्मजिज्ञासे " ति जैमिनि वाक्ये जिज्ञासासामर्थ्यादिना धर्माराध्यत्वाद्याकारेण ब्रह्मादिसिद्धि र्विवक्षितेत्युन्नीयते । मैवं, तत्रताव ज्जैमिने र्ब्रह्मतद्गुणाद्यभ्युपगम स्सौत्रो दर्शितः । इयश्च कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा, अन्यथा 'अत' इति हेत्वनन्वयात् । नहि वेदैकदेशार्थजिज्ञासायां कृत्स्नवेदाध्ययनं हेतुत- योपादीयते । नचैकदेशाध्ययनं वृत्तं, साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्यय- नस्य विहितत्वात् । अतएव शास्त्रान्तरात् ब्रह्मभागविचार इति पक्षो पि निरस्तः । एवंच सति " धर्मं जैमिनि रत एव " इत्यस्याय- मभिप्रायः - क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्व मनुपप- न्नमिति वदतो नास्तिकस्य गूढाभिप्रायेण जैमिनिना मुखमपिहितम् । न तावत् कर्मणामव्यवधानेन फलप्रदत्वनियमः, लोके मर्दनादिषु- कृष्यादिषुच साक्षाद्वा परम्परयावा स्वयमेव फलप्रदत्वदर्शनात् , एवंच वेदेपि यागादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेपि यत्किंचिदपूर्वं द्वारीकृ त्य परम्परया फलसाधनत्वमुपपद्यते , तथासति यजेतस्वर्गकाम इ त्यादिशास्त्रं स्वर्गकामस्य कर्तव्यतया यागाद्यभिदध त्तदन्यथा नु- पपत्त्या ऽपूर्वद्वारेणैव फलसाधनत्व मवगमयति , तच्चापूर्वमतीन्द्रिय त्वान्नाध्यक्षबोध्यम् , अतो न शास्त्रप्रामाण्यविरोधइति । तदेतदनूद्य- तस्यापि हृद्गतंस्वमतवमसरे दर्शयन् भगवान् बादरायण स्तदुक्तमपू- र्वं देवतानुग्रहरूपं प्राचीकशत् । अतो नविरोधइति । अत्र धर्ममुखे- न समारम्भो विधिवाक्यानां क्रियाप्रधानत्वात् । यष्टव्यानान्तु देवता

नां राज्ञइव सेवाविधिवाक्ये प्राधान्यमार्थं , तत्पूजात्मकत्वा द्यागा-
देः । ततश्च शब्दतो यत्प्रधानं शास्त्रं प्रतीमः , तत्र प्रथमं विचा
रो ऽवतरति , पश्चा त्तत्तदाराध्ये , ततः परं तत्पर्यवसानभूमाविति
प्रातीतिकोयं पर्वक्रमावतारः ।

यद्यपि ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यानि सिद्धप्रधानानि समन्वयसूत्रे स-
मर्थयिष्यन्ते , तथाप्यन्ततो निधिसत्तादिवाक्येष्विव पुरुषस्य बुभुत्सा
क्रमेणोपायविधायि वाक्यावधिर्विश्रमो भाष्योक्तः - "एवंभूतं ब्रह्म क
थं प्राप्यत इत्यपेक्षायां " ब्रह्मविदाप्नोतिपरं " " आत्मानमेव लोकमु
पासीत " इति वेदनादिशब्दै रुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते ।
यथा स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तस्सन्
पश्चात्तदुपादाने प्रयतत" इति । अतः पूर्वोत्तरभागयो रनुवृत्तं कर्तव्य-
स्य शाब्दं प्राधान्यं, सिद्धस्यतु पूर्वत्रार्थसिद्धमिति सर्वभागानुवृत्तशाब्द
प्राधान्यशालि कर्तव्य मुखेनोपलक्षण माक्षेपोवायुक्तः । देवतानांच फ
लप्रदत्वे सिद्धे तासां द्रव्यक्रियागुणादिव द्धर्मतयैव संग्रहः , चोदित-
रूपेण श्रेयस्साधनत्वाविशेषात् । भगवद्गुणदर्पणेहि फलोपायं प्रस्तुत्यो
क्तं -"सच सिद्ध स्साध्यालम्बनरूपश्च । सिद्धस्त्वाराध्यमानतया फल-
प्रदादेवता " इत्यादि । एवमपि विंशतिलक्षण्यर्थसंग्रहः । यद्वा संगति
विशेषवशा त्प्रथमप्राप्त विशेषप्रतिज्ञायामेव सामान्यप्रतिज्ञान मर्थसि-
द्धम् । तदनुगुणश्च सारग्रन्थः - " अधीतवेदस्यहि पुरुषस्य कर्मप्रति
पादनोपक्रमा द्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इत्यथातो धर्मजिज्ञा
से त्युक्तम् । कर्मणांच प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थ
साधनतानिश्चयः " प्रभुत्वादार्त्विज्य " मित्यन्तेन सूत्रकलापेन सङ्क्षेपेण
कृत" इति । तत्पूर्वग्रन्थेतु कृत्स्नवेदार्थविषयोविचारप्रारम्भ स्सूचितः -
" आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वा " दिति । तथाभा
ष्येपि " अध्ययनगृहीतस्ये " त्यारभ्य " वेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्र-
वणे ऽधीतवेदः पुरुष स्स्वयमेवप्रवर्तत " इति । यद्यपि ज्ञातुमिच्छा -
जिज्ञासा , तथापिच पुरुषतन्त्रत्वा न्न स्वयं विधेया , ततश्चेष्यमाणं
ज्ञान मर्थतः प्रधानमिति विचारारम्भसूत्रे तदेव विधेयम् । तस्य

विचाररूपस्य रागप्राप्तत्व ज्ञापनाय सन्प्रयोगः । सांगाध्ययना दापा
तधीस्थ स्वोपयुक्तवेदार्थस्या ध्येतु स्तन्निर्णिनीषया स्वतएव जातस्य
मीमांसौन्मुख्यस्य पूर्वपक्षनयेन जातां प्रतिहति मपाकुर्वता ऽध्ययनानन्तरं
ततएव हेतो र्वेदार्थविचारः कर्तव्यतयासूत्रितः । अत्र मीमांसाशास्त्रमेव
विषयः। तत्किमारम्भणीय मुतानारम्भणीयमिति संशयः, तदर्थं विचार्यते,
मीमांसावसरो ऽस्ति नवेति । यदा नास्ति तदा नारम्भणीयम् । य-
दास्ति तदारम्भणीयमिति ।

अत्रैवं पूर्वपक्षः - अधीतसांगवेदस्यैव मीमांसाधिकारइति न ततः
पूर्वं तदवसरः । अतएव न सह । पश्चात्तु- " अधीत्य स्नाया " दिति
स्नानविध्यवरोधान्नावसरः ।

नच " समानकर्तृकयोः पूर्वकाल " इत्यनुशासनात् पूर्वतामात्रो
क्तिरिति वाच्यम्, व्यवधायकादर्शने स्वारसिकनैरन्तर्यस्यानपवादा-
त्। प्राणिधर्मै र्व्यवधानन्तु न सर्वव्यवधान मनुजानाति । नचार्थज्ञा
नार्थाध्ययनविध्याक्षिप्ते मीमांसाशास्त्रे श्रुतिबलादेव स्मृतिबाध इति यु
क्तम् , प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाया अपि स्मृते र्मूलान्तर मिच्छतां तदयो-
गात् । अनिच्छतामपि प्रत्यक्षश्रुत्यैव मूलवत्त्वे का तस्याः क्षतिः ।
तथाचामनन्ति छन्दोगाः - " आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गु-
रोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ समे देशे स्वाध्यायमधी
यानो धार्मिकान्विदधाती " त्यादि । नचायमनुवादः, अप्राप्तेः । प्राप्ता
वपि प्रापकेन मूलवत्त्वसिद्धेः । नच श्रुत्या स्मृत्यर्थानुवादः, वैपरीत्या
पातात् । तदनुमतेरेवच स्मृतिबाधायोगात् । नच न्याय स्समावृत्तिश्रु
तिस्मृतिभ्यामनूद्यते , वचनविरोधे न्यायश्च न प्रभवतीति वाच्यम्,
तद्विरोधिनो वचनस्यैवात्रासिद्धेः । यद्यसौ विधि रर्थज्ञानपर्यन्त-
स्स्यात् , तदा तद्वैशद्याय स्यादेव मीमांसापेक्षा, नचैतदस्ति, सह्य-
क्षरग्रहणपर्यन्तः, तावतापि जपाद्युपयोगात् तस्यैव होमाद्यभिव्याप्तेः ।
प्रथमभावितया शीघ्रबुद्धिस्थत्वाच्च । नचास्या पुरुषार्थत्वा दफलते-
ति वाच्यम् , अर्थज्ञानेपि तुल्यत्वात् । तन्मूलानुष्ठानत स्स्वर्गादिसि-

द्धया परम्परया तस्य प्रयोजनवत्त्वमिति चेत्तुल्यम् । तथाप्यर्थज्ञान-मन्तर्भावनीय मापन्नमिति चेन्न; जपाध्यापनस्वरूपधारणादिनापि पुरुषार्थपर्यवसानात । तदन्तर्भावेपि तस्यैव कुतः प्रयोजनता, यावता-स्वर्गादेरिति तस्यैव कल्प्यतां, तस्यैव साक्षात्प्रयोजनत्वात् । व्यवधानान्नैवमिति चेत्, आगतोसि पन्थानं, एवंचाव्यवहित मक्षरग्रहणमेव प्रयोजनमनुमन्यस्व । नचाक्षरग्रहणस्य लौकिकेऽध्यापनादौ अलौकिके जपादौच साधारण्यान्नाध्ययनरूप संस्कारफलतेति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्यापि लौकिके प्रवचनादावलौकिके यागाद्यनुष्ठानेच साधारण्याविशेषात् । अनध्ययनसिद्धेनापि ज्ञानेनार्थप्रवचनं शक्यमितिचेत्-अध्यापनमपि तथैव । तत्तथा निषिद्धमिति चेत् ; अन्यदपि तथैव । अतोध्ययनविधे रक्षरग्रहणपर्यन्तत्वा न्न ततोर्थज्ञानाय मीमांसाक्षेपः । नचाध्ययनशब्दे न तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायशब्देनच मीमांसापि गृह्यते, येन विधिस्पर्शसम्भवः ।

" नचाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापये " दिति तदपेक्षित-विधायिन्यां श्रुतौ " श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोर्धपंचमान् ॥ अत ऊर्ध्वन्तुछन्दांसि-शुक्लेषु नियत पठेत । वेदांगानिच सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेदि " त्यादिस्मृतौवा व्याकरणादिवत् मीमांसायाः प्रसंगः ।

अतः सपरिकराध्ययनविधिनिरूपणे "सत्सन्तानप्रसूत सदाचार निष्ठात्मगुणोपेत वेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्या चार्योच्चारणानूच्चारण रूपाध्ययनविधि र्मन्त्रव न्नियमवदक्षरराशिग्रहण-मात्रे पर्यवस्यती"ति यथाभाष्यं न वैधी मीमांसा ।

ननु – रागादेव भवतु मीमांसारम्भः, तथाच भवनाथेन पराभि-मतसूत्रार्थं प्रतिक्षिपतोक्तम् - "सांगवेदाध्येतु स्स्वोपयुक्तमात्रार्थधी-र्मनागिति तत्सम्यक्त्वेच्छो स्तदुपायोन्मुखस्या नर्थपरत्वधिया विनुखतापत्ता वर्थपरत्वोक्त्या तन्निवृत्त्यर्थं विषयप्रयोजनज्ञानं प्रत्येव सूत्रं, नत्वाद्यप्रवृत्त्यर्थ " मिति ।

तन्न, रागोहि तत्र प्रतिघाता न्न प्रवर्तयितुं क्षमः, स्नानात्पश्चात्तु रागोऽनुवृत्तोपि निरन्तरविहित नित्यादिकर्मनिरूढावसरतया पूर्ववदेव । अतोऽध्ययनांग समस्तब्रह्मचारि धर्मनिवृत्तावपि गुरूपरूदनादि-मात्रात् पूर्ववन्मीमांसता मित्यपि दत्तोत्तरम् ।

नच " यश्चव्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेध्वरम् । तावुभौपुरुषौ लोके पाङ्क्तिपावनपावनौ ॥ " इति पावनार्थ मीमांसाविधानात कदाचिन्मीमांसाया भवितव्यत्वे कश्चि दवश्यं विधि निरूप्यत इति प्रथमातिक्रमे कारणाभावात स्नानविधिरेवनिरोध्दु मुचित इति वाच्यम् तत्र विधे रश्रवणात्, स्मृतिमात्रतयापि साधनतोक्तिसम्भवात् । काम्यस्य चानुष्ठेयत्वनियमासिद्धेः । नचाकामोपनिबन्ध विधिप्रत्ययवतीवाविधिस्मृतिर्मीमांसां विधत्ते, अदर्शनात् । दर्शनेपि तस्या स्स्मृते र्न्यायमूलत्वश्रुति मूलत्वसन्देहे तन्निबन्धनावसरक्लृप्तच योगात् । "अधीत्यवेदान् सांगांस्तुयोविचारमुपक्षते । स्वप्रयासश्चविस्मृत्यप्रभ्रष्ट-स्स्यात्प्रयोजनात ॥ " इतिह्यत्रन्यायोमूलंभवति । नचानेनैवन्यायेनाव-सरक्लृप्ति श्शक्या, वचन विरोधे न न्यायस्यानवतारात् ।

अतो वेदाध्ययना त्पूर्व मनधिकारात् , पश्चा द्गुरुकुलवासादि निवर्तकस्नानविध्यवरोधात ततः परमपि तत्तद्धर्मनैरन्तर्यात्, सर्वदानवसरतया, सांगाध्ययनादेवापेक्षितज्ञानाच्च , मीमांसाशास्त्रमनारंभणीयमिति ॥ * ॥

सिद्धान्तस्तु – अमीमांसितेऽर्थेतावत् संशयादिसम्भवान्न यथावदर्थनिश्चयसिद्धिः , ततश्चयद्यपि रागप्राप्तामीमांसा, तथापि न-स्नानविधिनातदवसरोपरोधः, क्त्वाश्रुतावव्यवहितनैरन्तर्यस्या शाब्दत्वात् , स्वारस्य मात्रस्य मीमांसाश्रवणजन्यज्ञानसापेक्षोत्तरकालभावितद्विध्यनुज्ञातरागादेवनिरासात् । विधिर्हिस्वोपयोगिद्रव्यार्जनादेरिवमीमांसाश्रवणस्याप्यवसरं दातुमर्हति , तदभावेऽर्थज्ञानासिद्धेस्तेन विनाचानुष्ठानासम्भवात । ॥ * ॥ वैधेप्यधीतवेदस्य गुरुगेहान्निवर्तने ।

इत्थं विधिरसौप्रोक्तो मीमांसावसरप्रदः ॥ यदातुन्यायतः प्राप्ता-
समावृत्तिस्तदातुनः । न्यायेन प्रबलेनायं समुत्कृष्येतदुर्बलः॥ * ॥

अतोरागएवाध्ययन विधिनाप्यनुज्ञातस्सन् पूर्वासिद्धां गुरुकुल-स्थितिं धारयति । ततएवनस्थित्यन्तरप्रयुक्ति प्रसंगः । यद्यपि-पूर्वैवस्थितिरनुवर्तते, तथापि तदनुवृत्तेरध्ययन प्रयुक्तत्वाकारापगमेना-र्थप्राप्तस्थित्याद्यतिरिक्तधर्मान्तरनिवृत्तिः । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणो-पायनियमार्थत्वात्तदनुबन्धिधर्मनियमानांचतद्गुणावधिकत्वात् । अधी ताद्वेदात्स्वयमेव जायमानस्यार्थज्ञानस्याध्ययनानन्तर्भाविन स्तद्धर्मप्र योजकत्वे प्रमाणाभावात् । उदकाहरणादिनिवृत्तावपि ख्यातिळाभा र्थं गुरोः प्रवृत्त्युपपत्तेश्च । एवंच स्नातस्यापि स्थितिःसम्भवत्येव । नचस्नातस्यानन्तरमेव दारक्रियाविधानादनवसर इतिवाच्यम्, अ ळब्धदाराणां केषाञ्चित्केवलास्थितिसम्भवात् । कृतदारमप्यविचारित कर्माण मविद्वत्त्वेनानधिकारिण मग्निहोत्रादिविधयोनसहसाधिकुर्वन्ति, अपितुस्वसिद्ध्यर्थम् द्रव्यार्जनादिकमिव कर्मविचारमप्यनुमन्य-न्ते । यस्तु दारक्रियातः पूर्वमेव विचारितकर्मा पुरुषस्तमधिकृत्यैव "दशमेहन्यादधीत" इत्यादिनियमः । यथा दृष्टसामग्र्यन्तररहि ते नायं नियमः, तद्वदत्रापि । यद्वा ब्रह्मचारिधर्मवद्धितैषिवाक्यानुसा-रेण भवत्वविचारितकर्मणोपि प्रथममग्निहोत्रादिप्रवृत्तिः । हितैषिवा-क्यादनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोधइतिचेन्न; अगृहीतमन्त्रादे रनधिकारात्; तत्परिग्रहस्यच त्रैवर्णिकविषयोपनयनांग काध्ययनसाध्यत्वात् । 'नशू-द्रायमतिन्दद्यात्' इत्यादि निषेधाच्च । सूत्रितंच शारीरके "श्रवणा ध्ययनार्थ प्रतिषेधात्" इत्यादि । अन्योक्त्याऽनुष्ठानेपि न मीमांसानार म्भः; उत्तरोत्तरानुष्ठानेषु परनैरपेक्ष्य श्रद्धया ख्यात्याद्यर्थ प्रवच-नादिरागेणच पश्चादपि विचारोपपत्तेः, श्रावयितृवच्छ्रतस्याप्यवसर-सम्भवात । नहि ब्रह्मचारिण श्श्रावकत्वं, तस्य श्रोतृदशाप-न्नत्वात्, अन्यस्यतुयदिश्रवणावसरः, कस्तस्यश्रवणेविरोधः । वृ-त्यर्थं तस्याध्यापनाधिकं विहितमितिचेत् ? तर्हि श्रोतुरपिदृष्टच्छाल-

न्धैः कुलक्रमागतैर्वा धनादिभिर्लब्धवृत्तेस्सएवावसर इतिनकश्चिद्वि रोधः । आतस्सांगवेदाध्येतुः स्नानात्पूर्वं, स्नातमात्रस्य, कृतदार-स्य, आहिताग्नेश्च यथायोग मवसरसम्भवादारम्भणीया मीमांसेति ।

चतुर्वर्गफलोपाय विचारोऽध्ययनादनु ।
ततएवबुभुत्सातः प्राप्तोऽवसरलाभतः ॥
विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः ।
अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्शास्त्रबाधितः ।
क्रमोविंशतिलक्षण्यां नवैधः किंतुलौकिकः ॥
अतोव्युत्क्रमचिन्ताया मनौचित्यं प्रशिष्यते ॥

येपुनराहुः 'स्वाध्यायोध्येतव्य' इति विधेस्स्ववाक्ये फलादर्श नात्, कामाधिकारत्वेच प्रवृत्तिशैथिल्येण कस्यचि त्फलस्यावश्यम्भा वा दपुरुषार्थस्याध्ययनस्य विध्यऽवरुद्धया भावनया भाव्यत्वेनान्वया-नुपपत्ते स्स्वाध्यायार्थ बोधयोस्तु भाव्यत्वे विध्यानर्थक्यप्रसंगा द्वि-श्वजिन्न्यायेन स्वर्गवा भाव्यं परिकल्प्य शब्दभावनायाः स्तुतिरूपो पकारजनकतया ऽध्ययनचोदनालिंगकातिदेशागत जपाध्ययनार्थवादो क्तपितृदेव तृप्तिद्वारकं सार्वकाम्यं फलमुपादाय फलभावनाकरणा ध्ययनार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वासम्भवेन विषयप्रयोजनाभावा दना रम्भ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, व्युत्पन्नार्थाविरोधेन वाव्यप्रत्ययावग त कर्मभावस्य स्वाध्यायस्यैव भाव्यताप्रतीते रर्थज्ञाने दृष्टेसम्भवत्य दृष्टकल्पनायोगात्तस्य क्रत्वनुप्रवेशकल्पनया विधिवैयर्थ्याभावाच्च - स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे निश्चितेसति विषयप्रयोजनसद्भावादारम्भणीयं शास्त्रमिति ।

तान् प्रति ब्रूमः, यदि फलभावनाकरणाध्ययनार्थे स्स्वाध्यायः कथन्तावन्मात्रेणा विवक्षितार्थता स्यात । नह्यन्यत्र विनियोगेन स्व-शक्तिरपैति, अन्यथा कृत्स्नस्यापि वेदस्यार्थज्ञानव्यतिरिक्त फलान्त रार्थे जपादौ विनियुक्तस्य कथमर्थपरतां सिद्धां तयिष्यसि । किंच-

अयं पूर्वपक्षी किमध्ययनविधिं विवक्षितार्थं मन्यतेऽविवक्षितार्थंवा ? न प्रथमः - स्ववचनविरोधात, तदविशेषेण कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्व प्रसंगाच्च । नापि द्वितीयः फलभावनाकरणाध्यन विध्यसिद्धेरेव मूलाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । ननु पूर्वपक्षिणएवायमाशयः - अध्यनविधेर्विवक्षितार्थत्वे कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्वप्रसंगः, अविवक्षितार्थत्वे त्वध्ययनाभावादेव तन्मूलसमस्तासिद्धिरिति, तन्न, दत्तोत्तरत्वात्- नहि फलार्थमप्यध्ययनं वस्तुशक्तिं प्रतिरुणद्धि । मंगलार्थमारोपितस्यापिहि दीपस्य न प्रकाशकत्वमपैति । तथाच भाष्यं - " अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावतएव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात " इति । अन्यथा प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययो र्व्याघातस्तद्विपर्ययश्च । नन्वयमनुयोगस्तवापि समानः, अमीमांसितस्यानुष्ठानस्या सम्भवात् , तदर्थं मीमांसापेक्षायांच तदनारम्भरक्षानुत्थानादिति ; मैवं - आपातप्रतीत्यैवावसरोपेतस्य स्फुटतरप्रतीतेः तत्र मीमांसानपेक्षणादिति ।

यच्च सिद्धान्तेर्थज्ञानमध्ययन फलत्वेनोपादाय विवक्षितार्थत्वं-साधितम् , तदप्यध्ययनविधे रक्षरग्रहणपर्यवसायित्व स्थापनेन निरस्तम् ।

यत्तु " स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीत वेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्व दर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात " इति भाष्यम् , तदपि नानर्थपरत्व पूर्वपक्षाभिप्रायम् , अपितु अर्थपरत्वं सिद्धं कृत्वा श्रवणस्य पूर्वपक्षसिद्धान्त साधारणविधिनिरपेक्षत्वज्ञापनपरम् । यदिच व्याघातमवधीर्यार्थविवक्षाभ्यांसिवादस्ते रोचते, तदापि विधेरक्षरग्रहणपर्यवसायितया ऽर्थविवक्षां पूर्वपक्षे प्रक्षिप्य विधिनिरपेक्षया स्वशक्त्यैवार्थपरत्वं सिद्धान्तयितव्यम् । एतेन गुरुमतमपि लघूकृतम् । अपिचाचार्यकरणार्थाध्यापन विधिप्रयुक्तिमुपजीव्यहितदर्थतया स्वाध्यायस्यार्थ परत्वाभावः - पूर्वपक्षितः, तत्राध्यापनविध्यसम्भवादेव तदनुत्थानम् । तथाहि - अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेत्" दित्यत्र " द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये " दिति, यजनविधिवद्वृत्त्याद्यर्थप्राप्ताध्यापना नुवादेनाध्ययनविधावेव तात्पर्यात् । नच कामपदश्रुत्यभावा द्विशेषः, ' निषादस्थपतिं - याजये ' दित्यत्र तदभावेपि यजन परतयैव योजनात । तेनाष्टवर्षो ब्राह्मण उपनीतोधीयीत , इति विधीयते । उपनयनंच " ब्राह्मण " मितिद्वितीयाश्रुत्या माणवकसंस्कारइत्युभयसम्मतम् । अत स्तच्छेषभूत मुपनयन मन्तरंगलिंगा त्तद्गताध्ययनांगमिति युक्तम् ।

" उपनीयतु यश्शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यंच तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ "

इतिक्त्वाश्रुत्यालिंगबाधइतिचेन्न । अनुवादस्वरूपतया स्मृतिगततयाच विळम्बद्वयसहितया क्त्वाश्रुत्याश्रुतिगतलिंगबाधायोगात ।

किंच ॥ * ॥ क्त्वाश्रुत्यातुल्यकर्तृत्वं , तेनचैकप्रयोगता ।
तयात्वंगांगिभावः स्या दित्यपिस्या द्विळम्बनम् ॥ * ॥

नहि क्त्वाश्रुतिरंगांगिभावं साक्षादाचष्टे , द्वितीयाश्रुतिस्तु माणवकस्योपनयनं प्रति प्राधान्यं साक्षादेवाभिदधाति । साच द्वितीया श्रुतिर्नकेवलं श्रुतिगता, ' उपनीयतुयश्शिष्य ' मिति स्मृतावपि दृष्टत्वात् । तेन भवदुक्तास्मृतिरप्यस्माकं पक्ष मुत्तम्भयति , द्रव्यनिष्ठस्य भावार्थस्य द्रव्यशेषत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । नचोपनयीते त्यात्मनेपदं कर्त्रभिप्रायार्थं, येनोपनयनमुपनेतृगता ध्यापनांगं स्यात् । अकर्त्रभिप्रायार्थेन " सम्मानन " इत्यादि सूत्रेण ह्येतदात्मनेपदं । नच - वाच्यम् कर्त्रभिप्रायत्वं कर्तर्येवफलान्वयः नियमानिवृत्त्यर्थंतु, सम्मानना- दिसूत्रं , अतः कर्तर्यकर्तरिच फलान्वयसम्भवेनोपनयनस्योपनेतृगतत्व सम्भवादुपनयन मुपनेतृगताध्यापनांगमिति । " अग्नीनादधीत " इत्यादौ " स्वरित " त्यादिसूत्रविहितेप्यात्मनेपदे फलस्य कर्तर्यकर्तरिच्चान्वयदर्शनेन तस्य नियमार्थत्वायोगात् । चेतनांतरे फलान्वयनिवृत्त्यर्थो नियमइतिचेतन्न " ऋत्विजोवृणीत " इत्यादौ कर्तर्य-

कर्तरिच चेतने फलान्वयदर्शनात् ।

यत्तु भवनाथेनोक्तं – क्रियाफलं तदुच्यते यत्कारकावस्थायां
जातमीप्सितंच, नचोपनयनात्कारकावस्थाया माचार्यकरूपफलोत्प
त्तिः, उपनेयेतु कारकावस्थायामेव संस्कारः, ईप्सितश्चासाविति
कर्मगतमेवात्र फलमित्यकर्त्रभिप्रायतैवेति ; तदप्यसत – " अग्नीनादधी
ते " त्यत्र कारकावस्थायां जातस्येप्सितस्यच संस्कारस्याग्निगतत्वे-
न " स्वरिते " त्यादिनैवात्मनेपददर्शनात् । अतो व्यवहितमव्य
वहितंवा फलं यत्र कर्त्रभिप्रायं तत्र स्वरितेत्यात्मनेपदं, तदुभय-
निवृत्तावेव सम्माननेत्यादिना । उद्देश्यस्य प्रधानफलस्य कर्तृगामि
त्वे कर्त्रभिप्रायत्वं, तस्याकर्तृगामित्वे पुनरकर्त्रभिप्रायत्वमिति वचन
म् परेषामेव विपरीतफलं ; सम्माननादि सूत्रविहितात्मनेपद–
विषयोपनयनफलस्य कर्तृनिष्ठस्य स्वयमेव साधनात्, इत्येषादिक् ॥

भवतुवाध्यापनविधिसम्भवः, तथाप्याचार्यकार्थत्वे प्यध्ययनस्य ना
र्थपरता स्वाध्यायस्य भज्यते, प्रागुक्तन्यायेन स्वशक्तेरनपायात् ।
अबाधितप्रत्ययोत्पत्तावनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यच्च सिद्धान्तेध्यापनविधिप्रयुक्तावप्यध्ययनस्य तदंगत्वं प्रतिक्षि
प्यापूर्वार्थत्वोपपादनेनार्थज्ञानमपि विधिनाऽनुज्ञाप्य विवक्षितार्थत्वमुक्तं
तदप्यपूर्ववादस्य निराकरिष्यमाणत्वादपास्तम् ।

किंच अध्ययनसाध्यमपूर्वं किंस्वतः पुरुषार्थभूतं, उतान्यसाध-
नम् ; नाद्यः अर्थज्ञानकटाक्षणासम्भवात् । अथ स्वसिद्ध्यर्थमेवार्थज्ञा
नमनुजानीयात् ; तन्न – स्वाध्यायस्यार्थज्ञापनशक्त्यभावे तदनुज्ञायाएवा
सम्भवात् । स्वतश्शक्तौसत्यां किमन्यानुज्ञया । नहि विधिमन्त
रेणादित्योविश्वं नप्रकाशयति । नचान्यार्थविनियोगोऽन्यविषयां व
स्तुशक्तिंप्रतिरुणद्धीत्युक्तम् । नापिद्वितीयः– अध्ययनसाध्यापूर्वस्य
स्वर्गादिफलान्तरसाधनत्वेन त्वदनभ्युपगमात् । अर्थज्ञानादेस्तु दृष्ट
फलस्यापूर्वमन्तरेण स्वसामग्र्यैवोत्पत्तेः, विषयफलत्वेन भवद्भिरपि
स्वीकारादिति ।

विवक्षितार्थदा युक्तिः परेषां कल्पितापरम् ।
अथेत्यवसरोद्देशात् सौत्रमस्मदभीप्सितम् ॥

विधिसामर्थ्यमाश्रित्य हेतुताध्ययनस्य वः ।
स्वसामर्थ्यैक्षयास्माक मिति शैघ्र्यमतःपदे ॥
योग्यावसरसम्पत्ते र्विशेषेच बुभुत्सनात ।
नाकार्या धर्मचिन्तेति शुद्धानस्सूत्रयोजना ॥
सन्प्रयोगश्च भवतां विफलोस्मन्मते पुनः ।
सोपयोगो विचारस्य रागप्राप्तत्वसूचनात् ॥

॥ २ ॥ सू–चोदनालक्षणोर्थोधर्मः ॥ १—१—२ ॥

मीमांसाशास्त्रमारम्भणीय मित्युक्तम् । तदिदानीमारभ्यते,
कर्मोपासनात्मक कर्तव्यरूप कृत्स्नशास्त्रप्रधानार्थ स्वरूपप्रतिज्ञाही–
यम् । कोसौ जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातो धर्मः, किंच तत्र प्रमाणमि
ति तत्स्वरूपप्रमाणयो र्बुभुत्सायां स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव प्रमाणकोडी-
कारेण प्रवृत्तमिति श्रुत्यर्थाभ्या मुभयमिह सूत्रितम् । अन्तरंगत्वात्
स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव श्रौतम्, इतरत्त्वार्थमिति विवेकः । तदभिप्रायेण-
चोक्तं शाबरे– "कोधर्मः कथंलक्षणइत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं"
इति । प्रमाणप्रश्नोत्तरत्वेतु – " चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियलक्षणः,
अर्थश्च धर्मो नानर्थः " इति वाक्यभेदमाशंक्य, पौरुषेयतयाऽन्यतो
ऽवगतार्थविषयस्य सूत्रस्य भिन्नयोरिव वाक्ययोरिमावेकदेशावेकदेशा
न्तरसूचकाविति क्लिष्टनिर्विहानाश्वासा दाह " अथवार्थस्य सतश्चोद
नालक्षस्य धर्मत्वमित्येकार्थत्वमेवेति । " इति ॥ चोदनेति विधिनिषे-
धात्मक श्श्रौतो विध्युद्देशस्संगृह्यते । सहीश्वराज्ञारूपतया प्रवृत्तिनि
वृत्तिरूप पुरुषव्यापारप्रयोजकत्वात्तदाकारविवक्षया चोदनेत्युच्य-
ते । तथाच शाबरमुत्स्वप्नायितम् – "आचार्यचोदितः करोमीतिहि-
दृश्यते" इति । आहच भगवांश्चो दकस्स्वयमेव – " श्रुतिस्मृतिर्ममैवा-
ज्ञे " ति । तथाच भाष्यम् - " स्वशासनावबोधिशास्त्रश्च प्रदिश्ये "
ति । उक्तंचानेकाभिप्रायं शासनमभियुक्तैः - "आज्ञाते सनिमित्तनित्य
विधय स्स्वर्गादिकाम्यद्विधिस्सोनुज्ञाशठाचित्त शास्त्रवशतोपायो भिचा
रश्रुतिः । सर्वीयस्य समस्तशासितुरहोश्रीरंगराजस्यतेरक्षाकूतनि-
निवेदिनीश्रुतिरसौ त्वन्नित्यशास्ति स्ततः " । इति । अत्र साक्षाच्छा-

स्तिश्रुतिः, तदनुविधानात्तु स्मृतिरपि तदन्तर्गतैव, नित्यं श्रुतिमुखेनैवेश्वरो नियुङ्क्तइति नित्यापि श्रुतिस्तदाज्ञा । श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया गीतादेरपि प्रवृत्तिः । लक्ष्यते प्रमीयते येन तल्लक्षणम्, प्रमाणमित्यर्थः । चोदनालक्षणंयस्य स चोदनालक्षणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः उभयमपि चोदनयैव कर्तव्यतया बोध्यते । अर्थग्रहण मनर्थानुबन्धव्यवच्छेदार्थम् । ततश्च प्रभूतानर्थानुबन्धि श्येनादिव्यवच्छेदः ।

यद्यपि-श्येनादयोपि चोदिताएव, ततएवार्थसाधकाश्च, तथापि क्वचिद्विषये प्रयुज्यमानानां तेषां प्रभूतानर्थहेतुतयानर्थत्वमित्येके ।

अन्ये त्वाहुः - कथं विहित स्या नर्थत्व मिति ! निषिद्धसंस्पर्शादितिचेन्न, तदसिद्धेः, नतावत्तदंगपशुहिंसानिषेधः, अग्निषोमीयतुल्यत्वात् । अग्निषोमीयादेश्च सांख्यापादिताशुद्धियोगः "अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्" इति शारीरके परिहरिष्यते । नच श्येनादिस्वरूपनिषेधः, श्येनादिनकुर्यादित्यश्रवणात् । नचाभिचारनिषेधा त्सामान्यत स्तन्निषेधः, अभिचारमात्रस्य निषिद्धत्वाभावात्, "षट्स्वनभिचरन्पतेत्" इतिहि तदकरणे पतनं स्मरन्ति, नहि तत्करणेतदकरणेच पतनमिति शास्त्रार्थस्सम्पद्यते । नच श्येनादिरभिचारशब्दार्थः, श्येनेनाभिचरन्य जेतेति तत्फलत्वेन तन्निर्देशात । नच फलद्वारानिषेधः, फलस्य निषेधादधर्मत्वेपि स्वरूपस्य विहिततया धर्मत्वात् । अतोऽर्थशब्दो नश्येनादिव्यवच्छेदार्थः; अपितु निषिद्धहिंसादिव्यवच्छेदार्थः । निषिद्धानां चोदनालक्षणत्वमस्त्येव, निषेधचोदनया नर्थसाधनत्वेनलक्षितत्वात् । नहि निषिध्यमानस्यानर्थसाधनत्वमन्तरेण निषेधचोदना प्रवर्तेत, तेन श्येनादिष्वपि फलमात्रं व्यवच्छिद्यते । नच प्रभूतानर्थसाधनभूतस्य फलस्योपायोपदेशो रक्षाकूलविरोधीतिवाच्यम्, अन्यथा तदर्थिन स्तदुपायेषु दृष्टेषु स्वतः प्रवृत्तेस्तेषां चातिशयितानर्थपर्यवसानात् । श्येनादिनातु परहिंसायां प्रत्यवायलाघवात् । लघुप्रायश्चित्तोपदेशात् । अभिचारानुव्यवहारा वपतनीयावित्यपि हि केषांचिन्मतं महर्षयः

पूर्वपक्षयन्ति । अतश्श्येनादिषु धर्मलक्षणाक्रान्तेष्वपि फलतः प्रभूतानर्थ पर्यवसाना दधर्मत्वोपचारः । मुमुक्षुं प्रतितु पुण्यविशेषाणामपि पापानामिवा लौकिकानिष्टफलसाधनत्वाविशेषादधर्मत्वं, यथोक्तं भाष्ये "ज्ञानविरोधिच कर्म पुण्यपापरूपं, ब्रह्मज्ञानोत्पत्ति विरोधित्वेना निष्टफलतयो भयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वं" इति । धृतिः- प्रीतिः, तत्साधन मिष्टसाधनं, धर्म इत्यर्थः । नचातिप्रसंगः, शास्त्रैकवेद्ये श्रेयस्साधने रूढत्वात । तदभिव्यक्त्यर्थमेव हि सूत्रितम् चोदनालक्षणस्य सतोर्थस्य धर्मत्वमिति । इहचार्था च्चोदनालक्षणइति समासेन धर्मे चोदनैव प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति प्रतिज्ञाद्वयमन्तर्गतं । सति सामर्थ्ये तस्यचात्र विशेषणविशेष्यभावमुखेन परस्परव्यवच्छेद पर्यवसानात् । तत्र चोदनैवेति प्रतिज्ञा प्रत्यक्षसूत्रे समर्थयिष्यते । प्रमाणमेवेति त्वौत्पत्तिकसूत्रादौ । नचात्र चोदनैवेति प्रतिज्ञया ऽर्थवादादीनामपि व्यवच्छेदस्स्यादिति भ्रमितव्यम् । तेषां चोदनांगतया तन्मूलतयाच्च धर्मे प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात । इहचावधारणस्य तुल्यजातीयविषयतया चोदनाव त्स्वातन्त्र्येण धर्मे प्रमाणीबुभूषतां प्रत्यक्षादीनामेव व्यवच्छेदात । नहि देवदत्तएवात्र तिष्ठती त्युक्ते वसनाभरणादे र्व्यवच्छेदः, अपितु तत्तुल्यस्य पुरुषान्तरस्य । एतत्सूत्रं प्रतिज्ञामात्रपर मित्येके, तत्तु मन्दं, न्यायनिबन्धनात्मके शास्त्रे सर्वत्र कस्यचिन्न्यायस्यावश्यं सूचनीयत्वात् । येतु कार्यमात्र व्युत्पत्तिसमर्थनं पुरस्कृत्य कार्यरूपो वेदार्थइति सूत्रवाक्यार्थमाहुः, तेषान्तु सूत्राक्षरवैयर्थ्यं, अव्याप्तिश्च । सिद्धार्थव्युत्पत्त्या तत्र तात्पर्यसम्भवेन सिद्धरूपस्यापि ब्रह्मणो वेदार्थत्वस्य शारीरके समर्थयिष्यमाणत्वात ।

तदिहचायं विचारः । योसौ कृत्स्नवेदार्थानुबन्धी जिज्ञास्यतयोद्दिष्टोधर्मः, तस्यच केनचि ल्लक्षणेन विविक्तप्रतिपत्तौ सत्यामेवहि परीक्षाघटेत, नह्यसा विक्षुक्षीरादिवन्निर्विवादस्फुटप्रतीतिविषयः, येनाधर्मव्यवच्छेदे लक्षणान्तरापेक्षा न स्यात । प्रतिसमय मन्यमन्यमेवच

धर्ममभिलपन्ति । यथा अन्तःकरणवृत्तिविशेष इति सांख्याः। शुभाचित्तवासनेति सौगताः। पुण्याः पुद्गलाइत्यार्हताः, गतिमतां गतिभूतोजगद्व्यापीति वा । विहितक्रिया साध्यः पुंगुणविशेष इति वैशेषिकाः । धर्मशब्दश्च चैत्यवन्दनादावपि तत्तत्सामयिकैः प्रयुक्तोदृष्टः। अत स्सामान्येन धर्मजिज्ञासायां प्रतिज्ञातयां कस्य परीक्षावर्तिष्यत इति न विद्मः। अथा ध्ययनान्तरं तत एव हेतो धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञाते ऽ र्थाज्ज्योतिष्टोमादीनामेव विचार्यत्व मापतितमिति मन्यसे ? तन्न, धर्मशब्दार्थे निश्चिते सति तदपेक्षपूर्वपक्षानिष्कर्षः, तेनच तन्निष्कर्षइत्यन्योन्याश्रयणात् । अतो धर्मविवेकार्थं तल्लक्षणं वक्तव्यम्। ततश्च धर्मो लक्षणेन व्यावृत्ततया वगन्तुं शक्यते नवेति संशयः। तदर्थं विचार्यते, धर्मशब्दस्य निरुक्त्या रूढ्या न्यतो वा किंचित्तल्लक्षणं सम्भवति नवेति । किं प्राप्तं? न सम्भवतीति ; तथाहि - यदि धृतिसाधनं धर्म इयुच्येत, तदा लौकिकानां प्रीतिसाधनानामपि धर्मत्वं स्यात ; तथाचानुत्थानं निषेधशास्त्रस्य । अथानर्थपर्यवसाना त्तेषामधर्मतेति मन्यसे ? तन्न; अविहिताप्रतिषिद्धेषु तदभावात् , श्येनादेः स्वरूपतो प्यधर्मत्वप्रसंगाच्च । नचायमिष्टप्रसंगः, अधर्मस्य विध्यसम्भवात् । अथ चोदनालक्षणत्वेसति धृतिसाधनं धर्म इति रूढि राश्रीयेत ; तन्न , रूढेः प्रयोग शरणत्वात । प्रयोगस्यचा - सम्सार मनुवर्तमानै स्तत्त त्सिद्धान्तै विंगानात् । स्मृत्या - चारप्राप्तश्रेयस्साधने ष्वीश्वरप्रत्यक्षमूलपंचरात्रधर्मादि ष्वव्याप्तेश्च । नच पंचरात्रादिषु चोदनाशब्दमुपचरन्ति । एवं “ वेदोखिलोधर्ममूलं स्मृतिशीलेच्च तद्विदा ” मित्यादि महर्षिवाक्यैरपि न धर्मस्य लक्षणं किंचित्प्रतीमः। अतो धर्मस्य लक्षणासम्भवा न्न व्यावृत्तप्रतीतिरिति ।

तत्रेदमुत्तरम् - 'चोदनालक्षणो ऽर्थोधर्म' इति । अयमाभिप्रायः- चोदनालक्षणत्व विशेषितमेवार्थसाधनत्वं धर्मलक्षणम् , तत्रैवच धर्मशब्दस्य रूढिः । नचान्यत्र बाह्यैः प्रयोग स्तत्र रूढिं विहन्ति, नहि

भ्रान्तैश्शुक्त्यादिषु रजतादिशब्दः प्रयुक्त इति रजतादौ तस्य रूढिर्विहन्येत । अयंचार्थोऽन्यप्रमाणकत्वव्युदासेनसेत्स्यति । स्मृत्यादिकन्तु मूलश्रुत्यनुमानेन धर्मप्रमाणमिति तत्रापि चोदनालक्षणत्व सत्त्वान्नाव्याप्तिः । येपुनरीश्वर प्रत्यक्षमूल पंचरात्रधर्माः, तेपि श्रुत्यर्थतया चोदनालक्षणाएव । यथाहभगवान् व्यासः - “ इदम्महोपनिषदं चतुर्वेद समन्वितम् । सांख्ययोगकृतान्तेन पंचरात्रानुशब्दितम् । इदंश्रेयइदंब्रह्म इदंहितमनुत्तमं । ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्ट मथर्वांगिरसै स्तथा ॥ भविष्यति प्रमाणंवा एतदेवानुशासनं । ” इति । तथा “ वेद पाठेषु पठितं व्रतमेतत्सुदुश्चर ” मिति । तथा - “ महतोवेदवृक्षस्य मूलभूतोमहानय ” मिति । किंच “ यंवाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सुच । गृणन्ति सत्यकर्माणम् सत्यंसत्येषुसामसु ” इति वदन् पाश्चकालिकधर्मासाधारण निषद्वाकसंज्ञित निगमभाग मन्वमंस्त । तथाच “ अलाभे वेदमन्त्राणां पंचरात्रोदितेनवा ” इति स्मृतिः श्रुतिमूलैवाभ्युपगन्तव्या, ततएव च धर्मोपि श्रौतएव फलितः । तत्र शास्त्रे श्रुत्यर्थतैवोच्यते , यथा - “ वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकंपया विद्वान् संचिक्षेपयथासुखम् ” इति “ श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् ” इतिच । आगमान्तरोक्तधर्मास्तु श्रुतिमूलतया न तत्कर्तृभि रुच्यन्ते, न तत्सैद्धान्तिकैः, नापि महर्षिभिरिति विशेषः । सांख्यादिधर्मेष्व प्यविरुद्धांशश्चोदनार्थ एव । अतो नाव्याप्तिः ।

तदेवं धर्मस्य लक्षणसिद्धे स्तस्य व्यावृत्तिप्रतीति स्सिद्ध्यतीति । एवमुपादेयस्य धर्मस्य लक्षणकथनेन हेयस्याधर्मस्यापि लक्षणं सूत्रितं भवति, अर्थपदस्य व्यवच्छेद्यतया तत्प्रतीतेः शास्त्रैकवेद्य मनर्थसाधन मनर्थ इत्युक्तं भवति ।

॥ * ॥ सूचितश्चोदकः, कश्चिच्चोदनापदसूत्रणात् ।
यदभिप्रायभेदेन धर्माधर्मौ फलिष्यतः ॥
प्रमाणेलक्षणपदं प्रयुञ्जानेन सूचितम् ।
विशेषणमुपादाय लक्षणंच तदेवनः ॥

अर्थसाधनमत्रार्थ शब्देनप्रतिपादयन् ।
फलतुल्यमुपायंच नैश्रेयस मसूचयत् ॥
चतुर्वर्ग फलोपाय विषयैश्चान्यदीदृशम् ।
धृतिसाधनशब्देन मोक्षेपि प्रीतिमक्षताम् ॥ * ॥

॥ ३ ॥ सू - तस्य निमित्तपरीष्टिः ।१ - १ - ३ ॥

प्रस्तुतयो स्स्वरूपप्रमाणयो स्स्वरूपं प्रमाणमुखेनैवा न्वेष्टव्यम्, तदर्थ मिद मध्यायार्थविभजनं । यथा वक्ष्यमाणे ष्वध्यायेषु पृथक्पृथक् तत्तदध्यायार्थ प्रतिज्ञा क्रियते, तद्वदत्रापि अन्यथा कस्यांशस्य सदादिसूत्रै हैंतु वंक्ष्यत इति नज्ञायेत । तस्य - धर्मस्य, निमित्तं - प्रमाणं, तत्प्रमानिमित्तत्वा न्निमित्त मित्युपचर्यते ; परंपरयावा तन्निमित्तत्वम् । परीष्टिः - पर्येषणा । 'इषु' गतावित्यस्माद्धातोः 'इषेरनिच्छार्थस्य' इति युचि 'परेर्वा' इति परिपूर्वा त्तस्मात् क्तिन्युचो विंकल्पोऽनुशिष्यते । तेन युचिपर्येषणेति रूपं, क्तिनितुपरीष्टिरिति । धर्मप्रमाणस्य परीक्षण मस्मि न्नध्याये कर्तव्य मित्यर्थः । इदमपि सूत्रं नकेवलं प्रतिज्ञापरं, अपितु प्रमाणस्या परीक्षणीयत्व पूर्वपक्षप्रतिक्षेपार्थम् । तथाहि - किं धर्मे प्रमाणं परीक्षणीयम्, उत स्वरूपमेवेति संशयः, तदर्थं विचार्यते - किं प्रमाणनिरूपण मन्तरेण धर्मस्वरूपनिरूपणं युज्यते नवेति । तत्र युज्यतइति प्राप्तम् । लोके ताव त्प्रत्यक्षादि प्रमाणनिरूपण मन्तरेण मधुराम्लसित रक्त शीतोष्णादि विभाग मवधार्य हानोपादानादि व्यवहाराः पुंसां प्रवर्तन्ते । तद्व दिहापि शब्दान्तराभ्यासश्रुतिलिंगादिभि र्भेदांगांगिभावादिं निरूपणमुखेन धर्मस्वरूपमेवा नुष्ठानार्थम् निरूपणीयम्, किं तदर्थेन प्रमाणपरीक्षणेनेति ।

तत्र प्रतिपद्यते 'तस्य निमित्तपरीष्टि' रिति । प्रकृतपरमर्शोत्र हेत्वभिप्रायः । तस्य - धर्मस्य । प्रमाणपरीक्षणं कर्तव्यम्, अलौकिकार्थत्वात्तस्य । नहि मधुराम्लादि विभागव ज्ज्योतिष्टोमादे श्चैत्यवन्दनादेश्च विभागमुपलभामहे । येनेतरप्रहाणेनेतरमुपाददीमहि । अतो यावद्धर्मे चोदनानां प्रामाण्य मितरेषांचाप्रामाण्यम् नावधारितं भवति, न तावद्धर्मविशेषोपादानं युज्यते । प्रमाणमविचार्यचेत्प्रवर्तेत, अन्धवदनर्थे पते दर्थंवा नविन्देत् । अतोवेदस्यैव धर्मप्रामाण्यमवधार्य तदर्थस्यैव धर्मत्वे निश्चितेसति तद्भेदाभेदतदाराध्यादिचिंतावकाश इति विंशतिलक्षण्यां द्वितीयाध्यायमारभ्य क्रमशो यद्यत्प्रतिपाद्यम् कर्मदेवताब्रह्मतदनुबन्धिभेदभिन्नम्, तत्सर्वं प्रमाणेनैव निरूपणीयतया स्वायत्तसर्वार्थं प्रमाणलक्षणमेव प्रथमं प्रवर्तते ।

एवंच [चै] तत्परीक्षाक्रमः । लोकायत मतेन-धर्मे न किंचित्प्रमाण मस्तीति, सत्वेपि सांख्याद्युक्तविषयानुरूपफलप्रदानरूपालोचन विकल्पाभिमानाध्यवसायादि नैयन न्यायोक्तसंप्लव वादेनच किंचोदनाऽन्यच्चेतिसमुच्चयो ऽस्ति:नवेति, असमुच्चयेपि संशयसारसंवित्तेरन्वयादलौकिकार्थेषु कालभेदेनवा तद्भेदमन्तरेणापि प्रमाणभेदप्रवृत्तिदर्शनेनवा किंचोदना ऽन्यद्वेति विकल्पोस्ति नवेति, अविकल्पेपि सौगतादिमतेन किं प्रत्यक्षादिकमेव उतचोदनैवेति ।

तदेवं नियमविकल्पसमुच्चयोभयापलापेषु प्रत्यक्षसूत्रेतु चोदनाव्यतिरिक्तानां धर्मप्रामाण्यनिरासा त्समुच्चय विकल्प चोदनेतरनियमानां प्रतिक्षेपः, औत्पत्तिकसूत्रादिनातुपादशेषेण चोदनाप्रामाण्यसमर्थनादुभयापलापपक्षः प्रतिक्षिप्यते । त्रिपाद्यात्वर्थवादपादेन मन्त्रार्थवादानां विध्युपयोगेन प्रामाण्यप्रकारकथनम् । स्मृतिपादेचाप्त स्मृतिशिष्टाचारमात्र प्राप्ताष्टकादि कर्तव्यतामूलभूत देशकालान्तराधीतवेदोपपादनम्, नामधेयपादे तूद्भिदादिनामधेयानां नामधेयतयैवस्थित्वा विशेषसमर्पणमुखेन चाटुना राजानंप्रीणये दितिव द्यजिनिर्दिष्टदेवताराधानसामान्यस्य विशेषतोवच्छेदाद्विध्युपयोगस्समर्थ्यत, इति कृत्स्नेनाध्यायेन धर्मे प्रमाणमेव परीक्ष्यते ।

एव मयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन धर्मेचोदनैवप्रमाण मित्युपदिष्टे-
तदर्थस्यैव धर्मस्य निरूपणं भेदलक्षणादिषु वक्ष्यति । अतोधर्मे प्रमा-
णं परीक्षणीयमिति स्थितम् ।

यत्तूवर्षवृत्तौ - तस्य निमित्तपरीष्टि र्न कर्तव्येति नञमध्या-
हृत्यातिमहताक्लेशेन व्याख्यातम् , तदप्यनेन निरस्तम् , निमि-
त्तपरीक्षाभावे प्रत्यवायस्य दर्शितत्वात् । यच्चापरीक्षणीयत्वे प्रमा-
णस्य प्रसिद्धत्वं हेतुरुक्तः, तदपि संशयविपर्ययाक्रांतत्व प्रदर्शनेन
निरस्तम् । अतो यद्यपि प्रमाणस्य स्वतएवविषयोपस्थापनसामर्थ्यं,
तथाप्यपवादशंका निराकरणाय कारणदोषबाधकप्रत्यय निरासः
कर्तव्यइति युक्तंतस्य परीक्षणीयत्वमेव ।

यत्तु प्रमाणपरीक्षाया मनवस्थानमुक्तम् - प्रमाणं परीक्ष्यमाण
मन्येन परीक्ष्येत, तच्चान्य ततोन्येनेति । तदपि मन्दं, सन्दिग्धविषये
परीक्षाप्रवृत्तेः, उत्तरोत्तरेषु च सन्देहानियमानभ्युपगमात् । आशंकाया
श्च व्याघातावधिकत्वा द्यावदा शंकमेव च तर्कप्रवृत्तेः। स्वपरनि-
र्वाहकेवा कस्मिंश्चि त्प्रमाणादौ विश्रमात् । नचात्र प्रथमे पर्वणि
निस्सन्देहत्वे तद्युक्तं । अन्यथा सौगतादयोपि वैयात्या दिमामेवानव-
स्थां पुरस्कृत्य यदि स्वाभिमतै ग्रंन्थै रपरीक्षितप्रामाण्यै श्चैत्यवन्द-
नादिकं धर्ममेव परीक्षणीय मुपाक्षिपेयु स्तदा कस्ते निस्तारः । अतो
भगवानप्युपवर्षो ऽ परीक्षणीयत्व पूर्वपक्ष मन्वारुरोह । भक्त्या चोद-
नाप्रामाण्ये प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रसंगा च्छिष्यशिक्षणार्थं प्रत्यक्षतदभासा-
देरपि प्रसिद्धिं दर्शयं स्तल्लक्षणादिकमपि व्याचकारेति मन्यामहे ।
अन्यथा कथ मपरीक्षणीयत्वमपि केनचित्प्रमाणेन समर्थयेत् ? तस्या
प्यपरीक्ष्यत्वाय प्रमाणान्तरापेक्षया नवस्थाप्रसंगात् । अथ यदि प्र-
सिद्धत्वेन स्वपरनिर्वाहकेणा नवस्थां प्रतिबिभत्ससि, तदा प्रमाणप-
रीक्षणे प्येवंविधमिदं प्रमाणं भवितु मर्हतीति साधयतः प्रमाणस्याप्येवं
विधत्वोपाध्याक्रान्ततया तद्वदेव समाधिं कटाक्षय [सि]। यदि तस्य
तदुपाधिज्ञानाया न्यापेक्षा, तदाप्रसिद्धत्वस्यापि प्रसिद्धत्वपरामर्शाया न्या-
पेक्षेति तुल्यम् । किंच यदि प्रसिद्धत्वा दपरीक्षणीयत्वमेवात्र विवक्षितं

तदा शब्दनित्यत्व वेदापौरुषेयत्वा र्थवादोपयोगादि प्रतिपादनार्थो वृथै-
वायं ग्रन्थविस्तर स्स्यात । ततो ऽपरीक्षणीयत्व मुखेनापि सामर्थ्या-
त्परीक्षणमेव क्रियत इति तज्ज्ञानमेवा ध्याहारादिदोषाभावा दध्याया-
र्थविभजनादिना सोपयोगत्वाच्च युक्त मुत्पश्याम इति ।

॥ * ॥ सर्वं स्समञ्जसोर्थ स्स्या त्प्रमाणे परिशोधिते ।
अतः प्रमाणवृत्तान्त परिचिन्तन मर्थवत ॥
धर्मप्रमाणचिन्तेति सामान्येना भिधानतः ।
मन्त्रार्थवादस्मृत्यादि चिन्ता प्यन्त र्भविष्यति ॥
निषेधचादनारूप धर्ममानस्य चिन्तने ।
निषेध्याधर्ममानस्य चिन्ता प्यन्तर्गतैवहि ॥
ननु स्वरूपविश्रान्त ब्रह्मवाक्येषु केषुचित ।
नधर्ममानता तेषा मिह नस्या द्विचिन्तनम् ॥
मैवं वेदार्थमात्रस्य जिज्ञासाप्रक्रमा दिह ।
कृत्स्नवेदप्रमाणत्व मुपक्षेप्तव्य मादितः ॥
अतो धर्मप्रमाणस्य वक्तृदोषाद्यभावतः ।
मानत्वे ब्रह्मवाक्येपि सामान्यान्मानता स्थिता ॥
स्वरूपमात्रविश्रान्ति र्वाच्या शारीरके परम् ।
तदनुक्तावपि ह्यत्र प्रामाण्यं साधयिष्यते ॥
तावता विधिशेषत्व स्वरूपा तत्परत्वतः ।
उत्थान माप्यते पश्चा न्नतु मानत्वसाधनम् ॥ * ॥

॥ ३ ॥ सू – सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ १ -- १ -- ४ ॥

अप्रमाणकत्वा न्यप्रमाणकत्वादिमुखेन धर्मपर्येषणायां प्रक्रान्तायां
चोदनालक्षणेत्यंशसमास सामर्थ्यसिद्धावधारणद्वयक्रमानुसारेण प्रथ-
म मिहान्यप्रमाणकत्वं निरस्यते । तदत्र किं धर्मे प्रमाणं सम्भवति
नेति विचारः । किं युक्तं, सम्भवतीति । तथाहि - इह ताव
द्धर्मशब्दाभिलप्या द्रव्यक्रियागुणादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति सर्वसम्मतं ।
तेषां श्रेय स्साधनत्वन्तु यद्य प्यस्मदादीनां सहसा दुर्दर्शं, तथापि
रत्नतत्वमिव ताच्छील्यशालिनां संस्कारोपचयसहकृतेन प्रत्यक्षेण
सुग्रहम् । कामातुरकामिनीसन्दर्शनादिष्विव भावनाप्रकर्ष एव वा

प्रत्यक्षां धिय मुत्पादयितुमलम् । काकोलूकगृध्रादिषु चेन्द्रिय प्रकर्षतारतम्यं दृश्यते । तारतम्यवतांच काष्ठाप्राप्ति रुपलब्धा । ततश्च, प्रकर्षतारतम्यं क्वचि द्विश्रान्तं, तारतम्यरूपत्वात् परिमाणतारतम्यव दित्येवं प्रतीन्द्रियंवा, प्रत्यक्षप्रकर्षतारतम्यमिति सामान्येनवा, प्रयोक्तव्यम् । एवं स्थिते तद्विश्रमस्य सर्वविषयता मन्तरेणानुपपत्ते रतीन्द्रियं सर्वं कस्यचि दैन्द्रियिकमिति सिद्ध्यति । प्रकृते विशेषतश्च तदेवा नुमातुं शक्यम् । धर्मादयः कस्यचि दिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, करतलवदिति, तस्यामेववा प्रतिज्ञायां मीमांसकानां प्रत्यक्षत्वा दस्म त्सुखादिवदिति । महर्षीणां योगिनांच धर्मवीर्यप्रसूतं प्रत्यक्षं महर्षिभि रे[illegible]यते । " तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथाव त्सम्प्रपश्यती " त्यादि । अतः प्रत्यक्ष ग्राह्यत्वं धर्मस्य युक्तं, एव मानुमानिकत्वमपि । सेवाद्ध्ययनादिदृष्ट हेत्वविशेषे फलभेदो ननिमित्तान्तर मन्तरेण घटेत । तदेवं प्रत्यक्षानुमानगम्य एव धर्मे ऽर्थशास्त्रायुर्वेदादिव त्पौरुषेयागमोपि [हि] सम्भवत्येव । अतो यद्येभिः प्रमाणै श्चोदनार्थ एव धर्मतयो पस्थाप्येत, तदा बह्वायासग्राह्यचोदनानैष्फल्यम् , चोदनैवेत्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ चोदनानुक्तः कश्चि त्तदविरुद्धोर्थः, तदा चोदनैवेति प्रतिज्ञा नस्यात । यदि पुन स्सौगताद्यर्थव त्तद्विरुद्ध एव कश्चित्, तदापि तद्बाधा च्चोदना प्रमाणमेवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति सर्वथा " चोदनालक्षणार्थो धर्म " इत्येतत दुर्वचमिति ।

तदेत त्परिहरति । सत्संप्रयोग इत्यादिना । अत्राय मन्वयक्रमः । धर्मे प्रत्यक्ष मनिमित्तं, कुतः " विद्यमानोपलम्भनत्वात् " वर्तमानार्थग्राहकत्वादित्यर्थः । एतदपि कुत इत्याकांक्षाया मुच्यते । तत्स्विन्द्रियाणां प्रयोगः । तद्भवतुप्रत्यक्षं ततः कथं धर्मे नापि निमित्तम् । विद्यतेहि धर्मः क्रियमाणः कृतश्च याव त्फलं, तत स्तदुपलंभनं प्रत्यक्षं भवतु । मैवं, यदि ताव दयं घट इतिव दयं धर्म इति द्रव्यादिस्वरूपं धर्मतया प्रत्यक्षेण दृश्यते । तत्रच यत्फलसाधनतया योर्थो निर्दिष्ट स्तदनन्तरमेव तस्योत्पत्तिं यदि नियमेनो पलभेमहि, तदा भूयो दर्शनसहकृतेन प्रत्यक्षेण श्रेयस्साधन मिदमिति निश्चिनुमः ।

स्वर्गादेः फलस्य देहान्तरभावितये दानी मुपलम्भायोग्यत्वा न्न तत्साधनमिति गृहीतुं शक्यम् । नच यावत्फलानुभवं क्रिया तिष्ठति । क्रियासाध्य मपूर्वं स्थिरमपि नास्मदादिप्रत्यक्षं, तद्धि देवतानुग्रहात्मकम् । नहि पराभिप्रायः परस्य प्रत्यक्षतामियात् । अतः फलदशायां कर्मणो ऽ भावात् कर्मदशायां फलस्याभावा दुभयनिष्ठस्य साध्यसाधनभाव सम्बन्धस्यास्माभि र्गृहीतुमशक्यत्वात् , प्रत्यक्षस्य धर्मग्राहित्वाभावे विद्यमानोपलम्भनत्वं हेतु रिति साधीयः ।

एतेन - रत्नतत्वदृष्टान्तोपि निरस्तः, नहि सहस्रशश्शीलितेपि रत्नतत्वे गुरुत्वं चक्षुषा गृह्यते । वर्णादिवैषम्यन्तु पूर्वं सादृश्यतिरस्कृत मैन्द्रियकतया पश्चा न्निपुण निरूपणेन प्रकाशत इति युक्तम् ॥

यत्तु - भावनाप्रकर्षएव प्रत्यक्षयतीति । तदसत् , नहिभावनया प्रत्यक्षं जायते, अपितु स्मृतिवैशद्यमात्र मेव । संस्कारोपचयो हि स्मृतावेव पाटवमादधीत । कामातुरकामिनी सन्दर्शनादिष्वपि न पूर्वगृहीताभ्यधिकं किञ्चित्प्रकाशते । यच्च - " वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ " इत्यादिष्वधिकं प्रकाशते , तत्त्वन्यथा वभासा न्न प्रत्यक्षं, अपितु तदाभासः ।

यत्तु - इन्द्रियप्रकर्षतारतम्यादे र्विश्रान्तिसाधनम् । न तेनाप्येकस्येन्द्रियस्य सर्वविषयता सिध्यति, किन्तु तदिन्द्रियग्राह्यजातीयत्वे सति तत्सम्प्रयुक्तसर्वविषयत्वं । नहि लोके प्रकृष्यमाणमिन्द्रिय पाटव मिन्द्रियान्तरविषयेषु मात्रयापि प्रवर्तमानं दृष्टं, स्वविषये वा भूते भविष्यतिवा । असन्निकृष्टस्यच नैन्द्रियकत्व मित्युक्तम् । यच्च प्रमेय त्वादिना धर्मादीना मैन्द्रियकत्वसाधनं, तदपि बाधकाभावेन निरस्तम् । अन्यथा - धर्मादयो रूपादयश्च कस्यचिद्घ्राणग्राह्याः, प्रमेयत्वात , गन्धवदित्यपि किं नसाध्येत विषयविशेषनियततया तच्छक्तिनि-

श्रयादिति चेत्? प्रकृते प्येतदनुसन्धत्स्व । प्राणादेरपि क्वचित्सर्वविषयत्व मिच्छाम इतिचेन्न; - उक्तोत्तरत्वात् । इच्छामात्रेणच तदसिद्धेः ।

यत्तु - धर्मवीर्यप्रसूत मृषीणां योगिनांच प्रत्यक्षं शास्त्रबला दभ्युपगतं, त न्नतेषा मनुष्ठानार्थम्, आगमावधारितानुष्ठानजन्यत्वात्, आगमार्थतयैव धर्मादिप्रत्यक्षीकरणात् । नाप्यस्मदादीना मनुष्ठानार्थम्, परप्रत्यक्षस्य परानुष्ठानानुपकारित्वात् । तदुपदेशस्य त्वागमायमानस्यापि पौरुषेयतया श्रोतॄणा म्मूलपरामर्शसापेक्षत्वेन धर्मवीर्यप्रसूत प्रत्यक्षमूलत्वपरिशेषे तस्मिन् धर्मे प्रमाणान्तर मन्वेषणीयम्, तच्च नान्यच्छास्त्रात् । यद्यपीश्वरनित्यप्रत्यक्षमूले पंचरात्रशास्त्रे श्रुत्यर्थविषयेपि नमूलश्रुत्यपेक्षा, तथापि नित्यप्रत्यक्षविशिष्टोय मीश्वरइति तत्स्वरूप सिद्धौ तन्मूलवक्तृदोषनिराकरणेच श्रुतिरेव शरणमिति श्रुतिप्रामाण्यमुपजीव्यैव तत्प्रामाण्यं निरुपपादि । चोदनार्थोय मित्येवच भगवता तदर्थ उपदिश्यत इति श्रीविष्णुस्मृतिगीतादिन्यायेन तदुक्तार्थेपि चोदनाप्रामाण्य मायातम् ।

तदेव मस्मदादिभि र्धर्मस्य श्रेयस्साधनरूपेणा ध्यक्षयितु मशक्यत्वा दन्वयव्यतिरेकसापेक्षमनुमानमपि धर्मे नप्रमाणमिति सिद्धम् ।

यत्तु सेवाध्ययनादितुल्यत्वेपि फलभेददर्शना दतीन्द्रियनिमित्त भेदकल्पनमिति । तदपिन, सूक्ष्मस्य सेवाध्ययनादिभेदस्य दृष्टस्यैव सम्भवेन निमित्तान्तरनैरपेक्ष्यात् । सामान्यतश्च कल्पिते निमित्तभेदे किंतद्दर्शनादिसिद्ध मुत चोदनादिसिद्धमिति विवेकासिद्धे रनुष्ठानं प्रत्यनुपकारित्वात् । ततश्च सेतिकर्तव्यताक धर्मानुष्ठाने श्रुतिरेवशरणम् ।

तदेवम् - प्रत्यक्षानुमानयो र्धर्मप्रमाणत्वनिरासेन तन्मूललौकिकागमस्यापि नधर्मप्रमाणतासिद्धिः । उपमानार्थापत्तिसम्भवादीनितु प्रमाणान्तराणि नसन्त्येव, यथायथं त्रिष्वन्तर्भावादिति न्यायपरिशुद्धौ तत्वमुक्ताकलापेच समर्थित मस्माभिः । बहिर्भावेपि तुल्यन्यायतया धर्मविषयत्वाभाव एव ।

तदेवम् चोदनाव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः कैश्चिदपि सन्निरपेक्षैश्चोदनोक्तस्य तदन्यस्य तद्विरुद्धस्यवा कस्यचिद्धर्मत्वेना ग्रहणा च्चोदनैवेत्यवधारण मुपपन्नमिति ।

अनुष्ठातृदशापन्न पुरुषापेक्षया त्विदम् ।
सत्त्वप्रयोगजन्यत्व मैशाध्यक्षादि सुस्थितम् ॥
प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमत स्ततः ।
न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः ॥
पुरुषस्ये न्द्रियाणामि त्येका नेकत्वकीर्तनात् ।
देहेन्द्रियादि संघातादन्य आत्मा प्रदर्शितः ॥
अक्षैरपघनै र्वार्था नुपलब्धान्पृथक्पृथक् ।
य एकः प्रतिसन्धत्ते सतान्येवेति दुर्वचम् ॥
संघातिनोधिकं तत्वं संघातो नामनेष्यते ।
नचावयवसंघाता दन्योस्त्यवयवी पुनः ॥
नचात्र ग्रामवद्बोद्धृ नानात्वमुपलभ्यते ।
नच पाणिरहं चक्षु रहमित्यभिजल्प्यते ॥
प्राणाख्या त्पवनस्कन्धा दृप्यन्यत्व मवस्थितम् ।
प्रत्येकसमुदायादि विकल्पानुपपत्तितः ॥
व्यतिरिक्ता मतिश्चास्ति कायप्राणेन्द्रियादिषु ।
पुरुषस्येति सम्बन्ध कथना दाच्च सूचितम् ॥
बुद्धितो व्यतिरिक्तत्व मतएव च सूत्रितम् ।
तद्धर्मित्वेन सकलैः प्रमाणै रुपलम्भनात् ॥
बुद्धिजन्मेत्यनेनैव बुद्धे र्जन्मप्रदर्शनात् ।
अजातः प्रतिसन्धाता प्रोक्तः पुरुष शब्दतः ॥
श्रुत्याधीनित्यभावेपि सूचितैवा त्र तद्विदा ।
नामान्तराभिलापार्हे विकार सदसत्त्वतः ॥
देहादिभ्यो तिरिक्तस्य परलोकफलार्थिनः ।
वेदितुः स्थापने धर्मे प्रमाणान्वेषणं क्षमम् ॥

अतोऽन्यपर वाक्येपि कृत्स्नशास्त्रोपयोगिनम् ।
अधिकारिण मात्मान मादावेव न्यवीविशत् ॥
स्वर्गयागादि वाक्येपि परीचिक्षिषिते पुनः ।
प्रत्यक्षप्रतिरुद्धत्वं परिहर्तु मिहेप्सितम् ॥
पारलौकिकता मात्र मिह ताव दपेक्षितम् ।
शारीरकेतु नित्यत्वं वाच्यं नित्यफलार्थिनः ॥
प्रत्यक्षलक्षणाद्यन्तु वक्तव्यं न्याय विस्तरे ।
इहतत्सूच्यता म्मावा पारम्पर्योपयोगतः ॥
प्रत्यक्षमनिमित्तश्चे दनुमानादिकं तथा ।
इतिपश्यन्नुपारंस्त किमेतत्कीर्तन श्रमात् ॥

(९) सू - औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥

(१-१-९ ॥)

धर्मस्यान्य प्रमाणकत्वं निराकृतम् , अथ प्रमाणकत्व माशंक्य निराक्रियते पादशेषेण । तत्रास्मिन्नधिकरणे चोदनानामप्रामाण्य द्वाराणि बहूनि विकल्प्य कश्चिदंशो निराक्रियते । तदयं विचारः। किंचोदनानां धर्मे प्रामाण्यं सम्भवति नवेति ? तदर्थं च किं तासां प्रामाण्यं प्रमाणान्तर सापेक्षं नवेति ? सापेक्षत्वे तदभावस्योक्तत्वाद प्रामाण्यं । निरपेक्षत्वे तदभावस्या किंचित्करत्वात् प्रामाण्यमिति ।

तत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते-यदि प्रमाणान्तराणि धर्मे नप्रमाणं कथं तत्र शब्दः प्रमाणं भविष्यति , सहि नियमेन स्वप्रामाण्ये प्रमाणान्तरसापेक्षः, तथा दर्शनात् । अन्यथा बालोन्मत्ता प्रबुद्धादिवाक्यानामपि प्रामाण्यप्रसंगात् । प्रमाणान्तरसापेक्षत्वाभ्युपगमे तदभावस्योक्तत्वात्कथं तदधीनं प्रमाण्यम् । निरपेक्षत्वाभ्युपगमस्तु दृष्टव्याप्ति विरोधादशक्यः । अतो धर्मे चोदनानां प्रामाण्यं न सम्भवतीति ।

राद्धांतस्तु -

असामर्थ्या दर्धीदृष्टे बोधना दफलत्वतः ।
परतन्त्रतयावास्या दप्रामाण्यं श्रुतेर्नतत् ॥

तथाहि - चोदनाना मप्रामाण्यं वदतः प्रमाणान्तरासम्भवे पदानां पदार्थन सम्बन्धायोगा त्किं बोधनसामर्थ्यमेव नस्यादित्यभिप्रेतम् , उत सामान्यत स्तत्सद्भावेपि प्रकृतार्थे चोदनवाक्या त्प्रत्ययो नजायतइति, जातोपि बाध्यतइति, अबाधितोपिवा निरर्थक इति, सार्थत्वेपिवा प्रामाण्यहेतुरहित इति ? तत्र प्रथमं दूषयति । (औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति) अय मर्थः - पदस्य स्ववाच्येन सह वाच्यवाचकसम्बन्धः , औत्पत्तिकः - नित्यः । उत्पत्तिः - स्वभावः , औत्पत्तिकः - स्वाभाविकः । अतः पदपदार्थयो र्वाच्यवाचकसम्बन्धस्यैव स्वाभाविकत्वा न्नसम्बन्धान्तरविरहेणा समर्थत्व मित्यभिप्रायः । यद्वा - शब्दार्थयो रुत्पत्तिदशासिद्ध इत्यौत्पत्तिक स्संबन्धः, नह्यसावसंबन्धतयो त्पन्नयोः पश्चादीश्वरादिभिः संकेतान्निर्वर्त्यत इति शब्दाधिकरणे समर्थयिष्यते ।

द्वितीयं दूषयति । (तस्य ज्ञान मुपदेश इति) तस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य । उपदेशः-हिताहितप्राप्तिपरिहारो पायविषय श्चोदनात्मा नित्यः परमात्मोपदेशोयः । ज्ञानं - ज्ञायते ऽ नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरण मित्यर्थः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यपाठे प्रत्ययोत्पत्ति र्दुरपह्नवा, अन्यथा प्रत्यक्षादिष्वपि धार्ष्ट्या त्प्रतिपत्त्यपह्नवप्रसंग इति ।

तृतीयं दूषयति (अव्यतिरेकश्चेति) प्रमाणान्तरेणास्या र्थस्य, व्यतिरेकश्च, नास्ति । व्यतिरेकोन्यत्वं, प्रतीयमानादाकारा च्छुक्तिकारजतादिव द्विरुद्धाकारान्तरयोगित्व मित्यर्थः। यद्वा अव्यतिरेक श्चेत्युपदेशो विशेष्यते । व्यतिरेकः स्वार्थान्तवयः, प्रमाणान्तरेणापहत विषयत्वं, तद्रहितइत्यर्थः ।

तथाहि - प्रत्यक्षं तावज्ज्योतिष्टोमादीनां देहान्तरानुभाव्य स्वर्गादिश्रेयस्साधनत्वं नास्तीति न प्रतिपादयति, अलौकिके फले-साध्यसाधनभाव ग्रहणवत्तदभावग्रहणस्याप्यशक्यत्वात । नाप्यनुमानं, तत्किम् साक्षाज्ज्योतिष्टोमादीनां - श्रेयस्साधनत्वं प्रतिषेधति? यथा विगीतं नश्रेयस्साधनं क्रियात्वात् गमनक्रियावत्, इति ; विप्रतिपन्नाहिंसा न धर्मः, हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसावदित्यादि , अथवा - चोदनाप्रामाण्य प्रतिषेधद्वारेण ? यथा - विगीतं न प्रमाणं, प्रत्यक्षाद्यवगतार्थवाक्यत्वात , बुद्धादिवाक्यवत् ; आप्ताप्रणीतवाक्यत्वात , बालोन्मत्तादि वाक्यव, दित्यादि । तत्र तावज्ज्योतिष्टोमादीनां किं लौकिकश्रेयोऽपेक्षया साधनत्वंनिषिध्यते, अलौकिकापेक्षयावा, सामान्यतोवा ? नाद्यः, सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः, अलौकिकश्रेयस्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तत्साधनत्वनिषेधस्याशक्यत्वात । न तृतीयः, भोजनक्रियादिभिरनैकान्त्यात । यच्च हिंसात्वादधर्मत्व साधनम् । तदपिन, अधर्मत्वस्यहि व्यापकस्यग्रहणं धर्मतयाकस्यचिद्ग्रहणमन्तरेण न घटते, तद्ग्रहणश्च प्रागुक्तरीत्या नचोदनातोऽन्यतस्सिद्ध्यतीति व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधः । ततश्च चोदितत्वं धर्मत्वे प्रयोजकं पाप्मत्वे निषिद्धत्वमिति सोपाधिकताच ।

यत्तु - सांख्यैरुच्यते - हिंसाविधिनिषेधयो र्नास्तिविरोधः, आलम्भनवाक्यंहि हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति, निषेधवाक्यन्तु हिंसायाः प्रत्यवायसाधनत्वं , अतो वैधीहिंसा पुरुषस्य दोष मावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यति । नच प्रत्यवायहेतो विधानानुपपत्तिः, दुःखस्पर्शस्य भेषजादेरिव प्रभूतसुखसाधनतया विध्युपपत्तेः। उक्तंच पंचशिखाचार्यैः - " स्वल्प स्संकर स्सुपरिहर स्सप्रत्यवमर्शः । " इति । निषिद्धत्वं साधनव्यापकमिति । तदसत , शास्त्रैकवेद्ये सुखे दुःखेच किं प्रभूतमिति नियामकाभावात् । विधिबला त्सुखाधिक्यं कल्प्यत इतिचेत् ? निषेधबला द्दुःखाधिक्यं किं

नकल्प्येत । अल्पदुःखसाधनेपि सुखाधिक्या ल्लोके विधि र्दृश्यत इति चेत् ? अल्पसुखसाधनेपि दुःखाधिक्या न्निषेधोऽपि । अतो यावन्निषेधाविषयत्वं नसाध्यते नतावदयं विधि र्जीवति । तदविषयत्वंच चिकित्सकशल्यादिप्रयोगन्यायेन यथाश्रुतिहिंसालक्षणानाक्रान्तत्वाद्वा, तल्लक्षणयोगेपि - " अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य " इति संकोचाद्वा । अतो नास्य व्यापकत्वम् ।

यच्च प्रमाणत्वप्रतिषेधायोक्तं प्रत्यक्षाद्यवगतार्थविषयवाक्यत्वादाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादिति । तदपि कारणदोषस्योपाधित्वा न्निरस्तम् । नहि बुद्धादे रुन्मत्तादेर्वा वाक्यं दोषमन्तरेणान्यतः कुतश्चि दप्रमाणं जातं, स्वभावाद्वा । नचात्र कारणदोष इति वक्ष्यते । अत ईदृशान्यनुमानान्यसन्दिग्धा विपर्यस्त ज्ञानजनकेनानेनैवागमेन बाध मर्हन्ति, नतु तै स्तद्बाधः, अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि कैश्चि दाभासै र्बाधप्रसङ्गात् ।

अस्त्वेवं, तथापि योगा-चारमाध्यमिकादिभि रभ्युपगम्यते, एवमपि चोदनानां नप्रामाण्यं सिद्ध्यतीतिचेत् ? तदपिन, बाह्यविषयप्रतीत्युदयस्य स्वारसिकबाधाभावस्यच दुरपह्नवत्वात । स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः, प्रत्ययत्वात् , स्वप्नादिप्रत्ययवत् , इत्यादीनां स्ववचनविरोधबाधानैकान्त्य सोपाधिकत्व साध्यविकलत्व वादानधिकारप्रसंगादिभि र्निर्मूलत्वात् । तदेत दविरोधलक्षणे तर्कपादे प्रपंचयिष्यते । न्यायविस्तरे प्रत्यक्षादे रागमस्यच सामान्यतः प्रामाण्यसिद्धे रिहो दास्महे ।

एवमागमेनापि न चोदनानां बाधः, बौद्धाद्यागमानां सहेतुकपरिग्रहाणां सम्भवद्वक्तृदोषाणां चोदनाभिः स्पर्धितु मशक्तेः । चोदनामूलानान्तु मन्वाद्यागमानां तदविरोधात् । विरुद्धांशे च दुर्बलतया तत एव बाधात् । स्मृत्यागमयोस्तु कार्यविषययो र्मीमांसाविरोधे [सकृत्सम्मितत्वे] विकल्पात । तत्वविषययोस्तु तात्पर्यभेदेन निर्वाहात । एवमौपनिषद सर्वज्ञानुभव मूलागमस्यापि श्रुत्यैकार्थ्य स्थापना

त। प्रमाणान्तरैस्तु सद्भिरपि तुल्यन्यायतया न बाधः । अस्मद्भि स्तु नतरां। तदेव मन्यतिरेक स्सिद्धः।

चतुर्थं दूषयति (अर्थेनुपलब्धे तत्प्रमाणमिति) श्रेयस्साधन तया प्रत्यक्षादिभिः प्रागुक्तन्यायेना नुपलब्धे, अर्थे - धर्मे। तदिति - प्रमाणशब्दानुसारेण नपुंसक निर्देशः। ज्ञानशब्दनिर्दिष्टं शास्त्रंवा परामृश्यते । तदेवं तत्र प्रमाणान्तरज्ञातविषयत्वाधीनं नैष्फल्यं नास्तीत्यभिप्रायः " अर्थे ऽनुपलब्ध " इत्येतावतैववा प्रकृतपरिहारः ।

पंचमं दूषयति (अनपेक्षत्वादिति) अयमभिप्रायः - व्युत्पत्त्या- हि शब्दानां बोधकत्वं गृह्यते। नच प्रमाणान्तरदृष्टत्वमपि वाच्य तया व्युत्पत्तिसिद्धम्, येन तदपेक्षा स्यात । नच प्रमाणान्तरमेत- ज्ज्ञप्त्युत्पत्त्योः कारणमिति । अत्रैवाधिकरणस्य निर्भरः। शिष्टन्तु पूर्वोत्तराधिकरणै स्सामान्यतो न्यायविस्तरेणच सिद्धं प्रतिपत्तिसौ कर्यायोपस्थापित मिति मन्तव्यम्।

नन्वत्र- प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं प्रामाण्यस्यासिद्धं। तद्धि लोके कारणगुणादेव जायते, संवादकारण गुणार्थक्रियाज्ञानैश्च ज्ञायते। अत उत्पत्तिज्ञप्त्योः पराधीनं प्रामाण्यम् । नित्येतु वेदकर्तृगुणस्ता वन्नेष्टः। प्रमाणान्तरागोचरार्थ विषयतया च न संवादः। नच - कालान्तरभावि स्वर्गादिसाधने ष्वर्थक्रियाज्ञानम् । नच कारी र्यादि दृष्टान्तेनाश्वासः, तेष्वपि फलनियमादर्शनात । कर्मकर्तृसा' धन वैगुण्या त्कदाचित्फलानुत्पत्तिरिति चेत्? को जानाति फलो- त्पत्तिर्यदृच्छया वा फलानुत्पत्ति वैगुण्याद्वेति। किंच - चित्रादीना मवहितै रनुष्ठितानामपि मर्दनादिजन्यसुखव त्समनन्तरमेव न प- श्वादिकं फलं पश्यामः। नच चित्रादिफलं कालान्तरेपि सम्भवती- ति वाच्यम्, लोके क्रियाफलस्या नन्तरभावित्व नियमदर्शनात् । नापि राजसेवादिव दाराध्यदेवताप्रीत्यादिद्वारा कालान्तरे फलं -

भविष्यतीतिवाच्यं, तथात्वस्य शास्त्रप्रामाण्य समर्थनात्पूर्वं वक्तुमशक्- यत्वात्। पश्वादीनांच दृष्टफलानां तदानीमेव सम्भावितानां साधनत्वेन चोदिता श्चित्रादय श्शास्त्रार्थ निश्चयदशायामेव देवताप्रीत्याद्य पूर्व प्रणाडी समाश्रयणे कारणाभावा त्स्वरूपेणैव साधनतया शास्त्रेण समर्प्यन्त इति निश्चीयते। यच्च कालान्तरे पश्वादिफलं जायते, तत्र प्रतिग्रहादि दृष्टकारण दर्शने कथं चित्रादिसाध्यत्व मध्यवस्येम। अतो दृष्टफलार्थ चोदनानां वि संवादे स्वर्गादिफलार्थ चोदनास्वपि सुगमं। नकेवलं चित्रादिष्वर्थ क्रिया विरहमात्रा त्तुल्यन्यायता, अपितु "सएष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्ज सास्वर्गं लोकंयाती " त्याद्यर्थवाद पर्यालोचनया विरुद्धार्थ क्रियैवो पलभ्यते । "सएष यज्ञायुधी यजमान" इति यज्ञायुध संयोगि शरीरमेव ह्युच्यते ; नत्वात्मा। नच धर्मं निष्प्रमाण मातिष्ठमानैः कार्य कारणसंघातादति रिक्तः कश्चिदात्मा भ्युपगम्यते। यद्यपि यजमानशब्द श्चेतनपर्यन्तः, तथाप्यत्र "रावणो निहतश्शेत" इत्यादाविव त त्पर्यन्तत्वा सम्भवाच्छरीरमात्र वचनः। नह्यत्रात्मनि यज्ञायुधसंयोगः। नच - तत्स्वामित्वमात्रं विवक्षितं, पात्रचयन स्तुत्यर्थत्वा द्वाक्यस्य । नहि प्रागपिसिद्धेन स्वामित्वेन पात्रचयनं स्तुतम्भवति। अतस्संयोग वचन एवायं यज्ञायुधिशब्दः । सचसंयोग श्शरीरस्थएव । तच्च शरीरं तदानीं नस्वर्गं गच्छत्पश्यामः । नच पश्चाद्गमिष्यति, तद्धि दग्धं भस्मसाद्भाव दर्शनात । यास्यतीत्य निर्देशाच्च । अतोनकेवलं चोदनानां संवादाभावमात्रं, योग्यत्वे सत्यनुपलम्भा द्विपरीतोपलम्भाच्च विसंवादएवेत्य पौरुषेयाणां चित्रादिचोदनानाम प्रामाण्ये तुल्यन्यायतया स्वर्गाद्यलौकिक फलसाधन चोदनास्व प्यनाश्वासः । अतः प्रामाण्यस्यो त्पत्तौ ज्ञप्तौच कारणाभावा द्विपरीतदर्शनाच्च कथं चोदनाः प्रमाणम्भवेयु रिति। अत्राप्युत्तरं (अनपेक्षत्वादिति) प्रामाण्योत्पत्ति ज्ञप्त्योर्नपरापेक्षा ।

इह तावत्प्रामाण्य मप्रामाण्यं चेत्युभयं स्वतइतिसांख्याः। उभयं परतइति वैशेषिकादयः । अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परत इति

बौद्धाः । तद्विपर्ययेण मीमांसकाइति चत्वारः पक्षाः । तत्रोभयं स्वतइति पक्षस्तावन्नसम्भवति, विरोधात् । नहि विरुद्धमुभयं एकस्य स्वभावस्स्यात् । तथासति प्रमाणाप्रमाणविभागो नस्यात । अथविज्ञानभेदेन प्रमाणाप्रमाण व्यवस्थेति ब्रूयात्, तदा कस्यां विज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यं, कस्यां चेतरदिति दुर्निरूपं, ज्ञानस्वभावव्यतिरिक्तस्यान्यस्य नियामकस्याभावात । भावेवा पराधीनत्व प्रसक्तेः । स्वतोऽसतः कथं साध्यत्वमितिचेत ? स्वतस्सतोवा कथं । सत्त्वमेवहि साध्यत्व विरुद्धं । अभिव्यक्तिमात्रं तत्रेतिचेत् ? साप्यभिव्यक्तिस्स्वतस्सतीचेन्न साध्या । असतीचे त्कान्यत्रवस्सती । असतश्शशविषाणादे स्साध्यत्वं नदृष्टमितिचेत् ? सतोवा ऽऽत्मनः किं दृष्टम् । अतः पूर्वमसत एव मृदादिषु घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशेषस्य दण्डचक्रादिभि स्साध्यत्व दर्शनात, दृष्टेचानुपपत्त्यभावात्, अन्यथा स्ववचनविरोधादि दोषप्रसंगात्, प्रागसतां केषाञ्चि द्व्यावस्थाविशेषाणां हेतुवशा त्पश्चात्सत्तेति दुष्परित्यजोयमर्थः । सांख्यवैशेषिकाभिहितौ सदसत्कार्यवादावारम्भणाधिकरणादिषु विस्तरेण निराकरिष्येते । अस्तु तर्ह्युभयंपरतः द्वयोरपि कारणगुणदोषान्वय व्यतिरेकानुविधान दर्शनात् ; तथाच प्रयोगः – विगीता प्रमा सम्यङ्मिथ्यावबोध साधारण कारणा दतिरिक्तसहिताज्जायते, कार्यत्वेसति तद्विशेषत्वात, अप्रमावत, यदि ज्ञानकारणादेव प्रमास्यात् अप्रमापि प्रमैव भवेदिति । तदप्यसत, कार्यत्व इति विशेषणं प्रयुञ्जानेनेश्वरज्ञानस्य प्रमात्वमभ्युपगतम् । तच्च तस्यस्वाभाविकं, अन्यथा कथमप्रमात्वं तस्यनस्यात । दुष्टकारण प्रसूतत्वाभावादिति चेत ? तर्हि गुणवत्कारण प्रसूतत्वाभावा त्प्रमात्व मपिनस्यात । उभयपरित्यागे – ' परस्परविरोधेहि नप्रकारान्तरस्थिति' रितिन्यायेन निस्स्वभावत्व प्रसंग इति चेत ? तद्विरुद्धोभय परिग्रहे वा किंस्वभावस्स्यात । किं विशेषाभावे सत्यन्यतरस्वभाव परिग्रह श्शक्यः । धर्मिग्राहकात्तस्य नित्यस्य प्रमात्वेनैव सिद्धिरिति चेत् ?

तर्हिसिद्धं तस्यस्वाभाविकं प्रमात्वं । ततश्चतद्दृष्टान्ते नेतरास्वपि प्रमात्वं स्वाभाविकमनुमीयतां । अतस्सप्रतिसाधनस्तद्धेतुः । एतेन प्रमा सम्यङ्मिथ्यावबोध साधारण कारणातिरिक्त जन्या, कार्यत्वात, घटवदिति प्रयुञ्जानोपि प्रत्याख्यायि । सेश्वरस्य सर्वप्रमापक्षीकारेण प्रयोगे भागासिद्धेः । विगीतत्वेन विशेषणेप्रत्यनुमानादे र्दुर्वारत्वात । एवं निरीश्वरस्यापि मुक्तधीपक्षीकार बहिष्कारयोरुक्त दोषानतिवृत्तिः । विपक्षेबाधक सदसद्भावाभ्यां विशेषः ।

यत्तु – ताव न्मात्राधीनत्वाभाव स्योभय सम्मतत्वा दप्रामाण्यस्वतस्त्वस्यच त्वयापि निरासात्, तावत एवनिमित्तांतर सम्भेदेन विजातीयारम्भकत्वस्यात्रापि सिद्धिरिति । तत-निमित्तान्तरानिर्वचनादयुक्तम् । अप्रामाण्य निमित्ताभावो निमित्तमास्त्विति चेन्न;-कार्यान्तर हेत्व भावस्य कार्यान्तरेण हेतुतयाऽपेक्षणेऽतिप्रसंगात् । व्यभिचारादर्शना तद्धेतुत्वाभ्युपगमेपि चोदनाजनितबुद्धौकारणदोषाभावमात्रेण प्रमात्वस्य दुस्त्यजत्वात । कारणगुणनिरपेक्ष तत्प्रामाण्य समर्थनार्थोह्ययं संरंभः, दोषाभावोपि भावान्तरं भवतः, अभावाभावाद्भावान्तराणामपि विरोधिभावान्तरमात्रत्व स्वीकारादितिचेत ? सत्यं, तथापि कारणदोषाभावस्य कारणगुणैकरूपत्वायुक्तेरवक्तृकेपि वेदेदोषाभावस्सिद्धः। यथा कारणाभावदशायां कारणदोषाभावे कारणगुणस्याप्यभावो गुणव्यतिरिक्त भावान्तरात्मा, नपुनः कारणदोषात्मा । श्रद्धयं चैतन्नित्यप्रमायामिति । चार्वाकादेः प्रकृतप्रयोगेकावार्तेतिचेत? एवैव, विपक्षे बाधकाभावादिमयी ।

किञ्च भवत्पक्षपक्षपातिना वाचस्पतिना न्यायवार्तिक तात्पर्य टीकादिषु प्रामाण्यस्थापकानुमाने स्वपरनिर्वाहकसमाधि स्वीकारात स्वतः प्रामाण्यमाश्रितं, तच्च " वाचस्पतेर्वचांसि नस्खलतयएक " इति वदता तात्पर्यशुद्धिकारणापि स्वीकार्यं, गत्यन्तराभावात्, स्वपर निर्वाहगते स्सर्वविद्भिःपरिगृहीतत्वाच्च । अन्यथा प्रमाणलक्षण तर्का-

दिव्यवहाराणां कर्कशवृत्तित्वेन विश्वापलाप प्रसंगादिति । तेन का रणदोषाभावादेर्विना प्रामाण्यमिति भवताप्यंगीकार्यं । तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकौ कथमितिचेन्न; - दोषनिराकरणार्थत्वात् । यथानित्ये कारणाभावाद्दोषनिरासः , तथा कारणगुणादप्यनित्ये तन्निरासएव, अतुच्छस्य दोषाभावस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वदृष्टेः, अन्यथासिद्धसन्निधेश्च हेतुत्वायोगात् । अतएव न विपरिवर्तप्रसंग श्शक्यः ।

ननु स्वर्गयागादि साध्यसाधनभावप्रमा ननित्या जन्यत्वात , अतस्तत्र दोषनिराकरणाय गुणापेक्षेतिचेन्न;- अवक्तृकत्वेनैव वक्तृदोषनिवृत्तेः, तदतिरिक्तस्य गुणनिराकरणीयस्य दोषस्यात्रासम्भवात । अवक्तृकत्वस्यच वक्ष्यमाणात्वात । ईश्वरस्येव जीवानामपि नित्यंज्ञानं स्वतश्च सर्वविषयं प्रमात्मकंच , तत्त त्कर्मादिदोषवशात संकुचित विषयं, संशयविपर्यया व्यवस्थायोगिच्च भवति, सर्वत्र दोषनिवृत्तौतु स्वाभाविकेन सर्वविषयप्रमात्वेनावतिष्ठत इत्यौपनिषदोयं घण्टापथः । अतोन्यथा सिद्धान्वयव्यतिरेकाणां गुणानां न प्रामाण्यंप्रति कारणत्वं । यथा पाकजावयविनि :रसस्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकवतोप्यवयवरूपस्याकारणत्वं युष्माभिरेवोक्तमिति ।

भवतु वात्रगुणाधीनं प्रमाण्यं । वेदेतु नस्यात । यथा हीश्वर ज्ञाने कारणाभावा त्प्रामाण्यस्य न कारणगुणापेक्षा, एवं वेदेपि वक्तुर भावादेव वक्तृगुणानपेक्षास्यात् । तावतैव वक्तृदोषनिवृत्ते रिन्द्रियादिगत काचादिवच्छब्दस्वरूपगत दोषासम्भवाच्च । तथापि दोषाभावोगुणएवेति गुणाधीना प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत ? किमतः, नह्येतावता वेदस्याप्रामाण्यंस्यात् । प्रामाण्यार्थश्चेदानीं विवादः । गुणाभावोपि दोषएवस्यादिति नित्यप्रमाऽप्रमैवस्यात् । अहेतोरपि गुणनित्यत्वस्याश्रयनित्यतावन्नियामकत्वोपपत्तिरिति ।

अतएवाप्रामाण्यं स्वतइति पक्षोपि निरस्तः । अवस्तुत्वादप्रामाण्यं नहेतुसाध्यमिति स्वाभाविकत्वमितिचेन्न;- अवस्तुत्वमिति किमभावत्व मभिप्रेतं, उततुच्छत्वं ? नाद्यः, प्रध्वंसे व्यभिचारात् । अहेतुकविनाशस्यच तर्कपादे परिहरिष्यमाणत्वात । नद्वितीयः, असिद्धेः । नह्यप्रामाण्यमप्रमाणेतुच्छं, अपितु प्रामाण्यं । यन्निष्ठाभाव प्रतियोगी यस्तत्र तुच्छइति तत्वं । निरुपाधिनिषेधश्च तत्रैवपरिहरिष्यते । यदा दुत्पन्नेच ज्ञानेनिश्चयात्मकेच दृश्यमाने विपर्ययत्वसाधनार्थंहि स्वतोप्रामाण्यं सिसाधयिषसि । नच विपर्ययत्वं [मं] वस्तु, अयथार्थप्रकाशनिरूपितत्वात्तस्य । नच यथावत्प्रकाशनाभावो विपर्ययत्वं, घटादिषु तत्प्रयोगाभावात , घटज्ञानस्यच पटंप्रतिविपर्ययत्वा पाताच्च । अतो विपर्ययत्वसंशयत्वयो र्भावत्वेना हेतुसाध्यत्वं त्वयापि वक्तुंनशक्यं, ज्ञानोत्पादनशक्त्यभावस्तु तददर्शनादेव निरस्तइति । तस्याहेतुसाध्यत्वेपि नात्रविरोधः, " तस्यज्ञानमुपदेश" इतिह्युक्तं । किंच संविदां स्वात्माकारे स्वाभाविक प्रमात्वं तैरेवाभ्युपगम्यते, नहि त दधिपति सहकार्यालम्बनादि कारणगुणेन जन्यते तद्दोषेण वापोद्यतइतिब्रुवते । अतएवह्यपवर्गदशायां स्वात्ममात्राभास शुद्धसंवित्सन्तानानुवृत्तिरिष्यते । समनन्तरप्रत्ययगुणा त्तत्सिद्धिरितिचेन्न;- स्वरूपातिरिक्तगुणानभ्युपगमात । स्वरूपस्यच कारणमात्रत्वात् । उक्तश्च बाह्यैरेव - " अनुपप्लवभूतार्थ स्वभावस्यविपर्ययैः । नबाधोयत्नवत्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत " इति । अतोऽप्रामाण्यं स्वतइतिनतैरभ्युपगन्तुं शक्यं । अतः पक्षान्तरासम्भवात्परिशेषात्प्रामाण्यं स्वतइतिसिद्ध्यति ।

किंच यस्य य आकारः प्रचुरतयोपलभ्यते सतस्यस्वभावः, यस्तु तद्विरुद्धः क्वाचित्कस्सत्वौपाधिकइति सार्वलौकिकःपक्षः । यथा मल्लिकापुष्पादेः वैशद्यादिकंस्वभावः, किंशुकसंसर्ग विशेषाद्युपाधिनातु रागादिकमिति । एवमिहापि ज्ञानानांप्रचुरं प्रमात्वंस्वभावः, इतर

स्त्वौपाधिकमितियुक्तं । प्राचुर्येण प्रमात्वस्याप्रमास्वप्यधिष्ठानाद्यंशे याथार्थ्यदर्शनेनसिद्धं । निरधिष्ठानभ्रमाद्यसम्भवस्तु तर्कपादे वक्ष्यते । अतः प्रामाण्यस्य कारणगुणानपेक्षत्वा दपौरुषेये वेदे प्रमाजननाय वक्तृगुणापेक्षा नास्तीतिसिद्धम् ।

यत्तु प्रामाण्यज्ञप्तौ संवादाद्यपेक्षेति । तदसत्, तथाहि - प्रामाण्यनिश्चये संवादादिरिति किं सर्वत्रापेक्षितं, उत नियमेनान्यतमत ? नाद्यः, असम्भवात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये संवादस्य सार्वभौमत्वं, स्वात्ममात्रसाक्षिकसुखादौ तदसम्भवात् । संवादज्ञानेषु संवादान्तरापेक्षया नवस्थानाच्च । नच परस्परसंवाददाश्वासः, शुक्तिकारजतधारावाहिकबुद्ध्यादा वप्याश्वासप्रसंगात् । चोदनावाक्येच बहुशः पठ्यमाने जायमानानां बह्वीनां संविदां मिथ स्संवादस्य सुलभत्वात् । कारणान्तरजनितसंवित्संवादस्तु न गन्धादौ सुखादौच शक्यः । पुरुषान्तरधीसंवाद श्चोदनास्वपि सिद्धः । एवं कारणगुणज्ञानस्याप्त ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य प्रमात्वनिश्चये, कारणगुणज्ञाने तद्धतौ कारणस्य निर्दोषताज्ञानाधीने, निर्दोषताज्ञानमात्रेणा प्रामाण्यशंकानवकाशेन प्रतीते र्याथार्थ्यसिद्धौ किं गुणै विदितै रन्यत्कार्यम् । अत्रच कारणस्य वेदस्य वक्तृदोषासम्भव उक्तः । अर्थक्रियाच न व्याप्ता, अशक्यार्थक्रियेष्वनादरणीयेषु च प्रतीतिषु पुरुषप्रवृत्त्यभावेन तन्मूलार्थक्रियाभावात् । अर्थक्रियाज्ञानस्य वा प्रामाण्यनिश्चयार्थार्थक्रियाज्ञानान्तरापेक्षाप्रसंगात् । क्वचि त्स्वतः प्रमाणत्वे सर्वत्राप्युपगन्तव्यत्वात् । अविदितप्रामाण्येन वा ऽभिमतसिद्धौ प्रकृतेपि चोदनाऽप्रामाण्यज्ञापकाभावमात्रेणा भिमतसिद्धेः ।

अत एव नापि द्वितीयः, कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावमात्रेणा प्रामाण्यनिराकरणे तेष्वन्यतमस्याप्यनपेक्षणात् ।

ननु भावान्तराभाववादिनां भवतां दोषाभावो गुण एवेति चेन्न; - अनुष्णाशीतस्पर्शवद्दोषगुणविरहात्मक भावान्तरसद्भावात् ।

वेदेच दोषासम्भवस्योक्तत्वात् । तथाप्यप्रामाण्यस्य दा भावः प्रामाण्यमेव, परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थित्यभावात्, अतो ऽप्रामाण्यनिराकरणार्थ मन्यापेक्षणे प्रामाण्यसिद्ध्यर्थ मन्यापेक्षत्युक्तं भवतीति चेत् ? सत्यं, तथापि कारणदोषबाधक प्रत्ययाभावातिरिक्तं संवादादिकं नापेक्षित मित्येतावता स्वत स्त्वं ब्रूमः ।

किञ्च-यथा यथावत्प्रतीयमाने सम्यग्रजते कस्यचि त्कदाचि [द्र] द रजतत्वशंका जायते, साच कारणदोषाद्यभावपरामर्शेन निराक्रियते, तथापि पूर्वप्रतिपन्नं रजतमेव स्थितं भवति, एव मिहापि स्वतः प्रतीयमानेपि प्रामाण्ये कस्यचि दप्राण्यशंकायां कारणदोषाद्यभावेन तन्निरासे पूर्वप्रतीतमेव प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं भवति ।

ननु - कथं ? स्वतः प्रामाण्यप्रतीतिः, नह्ययं घट इति वा घट महं जानामीति वा प्रतिपत्तिः पुरुषै स्तदानीमेव ज्ञानं प्रमाण मित्यपि प्रतीयते, इति चेन्न; - ज्ञानं हि स्वतः परतो वा प्रकाशमानं प्रथममेव घटादिसद्भावप्रकाशात्मकं दृश्यते, घटोस्तीति विषयावच्छेद मन्तरेण तत्प्रकाशासिद्धेः, पश्चादारोपितेना नारोपिते नवा ऽर्थत्वेनावच्छिन्नं भासते, तत्रारोपितत्वशंकादोषाद्यभा वेन निराक्रियत इति स्थिते - चोदनाजनितसंविदपि श्रेयस्साधनार्थप्रकाशात्मिका कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावा दनपोदितप्रामाण्या वतिष्ठत इति ।

ननु - यद्यपि कारणगुणाद्यनपेक्षा, यद्यपि वेदे कारणदोषो न दृष्टः, तथापि दर्शितो बाधकप्रत्यय श्चित्रादिवाक्ये, अत स्तापवादं चोदनाप्रामाण्य मिति । तत्रापीद मुत्तरं सूत्रकृतैवोच्यते (अव्यतिरेकश्चेति) चित्रादिचोदनास्वपि न व्यतिरेकः, चित्रायाः फलसाधनत्वमात्रवचनेना नन्तर्यस्या चोदितत्वात् । दृष्टफलार्थराजसेवादि वदेव कालान्तरेपि फलसम्भवात् ।

ननु साध्यसाधनभावे गृहीते कालान्तरे कर्माभावात्, पश्चादि फलस्यच तत्कालेऽपि सम्भवोपपत्ते रदृष्टद्वारकल्पने प्रमाणाभावात्, लोकेच मर्दनादि क्रियानन्तरमेव फलदर्शनेन सामर्थ्यादनन्तरमेव फलेनभवितव्यमिति स्यादिति चेत ? मैवं, लोके तावक्रियानन्तरमेव फलमिति ननियमः, शरप्रयोग कृष्यादिषु राजोपकारक राजद्विष्टयो श्चावान्तर व्यापारद्वारा द्राघीयसाकालेन फलाविना भावात । अतः कालान्तरे कर्माभावेपि फलस्य तदानीमेव सम्भवेपि श्रुतसाध्यसाधन भावानुगुण्याय द्वारकल्पनमविरुद्धं ।

ननु-शास्त्रार्थावधारण पूर्वक मनुष्ठानं, अनुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्धे द्वारकॢप्त्या शास्त्रार्थावधारण मिति चेन्न;- परानुष्ठानानन्तरं फला नुपलम्भा त्स्वयं शास्त्रार्थ निश्चयदशायां द्वारकल्पनोपपत्तेः, साक्षात्साध- नत्व भ्रमेणवानुष्ठाय पश्चात्फलविळम्बेन द्वारं कल्पयिष्यती, ति नतावता शास्त्रप्रामाण्यस्यापायः; तत्स्वातन्त्र्यस्य दर्शितत्वात् । अव्यवहितत्वमात्रंतु स्वभ्रमसिद्धं बाध्यते ।

किंच - चिरा ताव त्क्षणमात्रभाविन्येका क्रिया, किंतु सांगप्र- धानकर्म क्षणनिचयात्मिका क्रिया । क्षणानांच क्रमेणचोदितानां नयौगपद्यं । तस्माददृष्टद्वारं मन्तरेण [यौगपद्यंनसम्भवति । नच क्रियायां क्षणेक्षणे पश्चादिक्रमेणो त्पाद्यते । अपि तर्हिस्वोपभोगार्थं । स चोपभोगश्चिरकालः । अतो याव दुत्पन्नकालं । नच क्रिया समुदा- यानन्तरं चावयव रचनादि दृष्टकारण मन्तरेण] न पश्चाद्युत्पत्ति सम्भवः । नच पश्चादे रुत्पत्तिमात्रं फल मभिसन्धायोपाय उपदिश्यते, अपि तर्हिस्वोप भोगार्थं । सचोपभोग श्चिरकालतः । अतो याव दुपभोगकालं स्थास्नुना राजप्रीत्यादि वक्रियातिरिक्तेन केनचिद्भवित- व्यमिति शास्त्रार्थ श्रवणवेळाया मेवानुष्ठाताध्यवस्यति । नचात्र किं- चिद्द्वारं कल्पनीयं, द्वारस्यदेवताप्रीत्यादे श्शब्देनैवोप स्थापितत्वात । तथाच शारीरकं वक्ष्यते - " फलमत उपपत्तेः " " श्रुतत्वाच्चे" ति ।

अतस्सपरिकर विधिवाक्यं परामर्श एव प्रत्यक्षमिव विसंवादं प्रशम यति । नच देवताप्रीत्यादिरपि तदानीमेवफलं जनयत्विति वाच्यं, राजप्रीत्यादिवदेव देशकालावस्थादि नियत फलप्रदानोपपत्तेः । य- दाच प्रतिबन्ध रहितं सगुणं कर्मभवति, तदाऽ नन्तरमेव फलंदृश्यत एव । यथा कारीर्यादौ, यथाचाभिचारादौ । नच तत्रयादृच्छिकं फलमिति वक्तुं शक्यं, भूयसादर्शनात । अतस्तेनैवान्यत्र कर्मकर्तृसा- धनवैगुण्य माश्रीयते ।

यच्च कालान्तरे प्रतिग्रहादि कारणान्तरं दृश्यत इति; नताव न्मात्रेणा दृष्टस्य फलहेतुताभंगः, उभयोरपि हेतुतायाः प्रमाणद्वय सिद्धत्वेनान्यतर परित्यागायोगात्, सर्वत्रसामग्र्या मनेककारणसन्नि- पातात् । क्षुच्छान्तिकामोदेवदत्तगृहं गच्छेदित्यत्र भोजनादिवत् । यत्र चात्यंतोत्कटमदृष्टं, तत्रहेत्वंतरोपनयन मन्तरेण स्वयमेवफलति । इदंच महर्षि प्रभृतीनां वृत्तान्तेषु सुगमं ।

यत्तु यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षविरोध इति । तदपिन, अपरेष्वर्थवाद वाक्येष्विवात्रापि मुख्यार्थबाधस्या दोषत्वात । तात्पर्यविषय भूतस्य स्वर्थस्याविरुद्धत्वात । स्वर्गकामो हि चेतनविशेषो यजमानः, तस्यस्वर्गाख्य फलसिद्धिरिह विधिवाक्यसिद्धोनूद्यते, नतु निष्प्राणस्या चेतनस्य शरी- रस्य । नचात्मनोऽकर्तृत्वा द्यजमान शब्दवाच्यत्वं नास्तीतिवक्तुं शक्यं । नहिवयं वदाम आत्मनोत्यन्ताकर्तृत्वं, ''कर्ताशास्त्रार्थवत्वात '' ''परात्त्वि'' तिच शारीरके तत्कर्तृत्वव्यवस्थापनात । अतोविशेष्यवाचिनि यज मानशब्दे चेतन मभिदधाने यज्ञायुधिशब्द श्शरीरविषयोऽपि चेतना धिष्ठित परित्यक्तसंघात मेवाभिप्रैति । अतएव " एष " इत्य परोक्ष निर्देशोपि नविरुद्धः ।

एवं यत्रार्थवादेषु प्रत्यक्षादिविरोध स्तत्र सर्वत्राप्यौपचारिकार्थ ग्रहणेन समाधानं वक्ष्यते ।

यत्तु धर्मे प्रमाण मनिच्छद्भि र्देहातिरिक्त आत्मापि नेष्यत इति
न तन्मूलं समाधानं शक्य मिति । तत् किं मनिच्छामात्रेणात्मा न-
स्यात? सतु प्रत्यक्षानुमानागमै रद्ध्यवसीयमानो नापह्नोतुं शक्यः ।
तथाहि - प्रत्यक्षं तावद् देहेन्द्रियमनः प्राणधीभ्योन्यमेव प्रत्यगात्मानं
प्रकाशयति । योसौ प्रतिक्षेत्र मह मित्युपलभ्यते स न ताव द्देहः,
प्रत्येकसमुदायविकल्पानुपपत्तेः । नह्यत्र पाणिपादादयः प्रत्येक मह
मर्थः, पाणि रहं पादोह मित्यादि सामानाधिकरण्यादृष्टेः । पादे मे
वेदना शिरसि मे सुख मिति व्यतिरेकप्रत्ययदार्ढ्याच्च । नापि समु
दायः, अह मर्थस्य चेतनत्वा त्पाण्यादिसमुदायस्य शरीरस्य चैत-
न्यसमवायायोगात । नहि प्रत्येक मसत श्चैतन्यस्य समुदाये सम्भवः,
तन्त्वादिष्वसतो रूपादे स्तत्समुदाये प्यदर्शनात् । नचावयवाः प्र-
त्येकं चेतयन्ते, प्रत्येक मह म्बुद्ध्यभावस्योक्तत्वात् । अनेकचेतनो-
पलम्भाभावात् । एकस्यैवसर्वावयवावच्छिन्नस्य सुखादिप्रतिस-
न्धानात । परस्परपीडाद्यनभिज्ञतया परस्परोपकारभंगप्रसंगात् ।
एकैकावयवच्छेदे तत्तदनुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । नह्युपदेशादि
रत्र हेतुः । नापि वासनासंक्रमः, अन्यगुणस्या न्यत्र संक्रमणायो-
गात् । नच संसर्गा त्तज्जातीयवासनोत्पत्तिः, मातु र्वासनया गर्भेपि
तदुत्पत्तिप्रसंगात् । नच प्रत्येकं [म] सत स्संयोगस्यैव समुदाये
सम्भवः, अनेकाश्रितत्वानुपलम्भात । नचैकोवयवी चेतयतामिति
युक्तं, व्यतिषंगविशेषव दवयवसंघातातिरिक्तावयव्यसम्भवस्यारम्भ-
णाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । तत्सम्भवे प्यवयवगतविशेषगुण
मन्तरेणा वयविनिविशेषगुणोत्पत्त्ययोगात् । नचात्र चित्रन्यायः,
तत्रापि प्रत्येकावयवगतानां सितरक्तपीतादीनां विशेषगुणानामेव चि-
त्रारम्भकत्वात् । सितादीनां चित्रस्य चावान्तरवैजात्येपि रूपत्वेन
गुणावान्तरजात्या समजातीयत्वात् । इह चावयवेषु तथाविधविशेष
गुणासम्भवात । नच चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत प्रत्येक मसतोपि

संसर्गवशा दुत्पत्तिरिति वाच्यम्, चूर्णहरिद्राद्योः प्रत्येक मविद्य
मानस्यापि संसर्गवशा त्प्रत्यवयवं पाकजरागोत्पत्तेः । इह चावयवे
चैतन्या सम्भवस्योक्तत्वात् । अतो यदुक्तं लोकायते - " पृथिव्य
प्तेजोवायव स्तत्त्वानि, तेभ्य श्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदि " ति ।
तदपि प्रत्युक्तं, किण्वादिभ्योपि प्रत्यवयवं परिणामविशेषवशा न्मद-
शक्त्युत्पत्तेः । भूयस्त्वाल्पत्वादिभि र्विकारतारतम्योपपत्तेश्च । अतोयो-
सौ प्रतिक्षेत्रमहमित्युपलभ्यते सएवात्मा पाण्यादे स्तत्संघाताच्च विल
क्षणः । एवंस्थिते देवोहं मनुष्योहं कृशोहमित्यादि देहधर्मोपष्टम्भेन
योसा वह म्प्रत्ययः सपीतशंखादिनयेन निर्वाह्यः, संसर्गिणि गृह्यमा
णे देहे कर्मादिदोषविशेषेण भेदकधर्माग्रहा त्तद्धर्मारोपोपपत्तेः । स्व
प्नादिषुप्यात्मानं व्याघ्रादिरूप मभिमन्यन्ते । एवमत्यन्तदवीयस्स्मर्यमा
णारोपसम्भवे प्रथक्सिद्ध्यनर्हं प्रत्यक्षीक्रियमाण प्रातिस्विकदेहारोप
स्य कइवासम्भव म्मन्यते । गृहादिष्विव मम देहइतिच व्यतिरेकप्रत्य
यः सार्वलौकिकः । नवासौ ममात्मेतिवत् रूपविषयः, आत्मशब्दस्य
तत्र स्वरूपपर्यायत्वात्, देहशब्दस्य तदभावात । शिलापुत्रकस्य श-
रीरमिति वत्स्यात्, यदि गत्यन्तरं न स्यात ; इहतु देहे चैतन्यास-
म्भवेन गत्यन्तरं दर्शितम् । एव मप्य मस्मदादीनामपि देहाद्व्यतिरेके
णो पलभ्यमान आत्मा निरुद्धबाह्यकरणार्थस्य प्रत्यक्षकर्तृत्वेनो पलम्भा
न्मनसोप्यन्यः । मनसा स्मरामीतिच समनस्काः प्रतिपद्यन्ते । एवं
धियो प्यतिरिक्तआत्मा, प्रत्यक्षं जनानामिति धर्मधर्मितया प्रतीतेः ।
क्षणिकज्ञानसन्तत्यात्मत्वपक्षस्य ज्ञानस्यातिरिक्त मिथ्यात्वादेव तर्क
पादे निराकरिष्यमाणत्वात् । ततएवाह मर्थात्मकस्या बाधितप्रत्यक्षा
दिसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सूत्रितमित्यभ्यधिष्महि-
पूर्वस्मिन्सूत्रे " पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मे " ति ।

एवं प्रत्यक्षेणास्यात्मनो देहातिरेकसिद्धे, रनुमानैरप्यसम्भव द्वि
रोधैः प्रागुक्तनयेन विपक्षे बाधकवद्भिः, असम्भवदुपाधिगन्धै र्व्याप्ति

रेक स्सुसाधः । यथा शरीरं न चेतनं, भूतत्वात् , नश्वरत्वात् , सावयवत्वात्, घटवदित्यादि । नापि मनः प्रभृतीनीन्द्रियाणि, करणत्वात्, कुठारादिवत् । नच बुद्धिः, क्रियात्वात् । प्रमाणा [रूपा] दिवत् । सांख्यैरपि संगृहीतम् -

" संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्यया दधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावा त्कैवल्यार्थिप्रवृत्तेश्च ॥ " इति ।

वीतराग दर्शना च्चात्मनो भावान्तरं सिद्धम् ।

तदेवं विसंवादाभावा, त्संवादकारणगुणादेश्चा नपेक्षितत्वा, च्चोदनानां स्वतः प्राप्तं प्रामाण्य मनपोदितमिति ।

एवमनेनैव सूत्रेण चोदनाप्रामाण्यस्य स्वल्पावशेषितो भारः । अत्र स्वोक्तस्य सकलस्यार्थस्य साम्प्रदायिकतां सिद्धान्ततांच ज्ञापयितुं स्वाचार्याभिमतिं दर्शयति (बादरायणस्येति) नह्येतन्मतान्तरद्योतनार्थं, उक्तस्य प्रामाणिकत्वात, स्वमतस्यावचनाच्च । जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वं, बादरायणस्यच मीमांसाप्रधानभूत शारीरकसूत्रकृत्त्वेन न्यायसिद्धार्थेनुविधेयवचनत्वंच महाभारतादि प्रसिद्धम् ।

" सुमन्तु जैमिनिं बैलवं शुकंचैव स्वमात्मजम् ।
प्रभु र्वसिष्ठो वरदो वैशम्पायन मेवच ॥
वेदा नध्यापयामास महाभारत पंचमान् ।
संहिता स्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ॥ "

इत्यादिना जैमिने र्व्यासशिष्यत्वं प्रसिद्धम् ।

" द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायण मच्युतम् ।
पराशरा त्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम् ॥ "

इति बादरायणत्वं सहेतुकमुक्तं । बादरायणस्य शारीरकशास्त्रकृत्त्वं सर्वसम्मतम् । तदेवं जैमिनिबादरायणयो रेकाशयत्वस्योप

क्रमादि सिद्धत्वा द्बादरायणमतविरुद्धै रथैं जैमिनिसूत्राण्युपवर्णयन्तः प्रत्युदताः ।

उभयाभिप्रायवेदी भगवान् बोधायनो विंशतिलक्षणी र्मीमांसां परस्परसंगमार्थं विस्तरेण व्याख्यादिति वृद्धा विदामासुः । तथाच - स्वयमेवाह- " संहित मेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्व सिद्धि " रिति ।

यत्पुनराहुः " कार्यव्युत्पत्तिस्तु पूर्वाधिकरणे, इहतु मानान्तरवेद्यार्थता प्रत्युक्तितो वेद स्स्वार्थे प्रमाणमित्युक्तम् । अतो वेदो वेदार्थे ऽपूर्वे प्रमाणं नान्यदि" ति । तानिह भौतकल्पान् दूषयितु मध्यवस्यामहे, चोदनासूत्रस्या न्यपरत्वस्थापनात्, अपूर्वाधिकरणेच पूर्वे व्युत्पत्ते र्निराकरिष्यमाणत्वात् । अतएव प्राभाकरशिरश्शृंगायमाणे परहितापूर्वे वेदस्य परानपेक्ष प्रामाण्यवर्णनस्या शक्यत्वादिति ।

" अनुभूतित्वमात्रंच प्रामाण्यं वदता मिह ।
व्यर्थं वेदप्रमाणेच्चं स्वतः प्रामाण्यसाधनम् ॥
विपर्ययत्व शंकाया मनुभूतित्वसाधने ।
अनुस्मृतित्वा द्बुद्ध्या किं वाक्यजा धीर्निरस्यते ॥
सर्वानुभूति मानंचे त्तत्तुल्य विषया मतिः ।
यथार्थैवं भवे त्सर्वा सा किमर्थं निरस्यते ॥
स्वतो विशिष्टधी प्राप्ता दोषा द्भेदाग्रहो यदि ।
कथं तत्रोपकुर्वीत त्वदुक्तं मानलक्षणम् ॥
इहचानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं यदसूत्रयत् ।
तन्नापूर्वैकविषय मीश्वरादौ समत्वतः ॥
अतीन्द्रियेर्थे प्रामाण्य मनुमित्यैव चिन्त्यते ।
शारीरकेतु सिद्धार्थे विशेषे मानता गिराम् ॥

वेदप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

शब्दनित्यताधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू - कर्मैके तत्र दर्शनात ॥ १ - १ - ६ ॥ (पू - १)

“ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध ” इति शब्दार्थसम्बन्धस्या नादित्वमुपक्षिप्तम् । तत्रच न कश्चिद्धेतुरुक्तः । तुशब्दोप्यवधारणं वैलक्षण्यं पूर्वपक्षव्यवच्छेदं च द्योतयेत, नतु हेतुं । अनपेक्षत्वादिति तु हेतु स्स्वतः प्रामाण्यार्थः । नचानेकं तत्र साध्यम्, अधिकरणभेदप्रसंगात् । नच कथंचि त्तदर्थविचारानुप्रवेशः, वेदाधिकरणादेरप्येकीकरणप्रसंगात् । अत एतदधिकरण सिद्धस्य तत्रानुवाद मात्र मेव ।

तदिहैव मुत्थानम् । अकारणत्वेनहि वेदस्य - स्वतः प्रामाण्यापवादशंकानिरासः । अकारणत्वंचासम्भावितम्, शब्दार्थ सम्बन्धस्य सांकेतिकत्वेन सांकेतिकशब्द समुदायस्य वेदस्य सङ्केता त्पूर्वं सद्भावायोगात् । तदेतदभिप्रेत्याह (कर्मैकेतत्रदर्शनादिति) एके - वादिनः । शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धं, शब्दस्येति निर्दिष्टं वाचकत्वमेववा । कर्म - कार्यं, सांकेतिकम् । आहुः । तत्र दर्शनात् - तत्र - संकेते सति, वाचकत्वदर्शनात् । यदि गवादि शब्दानां सास्नादिमत्पिण्डादिभि स्सम्बन्ध स्स्वाभाविक स्स्यात् तदा तेषामेव शब्दानां वस्त्वन्तरेषु संकेता द्वाचकत्वं न पश्येम । नहि दाहकस्वभावो वह्निः पुरुषेच्छया सेचनक्रियायां विनियुज्येत । नच रूपग्रहणे शक्तं चक्षुः शब्दग्रहणसाधनतया संकेत्येत, तथा सत्यन्धबधिराद्यभावप्रसंगात्, तत्तच्चिकित्सानैरपेक्ष्यप्रसंगात्, अयत्नत स्सर्वेषां सार्वज्ञ्यप्रसंगाच्च । अतोन्यबोधकस्वभाव श्चे च्छब्दो न तदन्यबोधकतया कल्पयितुं शक्यः । अतो न शब्दानां स्वतः केनाप्यर्थेन सम्बन्धः । तथापि संकेत एव तत्र तत्रार्थे धिय मादधाति ।

नहि दृष्टे नुपपन्नं नाम । आर्यम्लेच्छादिभाषादिषु चैकस्यैव शब्दस्यानियति र्दृश्यते । किञ्च - यदि शब्दार्थयो स्स्वाभाविक स्सम्बन्धः, तदा व्युत्पत्तेः पूर्वमपि शब्दो र्थं गमयेत । सम्बन्धज्ञानाभावा त्सत्यपि सम्बन्धे धूमादिव न्नगमयिष्यतीति चेत? तत्र कोसौ सम्बन्धः? न ताव त्कार्यकारणभावादिकं, असम्भवात । नाप्युपश्लेष लक्षणः, अदर्शनात् । नच तुल्यवद्व्यपदेशेन तदवगमः, प्रत्यक्षतो वर्णाद्यात्मना सास्नादिमदात्मनाच भेदावगमेन तदसम्भवात । यदि च शब्दार्थयो रुपश्लेष इष्यते, क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटन पूरणे स्याताम् । नापि स्फोटाख्य श्शब्दो वर्णाद्यात्मनाच विवर्तत इति तादात्म्यं सम्बन्धः, वर्णातिरिक्ते त्वदभिमते शब्दे प्रमाणाभावात् । न ताव द्गौरिति शब्दोच्चारणे गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तं कंचन शब्दं शृणुमः । शब्दा दर्थं प्रतीम इत्येकवचननिर्देशा देकं पदमिति कण्ठोक्ते रनेकेभ्यो गकारादिभ्यो ऽधिकं शब्द मुपलब्धवन्तो व्यवहर्तार इति चेत? तन्न; परिषदासम्भावितोहं - एकेयं परिषदित्यादिष्वपि पुरुषाद्यतिरिक्त परिषदादितत्वपरिकल्पनप्रसंगात् । योग्यानुपलब्ध्या तद्बाध इति चेत? तुल्यम् । अयोग्य स्तर्ह्यसाव स्त्विति चेत? तर्हि परिषदादितत्व मपि तथाविधं कल्पय । कथं वा ऽयोग्य मुपलब्धम् । प्रत्येकसमुदाययौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्या वर्णानां वाचकत्वासिद्धौ गत्यभावा त्तदतिरिक्तः कश्चि दर्थप्रत्यय हेतुः कल्प्य इति चेत? तत्रार्थं प्रत्याययिष्यन् किमिति वर्णा नुच्चारयसि । अर्थप्रत्यायक स्फोटाभिव्यक्त्यर्थ मिति चेत? स्फोटमभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किमेकैकश स्समुदायतो वा क्रमेण युगपद्वेति परावृत्य पश्य । अतो यादृशै र्वर्णै स्फोट स्ते अभिव्यक्तु मिष्टः, तादृशै रर्थ एवाभिव्यज्यतां, किमन्तर्गडुनास्फोटेन । तदेतन्मन्दाकिनी मनादृत्य मरीचिकानुधावनं, यत्सकललोकप्रत्यक्षां वर्णात्मिकां वाचं विहाय अत्यन्तापरिदृष्टस्या नुपयुक्तस्या र्धतुल्ययोगक्षेमस्फोटाख्य शब्दस्य कल्पनम् ।

यद्यपि वैखर्यतिरिक्त मवस्थात्रय मात्तग्रन्थे ऽभ्यधायि, तथापि वाचकत्वे तन्नोपयुज्यते । भावनादिभेदे तदुपयोगात् ।

यत्तु " स्फोटत्वं [वर्णसमुदाय] वर्णसंघस्थः " इति महाभाष्यवचनं, तेनापि न प्रत्यक्षविरुद्धं प्रत्यस्तमितसमस्तवाचकविकल्पो पप्लुत स्त्वदभिमत स्स्फोटोऽभिहितः; अपितर्हि वर्णाश्रयार्थस्फुटीकरणशक्तिः । अन्यथा वर्णाध्यासाधिष्ठानभूतो निर्विशेष स्स्फोट इत्युक्ते कथं देवता त मात्मान मभिमन्येत । वर्णानां वाचकत्वशक्तिः त्वदधीनेति तु समञ्जसम् ।

अत एकेन वक्त्रा क्रमनियमेन समुच्चार्यमाणा वर्णा एव पदम् । नच तद्वा तदर्थौ वा क्वचि द्ध्यस्तः, अबाधितत्वात् । नच तयो स्संकेत मन्तरेण सम्बन्धं पश्यामः । नच बोध्यबोधकभाव एव सम्बन्धः, तन्निमित्तभूत सम्बन्धप्रश्ने सएवेत्युक्तावात्माश्रयप्रसंगात् । प्रत्यक्षानुमानयोश्च बोधकयो र्बोधकत्वातिरिक्तस्य सम्बन्धस्य दर्शनात् । अतः परिशेषात् संकेत एव देवदत्तादिशब्देषु बोधनौपाधिकतया दृष्टो ऽन्यत्रापि स्वीकर्तव्य इति । अतएव तद्ग्रहणा त्पूर्व मर्थप्रत्यायकत्वासम्भवा दस्य शब्दस्या य मर्थ इति व्युत्पादय देवदत्त इति संकेतमेव पुरस्कुर्वन्ति । प्रयोगश्च भवति-विप्रतिपन्नाः शब्दा स्सांकेतिकाः, वाचकत्वात्, डित्थादिशब्दवदित्यादिः । यद्वा तत्र दर्शना दित्यस्या य मर्थः, तत्र-कर्मत्वे । दर्शनात्-श्रुतेः । तथाह्युत्पन्नस्या र्थस्य पश्चा न्नामकर्म समामनन्ति । यथा - " अनपहतपाप्मा वा अह मस्म्यना हितनामा नाम मे धेहि " ति । अतः पदपदार्थसम्बन्धः पौरुषेयः ।

इतश्च-

॥ २ ॥ सू - अस्थानात् ॥ १ - १ - ७ ॥ (पू - २)

" तद्धेदं तर्ह्यव्याकृत मासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत " इति रूपाणामिव नाम्नामपि, अस्थानं प्रळयः,- श्रूयते । नह्यत्र वर्ण-

स्वरूप प्रळय उच्यते, नामशब्दस्य वाचकाकारेरूढत्वात् । तदाकार [क] शब्दस्यच प्रळयो वाचकत्वप्रळयएव । नवात्र वाच्यप्रळया द्वाचकप्रळयोक्तिः, घटादिषु विनष्टेषु तन्नाम प्रध्वंसादर्शनात् । विनष्टेषु नरेषु नामशेषत्वप्रसिद्धेः । अविनष्टेच पुरुषे नामान्तरकरणेन पूर्वस्य नामधेयस्य गतत्वव्यपदेशात् । अतो नाम्नः प्रळय स्तस्य पूर्वाभिधेय परित्यागएव । इतश्च-

॥ ३ ॥ सू - करोति शब्दात् ॥ १ - १ - ८ ॥ (पू - ३)

" नामानिकृत्वे " ति करोतिशब्दश्च दृश्यते । नचैष प्राक्तनस्य नाम्नः प्रयोगमात्रे घटादिषु दृष्टः; अपितु देवदत्तादीनां संकेतकरणे । तथोपबृंहणेपि " नामरूपंच भूतानां कृत्यानांच प्रपंचनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ " इति रूपनाम्नोरविशेषेण करोतिशब्दः प्रयुक्तः । उपबृंहणान्तरेपि " निर्मम " इत्यकरोदित्यर्थकम् । ततश्च यथारूपेषु जगत्कर्तुः स्वातन्त्र्यं तथा नामस्वपीति सकृदुच्चारिता त्करोतिशब्दा न्निश्चिनुमहे । अपिच " सर्वाणि रूपाणि विचित्य नामानिकृत्वे " ति त्वाप्रत्ययबलेन समानकर्तृत्वं पौर्वापर्यंच ज्ञायते । तस्मा दौत्पत्तिक स्सम्बन्ध इत्ययुक्तम् ।

इतश्च-

॥ ४ ॥ सू - सत्वान्तरेच यौगपद्यात् ॥ १ - १ - ९ ॥ (पू - ४)

सत्वं - जन्तुः । गौरित्येवैकःशब्दः सास्नादिमद्द्रव्ये ततो ऽन्यस्मिंश्च वागादौ युगपद्बुद्धिं जनयति । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहारे प्रतिनियतविषया धी जायते, तथाप्येकपदोच्चारणदशायां तावन्मात्रश्रवणदशायां वा न विशेषो निर्धार्यते, तत्कस्य हेतो रर्थस्य सम्बन्धनियम स्तस्यास्तीति । नन्वेकं पदं शृण्वन्ननेकार्थान्न प्रतिपद्यत एवेति चेत् ? तर्हि वर्णकं अनिर्देशव न्मन्यते, अनेकपदश्रवणेवा ऽन्यमर्थं सम्प्रगच्छति । स्मरत्यर्थमिति चेत् ? किमहेतुकं स्मरति । अ-

तोभिधत्तेवा स्मारयति वा नेकानेत्वार्था नेकपदं । संकेतापाधेश्च नियमो दृष्टः। तस्मा त्सर्वत्र भवितव्यं संकेतेन। अथवा सकृदुच्चारितश्शब्दः पदान्तरसमभिव्याहारपरामर्शे युगपदनेकार्थ मभिधत्ते । यथा - "शर्करां पादजिह्वाभ्या मक्षिरोगी विवर्जये" दित्यादि । कथमन्यथा श्लेषकाव्यं कवयितारः परिष्कुर्युः। यद्वा - यदा गान्दोग्धीति कश्चित्प्रयुंक्ते तदैवान्यो गां कृषतीति, तदयमेकएव गोशब्दो युगप त्परस्परं विरुद्धे ष्वर्थेषु प्रयुज्यते। यद्येकेन सत्वेनास्य प्रबोधकत्वलक्षणस्सम्बन्ध स्स्वाभाविकस्या न्न तद्विरुद्धे प्रयुज्येत, अस्वाभाविकत्वेतु एव.न्न बहुषु वा यत्र यत्र संकेतस्तावत्सु प्रयोगो युक्तः। एकमेवच नामानेकेषु संकेत्यमान मन्वदपि पश्यामः। आर्यम्लेच्छभाषासुच नियमम्।

इतश्च-

॥ ९ ॥ सू - प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १ - १ - १० ॥ (पू - ९)

दधिशब्दस्य इकारो दध्यत्रेति विक्रियत इत्यनुशिष्यते। ततो दधिशब्दस्य वर्णविकारेणा न्यथाकरणं दृष्टम्। अन्यथाकरणंच नाम्नः पौरुषेयत्वं। नचात्र गावीगोण्यादिव द्विकृतिरवाचिकेति वाच्यम्, प्रकृतिविकृत्यो र्द्वयोरपि यौपद्यात। अभियुक्ताएवहि केचि दत्रदधीति प्रकृतिं प्रयुंजते, तत्रैवार्थे दध्यत्रे त्यपरे तदानीमेव विकृतिम्। तदत्र संस्कृतयोनीनां प्राकृतादिभाषाणा मिव दधिशब्दप्रकृतीनां दध्यादिशब्दाना मनादित्वं दुर्वचम्।

इतश्च-

॥ ६ ॥ सू - वृद्धिश्च कर्तृभूम्नास्य ॥ १ - १ - ११ ॥ (पू-६)

नकेवलं वर्णान्तरभावलक्षणं वैकृतं, अपि [प्रकृतितयाभिमतस्य] अस्य - विकृतिशब्दस्य, कर्तृभूम्ना, वृद्धिलक्षणोपि विकारो दृश्यते। बहुभिः प्रबलेन वा केनचिदुच्चार्यमाणः प्रकृतित्वेनाभिमत

श्शब्द उपचिताकार उपलभ्यः। ततश्च व्यापारिणो पांचितोय स्सोनुपचिता द्विरइति तता धी र्न शक्तिहेतुताका, गाव्यादिवत्सादृश्यमात्रेणा प्युपपत्तेः। तत्तन्न्यायेनचात्रापि न स्वाभाविक स्सम्बन्धइति।

वर्णानां क्रमात षड्भिः परिहारमाह।

॥ ७ ॥ सू - समन्तु तत्र दर्शनम् ॥ १-१-१२ ॥ (सि - १)

तुशब्दः परिहारपरः पक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः। "तत्र" - संकेते। यद्यथाभिमतार्थ वाचकत्व दर्शनं, तत् - कस्मिंश्चिदर्थे स्वाभाविक सम्बन्ध सदसद्भावयोस्समं। नहि सहकारि विशेषादापद्यमान मर्थक्रियान्तरं सहकारिनिरपेक्षा मन्यत्र शब्दशक्ति प्रतिरुणाद्धि । यथा रेखाविशेषस्य संकेताद्वर्णविशेष बोधकत्वेपि स्वतः परज्ञापनशक्ति र्नापैति तथेहापि। तेन नदहनदृष्टान्तः। प्रकृतेच यथोपलंभं स्वभावसहकार्यादिति नियमात्। अत एव आर्यम्लेच्छादिभाषासु वाच्यानियतिरिति निर्व्यूढा ।

यत्पुनरुक्तं - शब्दार्थे सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वे व्युत्पत्तेः पूर्वमपि बोधकत्व प्रसंग इति। तदसत्, सम्बन्धज्ञानस्य सहकारित्वात्। अन्यथा सांकेतिकत्वेपि क्लृप्तसंकेतश्शब्द स्संकेतज्ञाना त्पूर्वमेवार्थं गमयेत। अन्वय व्यतिरेकाभ्यां न ज्ञानस्य सहकारित्वं निश्चितमिति वचनं तुल्यं। कोत्रसम्बन्धः, कथंचात्रज्ञानस्यान्वय व्यतिरेकाविति चेत ? बोध्यबोधकभावएव सम्बन्धः, तज्ज्ञानस्य सहकारित्वं व्युत्पत्ति पर्यालोचनया सिद्धं। सा व्युत्पत्तिः कार्यार्थे सिद्धार्थेवा। प्रथमं तावज्ज्ञायमानशब्दस्या र्थ विशेषबोधकत्वज्ञाना त्पूर्वमर्थ विशेषप्रतीति र्न जायते, बोधकत्व ग्रहणात् पश्चादुपदेशादिनावा अयं शब्दोऽस्यार्थस्य बोधक इत्येवंरूपेण तज्ज्ञान समनन्तर व्युत्पन्नस्य परप्रयुक्ता त्तस्मादेवशब्दा त्तदर्थप्रतीतिर्जायते, इन्द्रिय लिंगयोरिव सम्बन्धांतरंच किंचिन्नदृश्यते, अतो बोधकत्व ग्रहणमेव अर्थज्ञानौपयिक

मन्वयव्यतिरेकावसितं । सांकेतिकेष्व सांकेतिकेषुवा शब्देषु अस्य शब्दस्या य मर्थ इति व्युत्पादयद्भि रपि न संकेतः क्रियते, ज्ञाप्यते वा, अपि त्वयं शब्दो स्य बोधक इति व्यपदिश्यते । अन्यथा स्वेच्छया संकेतकरणे सर्वस्य शब्दस्य सर्वत्र प्रयोगप्रसंगात् । तस्य च लोके निवार्यमाणत्वात् । बहूनां च यथा यथं संकेते लोकस्य परस्परवार्तानभिज्ञत्वप्रसंगाच्च । तथा – अयं गोशब्दवाच्य इति वदन्तः पूर्वं ममुकेन संकेतित इत्यपि न वदन्ति, तथाविधस्य कस्यचित्संकेतयितृत्वाप्रसिद्धेः । स्वयं चापरिज्ञानात् । सांकेतिकेष्वपि भाषाशब्देषु वृद्धप्रयोगमात्रमेव व्युत्पाद्यम् । ननु सत्रापि संकेतः, तज्ज्ञान मन्तरेणापि उत्तरोत्तरेषां व्युत्पित्सूना मर्थप्रतीतिदर्शना दविरोधाच्च । तदेव मादिमां द्वितीयां च व्युत्पत्ति पर्यालोचयद्भि र्बोधकत्वग्रहणमेव शब्दस्य स्वार्थप्रत्यायने सहकारीति निश्चीयत इति ततः पूर्वं मर्थानवगतिः परस्ता च्चावगति रुपपद्यते ।

यत्पुन स्सर्वशब्दानां सांकेतिकत्वसाधन मनुमानं; तत्किं प्रत्युच्चारणं संकेतं साधयति, उत प्रतिमर्त्यं, यद्वा साधारणेनादौ कदाचि त्केनचि त्पुरुषेण संकेतः कृत इति । नाद्यः, अशक्यत्वात् । संकेतकरणार्थशब्दप्रयोगस्यापि संकेतापेक्षत्वात् । अत एव न द्वितीयः, भाषाणां बहुपुरुषसाधारणत्वभंगप्रसंगाच्च । नापि तृतीयः, जगदादिसद्भावे प्रत्यक्षानुमानयो रप्रवृत्तेः । शास्त्रत स्तत्सिद्धौ तत एव शब्दार्थसम्बन्धानादित्वस्यापि सिद्धेः । नन्वेवं सति म्लेच्छादिभाषासु का वार्ता, नहि तत्रापि प्रत्युच्चारणप्रतिमर्त्यादिसम्भवः, अत स्सर्वभाषानादित्वं सर्वसांकेतिकत्वं वाप्रसक्त मिति चेन्न; – सर्वभाषानादित्वे ऽस्मदिष्टस्य साधु भावात्, परेष्टस्य वा पौरुषेय बुद्धयादिप्रामाण्यस्या सिद्धेः । पैशाचमागधादिभाषाभवत्वनादि रादिमतीवा, तन्मयस्तु बौद्धार्हताद्युपदेशग्रन्थ स्तत्तत्कर्तृकृत इति तैरेवोक्तं प्रसिद्धं च । नचेह तथेति वक्ष्यते ।

वस्तुतस्तु विशेषं ब्रूमः । संस्कृतयोनितयैव तावत्प्राकृतादीन्यभियुक्तै रनुशिष्यन्ते । नचैवं संस्कृतस्य काचि द्योनि र्दृश्यते । प्रादेशिकानि पामरपरिगृहीतानि च तानि । इदन्तु सार्वत्रिकं सत्परिगृहीतं च । अपभ्रंश इत्येव तेषां व्यवहारः, अस्यतु संस्कृत मित्येव । तदा [था] हुः – " शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोक्त " मिति । नचात्र कश्चित्संकेतयिता स्मर्यते । तेषुतु सत्रापि न स्मर्यतां, अवान्तरापभ्रंशपारम्पर्येण स्वरूपनिष्पत्ति रुपपद्यते । इदन्तु यदि संकेतयिता स्यात्, तन्मयस्य वेदसन्दर्भस्यापि स एवान्यो वा कश्चित्कर्तावश्यंभावी, सच स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणा न्नास्तीति वक्ष्यामः । एवमनादौ संस्कृते वर्तमाने अन्यासां उदयविलयभाजां भाषाणां सम्भवः । नचैव मिहापि तत्तत्पदविशेषाणा मुदयन विलयन सद्भावा त्कालक्रमेण वेदसन्दर्भस्यापि विप्लवइति शंकनीयं; सर्वत स्सम्प्रदाया विच्छेदात, व्याकरणाद्यंगोपांगैस्सुरक्षितत्वाच्च । अन्तिमयुगवैयाकुलीच न वेदमत्यन्ताया स्कन्दति । विशिष्टदेशवासिभिश्च महर्षिभि र्युगान्तरे पुनर्यथावद्भेदः प्रवर्त्यत इति न कश्चिद्दोषः । अतोन्यत्र संकेतेन बोधकत्व दर्शनेपि वृद्धव्यवहार पारम्पर्य व्युत्पन्नस्य संकेतयितृ पुरुषसम्भावना रहितस्य संस्कृतशब्दराशे र्न सांकेतिकत्व मुत्प्रेक्षणीयामिति ।

यच्च नाम्नः कर्तृदर्शन मुदाहारि; तदपि न तन्नामादिमत्त्वानादित्वयो स्समं, नत्वादिमत्त्वैकान्तम् । यथाभूतसंस्थानविशिष्टस्य पूर्वस्मिन् कल्पे यन्नाम, उत्तरस्मिन्नपि कल्पे तथाभूतसंस्थानविशिष्टस्य तदेव नाम क्रियते । तत्र यद्यपि संस्थानादिनिबन्धना स्ते ते शब्दाः, तथापि शोधन (?) संस्कार [रपि] विशेषलाभात् " अनपहतपाप्मावा अहमस्म्यनाहित नामा नाममेधेही " त्याम्नातम् । सच संस्कारः पूर्वपूर्व रुद्रादिप्रयुक्तेनैव नाम्ना निर्वर्त्यतइति नापूर्व नामकरणम् । स्मृतिरपि वेदशब्देभ्य एव नामरूपव्याकरणं व्याचष्टे –

"सर्वेषान्तु सनामानि कर्माणिच पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥" इति ।

वाचकानुसन्धानपूर्विकाच वाच्यसृष्टि राम्नायते - "सभूरिति व्याहरत्, सभूमिमसृजत ।" इति । अत श्श्रौतं नामकरणदर्शनमपि तन्नाम्नां प्रवाहानादितया प्युपपद्यमानं नैकान्तत स्सांकेतिकतां स्थापयितु मलम् ।

यत्तु नाम्नः प्रळय श्श्रूयतइति, तत्राह -

॥ ८ ॥ सू - सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १-१-१३॥(सि-२)

प्रळयदशाया मपि तज्जातीयवाचकतये श्वरबुद्धौ सतएव नाम्नः केवल मदर्शनं, वाच्यस्य तदानी मनारम्भात, यदातु- कल्पान्तरे पुन स्तज्जातीयं वाच्य मारभ्यते, तदा तस्यैव नाम्नः पुन र्दर्शनं स्यात्; यथा कुण्डले विलीने कुण्डलनाम न दृश्यते पुनः कुण्डले कृते तदेव नामा गच्छति, एवमिहापि । यत्तु घट [यत्वं] ध्वंसइतिं तत्किं घटनाम तदानीं तस्मिन् द्रव्ये वर्तते । निमित्तव्यावृत्या तदपि व्यावृत्तमिति चेत्? किं तावतातिरिक्त मधीमहे। रूपविभागेहि नामविभाग स्तदभावे तत्र तत्र प्रयुज्यतइत्याभिप्रेत्य "तद्धेदन्तर्ह्य व्याकृतमासी त्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्याम्नातम् ।

करोतिशब्दं निर्वहति -

॥ ९ ॥ सू · प्रयोगस्य परम् ॥ १ - १ - १४ ॥ (सि - ३)

केवलं प्रयोगस्य वाचकोयं "नामानिकृत्वे" त्यादौ करोतिशब्दः । 'वेदशब्देभ्यो नामानि चकार' त्युपबृंहणात् । वाचकप्रतिसन्धानपूर्वक वाच्यसृष्ट्याम्नान स्योदाहृतत्वाच्च । नचामुख्यः स्यात, स्वतन्त्रस्य यथापूर्वकरणेपिं कर्तृत्ववाचो युक्ते रनपायात्।

यत्त्वनेकार्थशब्दानां नानार्थ प्रत्यायनादियौगपद्यं तत्राह -

॥ १० ॥ सू · आदित्यव द्यौगपद्यम् ॥ १-१-१५ ॥ (सि·४)

यथैकस्या दित्यस्य प्रभारूपशक्त्या युगपदेव तत्सम्बन्धि नानार्थप्रकाशनं, तथैकस्यैव गोशब्दस्य सम्बन्धसादृश्य पुरस्काराभावेनानन्यथा सिद्धप्रयोगवशा दनेकेष्वर्थेषु शक्तिभेदासिद्धे र्यथाविवक्षं तत्तदर्थेषु बोधजननं न विरुद्धम् । नह्येकस्य युगपदनेकसम्बन्धमात्रं विरुद्धं, सर्वत्र दर्शनात् । नचानेकसम्बन्धनियमः, आर्द्रेन्धनदहनादिभिरनेकै र्धूमादे स्सम्बन्धनियमोपलम्भात । अतएव नाप्यनेकबोधनम्, धूमादे रादित्यचक्षुरादेश्च युगपदनेक बोधकत्वप्रसिद्धेः। तद्वदेव विरुद्धानेकबोधकत्वमपि न विरुद्धम् ।

ननु - सामग्रीभेदा त्तत्र स्यात्, अत्रतु न तदिति चेन्न; - अत्रापि तत्तद्विवर्तिपदान्तर समभिव्याहारादि सामग्रीविशेष मुपजीव्य तत्तदर्थ विशेषबोधनात् । यदात्वेकं पदं श्रूयते तदानेकार्थे शब्दे विवक्षित विशेषानिश्चया त्सन्देग्धि पुरुषः । नहि वह्निमुपाददाने कस्मिंश्चित्पार्श्वस्थः प्रथमं पाकार्थं प्रकाशार्थं मशकार्थं वेति सन्देग्धीति तावता वह्नेस्स्वाभाविक्यस्तास्ताश्शक्तयः पराधीनास्युः । विष्फारिताक्षाश्च युगपदेकयैव सामग्र्या प्रदेशभेद नियतान्घट तदभावादीन् विरुद्धान् जानन्ति । नच तत्र सामग्रीभेदः; तदसिद्धेः; युगपदनेकेषां ज्ञानानामनुत्पत्तेश्च । सम्बन्धग्रहणा ग्रहणाभ्याञ्च पुरुषभेदेन नियतानेक बोधनमनुमानेपिदृष्टं । अतो नसाङ्केतिकत्व निबन्धनमिदं यौगपद्यम् ।

यत्तु विकृतिपदानामनादित्वं नोपपन्नमिति तत्राह ।

॥ ११ ॥ सू- शब्दा [वर्णा] न्तरमविकारः॥१-१-१६ ॥(सि·५)

यो विकारत्वेन निर्दिष्टो दध्यादिशब्दः, सतु दधिशब्दा च्छ-
ब्दान्तरम् । एत दुक्तं भवति । दधिशब्दो दध्यशब्दश्चो [दधिदध्य
शब्दावु] भावप्यनादी, तत्प्रयोगश्च प्रतिनियतविषयः, तत श्चानन्ता
नां प्रतिपदोपादानस्य दुश्शकत्वा त्सौकर्यायौत्सर्गिकापवादकल्पनया
प्रकृतिविकृतिवदनुशिष्टं । एवं पदान्तरेष्वपि । अत एव व्याकरणा
न्तरेण प्रकृतिविकृतिवैपरीत्यमपि न शंकनीयम् । सौकर्योपायभेदेन
हि नानाव्याकरणोत्थानम् । नच सादृश्या त्प्रकृतिविकृतिभाव श्श-
ङ्क्यः, वैपरीत्यस्यापि प्रसंगात् । सदृशेष्वपि दधिकुन्दादिषु तद
भावात्, असदृशेष्वपि गोमयवृश्चिकादिषु तत्सद्भावात् ।

यत्तु वृद्धिरूपविकारदर्शनं, तत्राह ।

॥ १२ ॥ सू - नादवृद्धि [:] परा ॥ १-१-१७ ॥ (सि-६)

अय मभिप्रायः; नह्यत्र वाचकस्वरूपान्यथाभावलक्षणा वृद्धिः
प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, अपितु रसादिष्विव तीव्रत्वादिलक्षणा, साच
नादशब्दाभिधेया वर्णेष्वेव सामग्रीविशेषा द्भवति । नच तावता
बोधकाकारे कश्चि द्विशेषः, मन्दतीव्रादिभावानादरेण वर्णविशेषक्रम
नियमादिभिरेव वाचकाकारव्यवस्थापनात् । इति ।

तदेवं षण्णां षड्भि रुत्तरं दत्तम् । अथ वाचकापौरुषेयत्वे
हेतव उपन्यस्यन्ते ।

॥ १३ ॥ सू - नित्यस्तु स्या द्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १-१-१८ ॥(सि-७)

वाचक श्शब्दो नित्य स्स्यात्, नतु सांकेतिकः । कुतः ? दर्श
नस्य परार्थत्वात् । दर्शनं - प्रयोगः । वाचकप्रयोगस्य परप्रत्य-
यार्थत्वा दित्यर्थः ।

एत दुक्तं भवति । पुरुषोहि समयं कुर्व न्नस्मि न्नर्थेयं शब्दो
मया संकेतित इति परं प्रत्याययेत् । तत्र, संकेत्यमानशब्दव्यति-

रिक्तै स्सर्वै श्शब्दैः प्रागेव संकेतितार्थै र्भवितव्यं, संकेत्यानामिव
तेषामपि बोधकत्वात्; एवं तद्व्युत्पादनार्थशब्दान्तरे ष्वपीत्यनवस्था ।
अतो न कदाचिदपि परप्रत्ययो जायेत । अत्र [तो] वृद्धव्यवहारे
व्युत्पन्नशब्दान्तरं पुरुषं प्रति कश्चि च्छब्द स्संकेतयेत्येत, कथं तत्र
विवदेत, अविरोधात् । नच वृद्धव्यवहारे संकेतग्रहः, बोधकत्व
ग्रहणमात्ररूपत्वा दित्युक्तम् । एवं पूर्ववृद्धाना मपीति वाचको
न सांकेतिकः ।

भवतु केषांचि च्छब्दाना मनादि र्व्यवहारः, केषांचि त्संकेत
स्सम्भवति, तदुभयसंवलनंच वेदे शंकितुं शक्यं, तत्राह -

॥ १४ ॥ सू - सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १-१-१९ ॥ (सि - ८)

सर्वत्र - देशेकालेच, सर्वेषां शब्दानां । नह्येतस्मात् कालात्पर
मयंशब्दः प्रवृत्तइति वयमनुस्मरामः । नच केनचि त्संकेतितस्यैक
स्य शब्दस्य सर्वदेशवर्तिभि र्ग्रहणमुपपद्यते, येन सर्वत्र प्रयुज्येत ।

अथस्यात, सांकेतिकेषु शब्देषु लिंगवचनविभक्तिकृत्तद्धितसमा
सादयोनुशिष्यन्ते प्रयुज्यन्तेचवृद्धैः, अतस्सांकेतिका सांकेतिक संव
लनं शक्यमिति, तत्राह-

॥ १५ ॥ सू - संख्याभावात ॥ १-१-२० ॥ (सि- ९)

नह्येते शब्दानित्या एतेतु सांकेतिकाइति लौकिकैः परीक्षकैः
पाणिनि कात्यायनपतञ्जलिप्रभृतिभिर्वा शब्दमनुशासद्भि स्संख्यानं
क्रियते । यच्च सांकेतिकेष्वपि शब्देष्वप्रकृतिभूतेषु प्रत्ययाद्यनुशा
सनं, तदपि तथैव वृद्धव्यवहार पारम्पर्य मुपजीव्य । तच्च यथादर्शनं
लोकमात्रएव द्रष्टव्यम् ।

ननु पाणिन्यादय एवाचार्यामतभेदेन देशभेदेनशब्दान् कांश्चिद्वि
कल्पयन्ति, " लोपश्शाकल्यस्य " " एङ्प्राचांदेशे " इत्यादिषु ।

अतः केषांचिच्छब्दानां पुरुष मतिभेदमूलत्वात्कांचित्कत्वा त्सांकेतिक-
त्व मुन्नयामः, ततश्च सर्वानाश्वास इत्यत्राह –

॥ १६ ॥ सू - अनपेक्षात् ॥ १ - १ - २१ ॥ (सि १०)

विकल्पानुशासनस्य संकेतानपेक्षत्वात् । नह्यत्र शाकल्यादि रस
ङ्केत उपदिश्यते, अपितु मतम्, तज्ज्ञानादित्तेपि वैकल्पिकेषु केषुचि-
दभिमते रुपपद्यते । पूजार्थंच क्वचिदाचार्यान्तरकीर्तनम् । " देशभेदो
पाधिकोपि प्रयोगोऽनादिरेव ज्ञाप्यते, विपर्यये प्रमाणाभावात् । प्राचा
न्देशाभिधानस्य यस्य पदस्या चामादिरेङ् भवति, तद्वृद्धसंज्ञं भव-
ति, तत्र " वृद्धाच्छ " इति छप्रत्ययः, विनच भोजकटीय इत्यादि पद
निष्पत्तिः । तच्च पदं तदर्थविवक्षया सर्वत्र प्रयुज्यन्ते, न केवलं प्राचां
देशे । एव मितरत्रापि । अतो नानेन सांकेतिकसंवलनशंका ।

अथ स्यात्, योगिनां नानाशरीरपरिग्रहः कीर्त्यते – " आत्मनो
वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । प्राप्ययोगबलं कुर्या त्तैश्च सर्वा मही
चरेत " इत्यादिभिः । ततश्च कश्चियोगीवा महायोगेश्वरो हरिरेव वा
ऽनन्तानि शरीराणि परिगृह्य चेतनप्रयोज्यप्रयोजक वृद्धादिवत्स्वयं –
व्याजहार, व्यवजहारच । तत्राद्यतना बालाइव जगदादिसम्भवा स्स-
र्वाः प्रजाव्युत्पाद्यन्ते । एवमयमीश्वरोपज्ञं प्रवृत्त स्सर्वशब्द व्यवहा-
रः । तेच न्यायाचार्यमायाव त्समयादय इति । तत्राह –

॥ १७ ॥ सू - प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ १-१-२२ ॥ (सि ११)

ईदृशस्य, योगस्य, प्रख्याभावात् - प्रकृष्टा ख्यातिः – प्रख्या,
प्रत्यक्षादिभिः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नह्यर्वाचीनेषु नानादेहपरिग्रहपर्यवसि
तं कश्चियोगं पश्यामः । अनुमानंच योगिना मीश्वरस्य च नास्तीत्यु-
क्तं, समर्थयिष्यतेच शारीरके । अतः परिशेषा त्तथाविधातिशये शास्त्र
मेव प्रमाणं स्यात् । तच्चेच्छास्त्रं प्रमाणं, कृतं प्रामाण्यार्थेन सांकेतिकत्व

संरम्भेण । अथाप्रमाणं, कृतं प्रत्यक्षाद्यगोचरा सम्भावित ताद्दशा
तिशय मूलसांकेतिकत्वोत्थानेन ।

यस्तु परमास्तिक परिग्रहादेव वेदप्रामाण्यं तन्मूलंच पारमेश्वरं यो
गातिशयं पुरस्कृत्य सर्वशब्दानां सांकेतिकत्वं ब्रूयात्, न ताव त्तेन
सह वेदप्रामाण्यादौ विवादः । सांकेतिकत्वन्तु प्रमाणाभावाद्विपर्यये प्र-
माणसद्भावाच्च प्रतिषेधामः ।

इतश्च –

॥ १८ ॥ सू - लिंगदर्शनाच्च ॥ १–१–२३ ॥ (सि १२)

साक्षान्नित्यत्वे लिंगदर्शनात् । " तस्मैनून मभिद्यवे वाचा वि-
रूपनित्यया । वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिम् । " इत्यन्यपरमपि नित्यत्व मनु
वदति । तदेतत्संकेताभावे लिंगं भवति । नहि वर्णमात्रं वाक्छब्दे-
नोच्यते ; कचटतपादिनिर्देशस्या धर्मप्रत्याय कत्वाभावात्, तेनरूपेण
वाचकत्वाभावे वाक्छब्दावाच्यत्वात्, अनन्वयप्रसंगाच्च । अतो ऽ
धर्मप्रत्ययजनकं पदंवा वाक्यंवा वाचेति परामृश्यते । तत्राद्यपक्षे सिद्धस्सं
केताभावः । द्वितीयेतु पदस्य सांकेतिकत्वे वाक्यनित्यत्वा सम्भवा
दाक्षिप्तः ।

ननु – श्रुतिप्रामाण्ये सिद्धे तदर्थयाथात्म्यनिबन्धन पूर्व-
पक्षोत्थानं, ततश्च तदप्रामाण्यसाधनमिति व्याघातः ; श्रुतिप्रामाण्य
मनभ्युपगच्छत श्श्रुत्यैवोत्तरं दीयतइत्यात्माश्रयश्च । मैवं, युक्तिविशे
[षस्य] मूले पूर्वपक्षे प्रमाणतया सिद्धान्त्यभ्युपेता श्रुतिरपि संवादि
नीत्यनुग्राहकतया श्रुत्युदाहरणात् । तत्परिहारार्थंच सिद्धान्ते श्रुत्युप
पादनात् । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यं । नचात्मनिर्वाहे विशेषः, वेदाधि
करण पूर्वपक्षे एत दधिकरण सिद्धान्तेच परैरपि श्रुत्यनु प्रवेश
भाषणादिति ।

येतु वर्णनित्यतापर मिदमधिकरणं वर्णयन्ति; तेषां निरर्थक मिद मधिकरणम् , वर्णानाम नित्यत्वेपि पूर्व पूर्व पुरुषोच्चारित क्रम सजातीय क्रमेणैवो त्तरोत्तरेषा मुच्चारणमिति पुरुषस्वातन्त्र्यरहितानादिव्यवहार उपपद्यते । यथा वाच्यस्य घटादेरनित्यत्वेपि तज्जातिसंगृहीताकारेणानन्यव्यभिचारपरिहारः, तथावाचकेपि तत्तद्वर्णादिजातीय संगृहीताकारेण व्युत्पत्ति रविरुद्धा । ननु-वाच्ये वाचकेच संस्थानातिरिक्ता जाति र्भवद्भि र्नाभ्युपगम्यते, तत्कथं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिके गति रिति । उच्यते, यादृशेन संस्थानादिना परेषां जाति रभिव्यज्यते, तादृशेनैव सांवृष्टिकेन तत्तद्व्यवहार इति किमत्र दुष्यति । यस्य तु जाति स्संस्थानातिरेकिणी स कथं तयैव [संग्रहे] वर्णनित्यता मभिनिविशते । तत्त ज्जातिकविशेषोच्चारितानां तु तत्तज्जातीयवर्णानां यथाव्युत्पत्ति तदर्थ बोधकत्वमिति नार्थप्रत्ययेपि वर्णनित्यतोपकरिष्यति । सिद्धान्तेच वर्णस्वरूपनित्यत्वोपपादनमपि न वाचकानादित्वोपपादकम् । म्लेच्छादिभाषा स्वयतनेश्च यथारुचि क्रियमाणेषु सांकेतिकेषु शब्देषु वर्णानादित्व मिच्छतामपि पुरुषस्वातन्त्र्यानुप्रवेशस्या भ्युपगमात । शब्दस्वरूपोत्पत्तिविनाशयोश्च सृष्टिप्रळयप्रकरणादिषु बहुशः प्रपंचितत्वेन दुस्त्यजत्वात् ।

यच्चेदं परेषा मापेक्षवार्तिकं – " यद्यनित्यत्वपक्षोपि शब्दादेवावगम्यते । अनादिव्यवहारश्च नित्यत्वं किं न साध्यते ॥ " इति । न तस्यादपि सम्यश्चं समाधिं पश्यामः, " क्रमः क्रमवता " मित्यादेः प्रतारणायमानत्वात् ।

ननु महाप्रळयेन वेदानित्यतां परिचोद्य, परिहृतं शारीरके – " समाननामरूपत्वा च्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शना त्स्मृतेश्च " इति । तत्र कथं न वर्णानित्यतां परिहरिष्यतीति मंस्यते । उच्यते, नहि तत्र वर्णानित्यतामात्रेण वेदानित्यत्वं शंकितं, अपि तर्हि प्रवर्तकस्य प्रजापतेः प्रळया त्प्रवर्तनीयस्या चित्परिणामविशेषगुणभूतस्य वेदाख्य शब्दराशे. स्स्वाधारपरिणातिविशेषविलयेन प्रवर्तयितु मशक्यत्वाच्च वेदानित्यत्वं परिचोदितम् । ईश्वरेण पुन स्तज्जातीयतत्वादिसृष्ट्या समाहित मिति ।

संकेता दर्शना दन्य काले न्यत्रापि सम्भवात् ।
धातु र्यथापुरं सर्गो न्त्र सांकेतिकतागिरां ॥
सजातीयेषु वर्णेषु विजातीय क्रमान्वयात ।
व्युत्पत्ति र्दृश्यते तत्र नित्यानित्यकथा वृथा ॥
सांकेतिकेषु शब्देषु वेदानां पौरुषेयता ।
नान्तरीयकसिद्धेति तच्छिराशो य मर्थवान् ॥
पदनित्यतया वेदनित्यत्वं न प्रशास्महे ।
वेदनित्यतया प्राप्ता निषेद्धव्या स्वनित्यता ॥ १६ ॥

इति शब्दनित्यताधिकरणम् ॥ ६॥

अथ वेदस्या र्थप्रत्यायकताधिकरणम् ।

१ ॥ सू - उत्पत्तौ चावचना स्युरर्थस्या तन्निमित्तत्वात ॥
॥ १ - १ - २४ ॥ (पू - १)

पदपदार्थसम्बन्धे पुरुषापेक्षानिराकृता, पदसमुदाय रूपसन्दर्भेतु तदपेक्षा निराकरिष्यते । इहतु पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकशक्ति सद्भावेपि लोके दृष्टविजातीयेर्थे प्रमित्युत्पादनशक्ति र्नास्तीत्याशंक्य परिह्रियते । यद्यपि पदपदार्थयो रौत्पत्तिकस्सम्बन्धः, सच वृद्धव्यवहारे ध्यवसितः, शब्दप्रामाण्यंच सामान्येन प्रतिष्ठितं, नच प्रामाण्ये संवादाद्यपेक्षा, अतएवच वेदे पदपदार्थज्ञानंच जायतएव, नच बाधाद्याधादिकमपि दृष्टं; तथापि वेदवाक्यानां लोकोत्तरेष्वर्थेषु प्रामाण्यं

नसम्भवति, विवक्षित विपरीत व्याप्त्यपहततत्वात । तथाहि - यत्र
पि कर्त्रादे शरीरादिमत्त्वदर्शना दशरीरकर्त्रनुमानेपि विशेषविरो
धादिर्दोषः, तथापि कर्मणां साध्यसाधनभाव आनंतर्येणवा द्दष्टेनवा के
नविद्वारेणेति नियमसिद्धौ नापूर्वद्वार फलसाधनत्वं युक्तं । यथाशश
स्य निर्विषाणतयैवोपलम्भा द्विन्ध्याटव्यां शशाश्शृंगवंतइति वाक्यं सा
क्षात्प्रत्यक्षादिबाधा दर्शनेपि विपरीतव्याप्त्या [ना]स्पदंभवति, तथात्रापि ।
न हि विन्ध्याटव्या म्मदमुदितो मातंगगण स्तिष्ठतीतिं वाक्यमिव तत्र
शृंगवन्त शशास्संचरन्तीति वाक्यं विश्वसिमः । अथ राजसेवादिनयेन
देवताप्रीतिद्वारा फलप्रदत्वं सम्भावितमपि ब्रूषे, तत्रा प्युक्तन्यायेन देवता
शब्दितानां चेतनविशेषाणामलौकिकमतिशयंशब्दःप्रतिपादयितुं नशक्नो
ति । न हि शशविशेषस्य विषाणवत्वादौ पुरुषविशेषस्य सहस्रनेत्रत्वादौ
सर्वज्ञत्वादौवा कंचनविशेषं पश्यामः । नहि शुक्ति विशेषेषु मुक्तासम्भव
इव कैश्चि दृष्टपूर्वोयमर्थः, येन तत्प्रत्ययादाश्वास स्स्यात । तस्मा
दयोग्यपदसमभिव्याहार रूपाणि वेदवाक्यानी त्यनपेक्षत्व लक्षण म्प्रामाण्य
मनुभवितुंनार्हन्तीति पूर्वः पक्षः । तदेत दभिप्रेत्याह (उत्पत्तौचा वचना
स्स्युरर्थस्या तन्निमित्तत्वादिति) " उत्पत्तौच " - सम्बन्धोत्पत्तिकत्वा
दौसत्यपि । यद्वा - ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामपि । " अवचनास्स्युः"- श
ब्दास्तएवसन्तोपि वेदवाक्यरूप समुदाये लोकोत्तरस्यार्थस्य न प्रमा
पकास्स्युः । " अर्थस्या तन्निमित्तत्वात " - शब्दार्थस्य शब्दमात्र
निमित्तत्वाभावा दित्यर्थः । यदि शब्दार्थस्य शब्दमात्रमेव निमित्तं
स्यात्तदा शृंगवन्तश्शशाइति [वाक्यम्] शब्दोपि शश शृङ्गसत्ता
निमित्तंस्यात् । अथ तत्र शशान्तरदृष्टव्याप्ति रनुसरणीये त्यलौकिको
तिशयो न वक्तुंशक्यः? तर्हि शब्दस्यदृष्टानुसारो प्यपेक्षणीय इत्यनपे
क्षत्व लक्षणप्रामाण्यासम्भवा दयुक्तं चोदनालक्षणोर्थो धर्मइति ।

तत्र राद्धान्तमाह-

॥ २ ॥ सू - तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

॥ १ - १- २५ ॥ (सि - १)

" तद्भूतानां " - तस्मिन्नर्थे भूतानां, संकेतासम्भवा द्बोधकतयैव
लब्धसत्ताकानां । " क्रियार्थेन " - अलौकिक चतुर्वर्ग रूप श्रेयस्सा-
धन क्रियार्थेन । " समाम्नायः " - समुच्चारणं, सपरिकर क्रियारू-
पार्थ बोधनार्थमेव समुच्चारणं । उच्चार्यमाणाहि वैदिकाश्शब्दा अलौ
किक चतुर्वर्ग रूप श्रेयस्साधन रूपक्रिया वचना उपलभ्यन्ते ।
" अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् " - विलक्षणस्य वाक्यार्थस्य शब्दैकनि-
मित्तत्वात्, व्याप्ति परामर्श निरपेक्षत्वा दित्यर्थः ।

तथाहि - वाक्या दर्थप्रत्यये व्याप्ति परामर्शापेक्षा स्तीति वदता
किं तदभावे बोध एवनोत्पद्यत इत्यभिप्रेतं, उतोत्पन्नोपि व्यापक
निवृत्त्या बाधित विषय इति । नाद्यः, दिनकर बिम्बचौर्यवद श
क्यत्वात । त्वदुक्तं वाक्यमपि न किंचिद्दूषण बोधयतीति वैयात्य
स्य दुर्वारत्व प्रसंगाच्च । शशविषाण वाक्यादपि बोधो जायत एव ।
नापि द्वितीयः, असम्भावित कारणदोषस्य दृढोत्पन्नस्य ज्ञानस्य व
स्त्वंतर दृष्टासाधारण स्वभावाभाववद्वस्तु विषयतामात्रेण बाधे पाव
कौष्ण्य प्रत्ययस्यापि भंगप्रसंगात् । सर्वभावानामपिहि शक्तयः प्रा
तिस्विक प्रमाण सामर्थ्यसिद्धा ना पह्नवमर्हन्ति । शशविषाण वाक्ये
तर्हिकावार्ता ? वह्निशैत्यवाक्य इव दृष्टबाधः । अदृष्टेतु यदिवक्ता
नाप्तः, तदाकारणदोष शंकाग्रस्ततया दृष्टव्याप्त्या बाध्यतैव । यदितु
वक्ताप्रत्यायितः, तदाकस्तत्र ब्रूयात्तद्विषयाप्तवचन[ा]भावादेव तत्परि
त्यागं । अन्यथा मुक्ताशुक्ति वृत्तान्तमपि दूरस्थो बाधेतैव । एवं
तर्ह्यशरीरकर्तृता विषयं सामान्यतोदृष्टमपि जीवेदिति चेन्न ;-
व्याप्तिपरामर्श मूलत्वा दनुमानस्य, व्याप्तेश्च वैपरीत्यग्रस्तत्वात ।
वाक्येत्वाकांक्षा सन्निधि योग्यतानामेव परामर्शनीयत्वात , तावतैव
विशिष्ट ज्ञानोत्पत्तौ बहिरंगेनानुमानेन बाधायोगात । अन्यथा प्रत्य
क्षेपि बाधप्रसंगस्य दर्शितत्वात । ज्वालैक्य प्रत्यक्षादिकन्तु सम्भव
दोषजातीयतया बाध्यते ।

ननु - योग्यतैव विपरीतव्याप्तौ नसिद्धयति, यथा - अग्निना सिंचे दित्यादौ, इति चेन्न; - तत्र प्रत्यक्षेणैव बाधात । इहतुतद भावात् । यत्रच बाधो दृश्यते यूपादित्यादौ, तत्रचा योग्यत्वं बाधं वेच्छामः । तात्पर्येणतु प्रामाण्यं वक्ष्यामः । एत दुक्तम्भवति । यत्र साक्षात्प्रत्यक्षेण बाधः, यत्रवा भिन्नमभिन्न मित्यादावेव भावा भावात्मना साक्षाद्विरोधः, न तस्यप्रमाणता । यत्रतु तथाविधा योग्यत्व रहिते विलक्षणस्वभावे सिद्धे कार्येवा वस्तुनि शब्दाद्बुद्धिजन्म; नतत्रानु मानेन बाधः । प्रत्युततेनैव तस्य बाधोयुक्तः । अतएवा गमबाधित मनुमानाभासोदाहरण मिति ।

अथ शशविषाणवाक्य प्रतिबन्दीं मुद्धरति-

॥३॥ सू- लोके सन्नियमात्प्रयोग सन्निकर्ष स्स्यात॥ १-१-२६॥(सि-२)

योयं लोके सन्नियमा त्प्रयोगः - असद्भूतशशविषाणादिवर्जनेन प्रयोगः; स. सन्निकर्ष स्स्यात; सन्निकर्षमूलत्वात्, सन्निकृष्यत इति वा । [सन्निकृष्टं वस्तु] प्रत्यक्षादिदृष्टविषयोहि लोके वाक्यप्रयोगः, शशविषाणादिकन्तु न केनचित् दृष्टं सदिति न तद्विषयः प्रयोगः । वक्तु श्श्रोतु र्वा, योग्यानुपलम्भनिराकृतविषयतया शशविषाणादि वाक्य मप्रमाणं, ननु विपरीत (मात्र) बलेनेत्यभिप्रायः ।

यत्तु - परै र्भाषितं, पदसंघातात्मानो वेदाः, पदसंघाश्च पुरुष कृता दृष्टाः, यथा नीलोत्पलाद्यर्थविषयाः, अत एतेपि कृत्रिमा इति तद्विशेषप्रदर्शनार्थं मिदं सूत्र मिति । तत्र ताव दस्मि न्नधिकरणे सूत्र मिद मसंगतं स्यात्, नह्यत्र पदसंघातस्य पौरुषेयत्वशंकयो त्थानं परै रभ्युपगतम् । तादर्थ्ये निवेशश्च न स्पष्टः । तथा च सति वेदाधिकरण मप्यत्र निवेशितव्यम् । व्यवधानं पदद्वयविप रिणामश्च परैरेव कण्ठोक्तः । तथाच काशिका - " सन्नियमादिति पदव्यवहितः प्रयोगशब्दो लोक इत्यस्यानन्तरं सम्बन्धनीयः । तदय

मर्थः - लोके, प्रयोगः, सन्नियमः - सम्यङ्निबन्धनात्मको युक्तः, चक्षुरादिसन्निकर्षात्; नतु वेदे, अतीन्द्रियार्थत्वात् । इदंच विप रिणामव्यवहितकल्पनयो स्साधारण मप्युदाहरणं विपरिणाम स्योक्तत्वात् व्यवधानमात्रोदाहरणत्वेनोक्तमिति वेदितव्य " मिति । अध्याहारानन्त्यगुणकल्पनादिकं कथंचि त्सहामहे । विपरिणामन्तु सूत्रान्यथाकरणरूपं कथं मृष्येमहि । नच नियमशब्दो निबन्धे प्रसिद्धः । सन्निकर्षशब्दस्यच समनन्तरसूत्रे त्रच प्रयुक्तस्य विरुद्धार्थकल्पन मयुक्तं, तत्र - " सन्निकृष्टाः - कालार्वाचीनाः " इति व्याचख्युः, इहतु " लौकिके ष्वर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थ मुपलभ्ये " ति चक्षुरादिसन्निकर्षविवक्षां प्रत्यविन्दन् । अस्मदुक्तयोजनाया न्तू पचारमात्रं सह्य मिति ।

येपुनरिह पदतत्संघातपदार्थ प्रभृतीनां वाक्यार्थप्रत्ययं प्रति हे तुत्वा नुपपत्त्या सांकेतिकोवा ऽमूलोवा वाक्यार्थप्रतीति रिति पूर्वप क्षेण वेदाप्रामाण्य माशंक्य ; पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थं बोध यन्तीति वाक्यार्थस्य समूलतया वेदप्रामाण्यमाहुः । तेषामिद मधि करणं मीमांसाशास्त्रा द्बहिष्ठमेवस्यात्, न्याय विस्तरसाध्यत्वा दस्या र्थस्य । तथाहि - अष्टादशसु विद्यास्थानेषु धर्मविद्यास्थानानि चतुर्दश । अत्रापि द्वादशोपदेश शास्त्राणि । मीमांसा न्यायविस्तर इत्युभे हेतुशास्त्रे । तयोरपि न्यायविस्तरस्सामान्येन लोकव्यवहारा विरुद्ध सपरिकर प्रमाणचिन्ताया मधिकृतः । आत्मादि प्रमेयचि न्तनन्तु शारीरक कृत्यमपि शास्त्रस्य परमप्रयोजन प्रदर्शनाय क्रियते । तत्रैव प्रत्यक्षादिव दागमाख्यमपि प्रमाणं साधनीयम् । तदर्थं वाक्यार्थस्य समूलतापि वक्तव्या । एवं स्थिते धर्माधर्मेश्वरादि प्रमेयेषु वेदाख्यशब्दस्य प्रवृत्तिप्रकारो न्यायविस्तर सिद्धसामान्य ल- क्षणै स्तर्कविशेषै र्मीमांसया साध्यः । ततश्चास्मि न्प्रमाणलक्षणे सामा न्येन शब्दप्रामाण्येस्थितेपि वेदस्या प्रामाण्यं यथास्या त्तथैवपूर्वपक्षो

वक्तव्यः । सिद्धान्तेपि वेदप्रामाण्योपयुक्तं वक्तव्यं, नत्वनधिकृतं सामान्यं शब्दप्रामाण्यादिकं । यदि परम्परयोपकार मात्रेण तदप्यत्र साधनीयं स्यात, तदा पृथक्पृथक्संख्यातं न्यायविस्तराख्यं विद्यास्थानं निर्विषय मेवस्यात्; प्रमाण सामान्यादेरपि परम्परयोपकारिणोऽत्र चिन्तनीयत्वा पातात । किंच कार्यकारणभावा द्यभावे श्रेयस्साधनत्वादिकं सर्वं दुर्वचनं, अतस्तदर्थं मप्यधिकरणानि कल्प्यानि स्युरिति । अत इद मधिकरणं न वाक्यमात्र प्रामाण्यार्थं । तथाचोक्तं तत्वरत्नाकरे मीमांसा प्रस्तावे-"तत्रच प्रथमाध्याये पादेच सर्वप्रामाण्येन अन्येषुच न्यायविस्तर प्रामाण्योपजीवनेन वैदिकेषु वाक्यविशेषात्मकेष्वपौरुषेयत्व निबन्धनं प्रामाण्यं यथावर्णितं, तथाशब्दे प्रादीदृशाम" ति । स्थापितश्चायमर्थोऽस्माभि र्न्यायपरिशुद्धौ ।

अन्ये त्वाहुः - शब्दसम्बन्धस्य वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेपि न वैदिकः पदसमुदायो वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नः, पदसमुदायान्तरस्यैव वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नत्वात । नचान्यत्र व्युत्पन्नोऽन्यत्रार्थं बोद्धु मलम् । यद्यपिच पदाना मावापोद्धापवशा त्पदार्थेषु शक्तिनिष्कर्षः, तावतैवाकांक्षादिवशा त्समुदायान्तरे प्यन्वितप्रतीतेः; तथाप्याकांक्षादिनिरूपणे प्रमाणान्तर मन्वेषणीयमिति प्रमाणान्तरागोचरार्थ विषयवैदिकपदसमुदायस्य विशिष्टधीजननासामर्थ्यात, प्रमाणान्तरगोचरत्वेच पौरुषेयतादिशंकाग्रस्तत्वा दनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु - लोकव्युत्पत्तिमूलैव वेदेपि वाक्यार्थावगतिः, पदपदार्थयो रनन्यत्वात; यद्यपि चावापोद्धापवशा त्पदार्थस्वरूपमात्रे शक्तिनिश्चयः, तथाप्यन्विताभिधायिपदसमुदायान्तर्गतानां पदाना मन्वितैकदेशभूतपदार्थेषु शक्तिनिश्चय इति लौकिकानामेव पदानां वैदिकेपि वाक्ये स्थितानां कार्यान्वितबोधन मविरुद्धमिति ।

अयमपि पक्षो दत्तोत्तरः । तथाहि - शब्दप्रामाण्ये सामान्यतः स्थिते वेदप्रामाण्यमात्रमेव ह्यत्र पूर्वपक्षे प्रतिक्षेप्तुं युक्तं, न च तदत्र

शक्यते । यदि व्युत्पन्नसमुदाया त्समुदायान्तरत्वमात्रेणा बोधकत्वमिति शंक्यते, तदा प्रतिव्यवहारं पदाना मावापोद्धापभेदेन समुदायान्तरत्वसिद्धेः परस्परवार्तानभिज्ञो लोकः स्यात । अथ व्युत्पन्नपदसमुदायैकदेशतया प्रागेवावापोद्धापवशाद्गृहीतशक्तीनां पदानां समुदायान्तरे प्यन्वितबोधकत्व मिति लोकव्यवहाराविरोधं मन्यसे, वेदे प्ययं न्यायः केन वारितः । प्रमाणान्तरा योग्यार्थविषयत्वा दिति चेन्न; - लोकेपि श्रोतुः प्रमाणान्तरागोचरं द्वीपान्तरविशेषं यदि कश्चिद्ब्रूयात, अन्वितप्रतीति र्न स्यात । अथ तत्र प्रमाणान्तरयोग्यत्व मस्ति, वक्तुश्च प्रमाणान्तरसिद्ध इति ब्रूषे? तन्न, अनुपकारकत्वात । नहि व्युत्पन्नानां पदानां स्वशक्त्यान्वितप्रतिपादने श्रोतु र्वक्तुर्वा प्रमाणान्तरयोग्यत्वादिकं क्वचि दुपयुज्यते । अकांक्षासत्तियोग्यतार्थं लोके प्रमाणान्तरं, वेदेतु तन्नास्तीति चेत? लोकेपि श्रोतुः प्रमाणान्तराप्रतिपन्ने र्थे कथ माकांक्षादिनिश्चयः । पदानां पदार्थानां च प्राचीनत्वा दिति चेत? तुल्यं वेदेपि ।

अथ मतं, अलौकिकं कार्य मपूर्वाख्यं वेदवाक्यप्रतिपादितं, तत्र न लोके व्युत्पत्तिः, क्रियाकार्यमात्रविषयत्वात्तस्याः; अतोन्विताभिधानशक्ताना मपूर्वकार्यान्वितं स्वार्थाभिधानं न लोके व्युत्पत्तिसिद्धं, इत्यबोधकत्वमेव वेदस्येति । एवं तर्हीदृशस्य पूर्वपक्षस्या नुत्तरमेव सिद्धान्तः; देवतानुग्रहादतिरिक्तस्या पूर्वस्य कल्पने प्रमाणाभावात, तत्कल्पनेपि तद्वाच्यत्वक्लृप्ते र्निरर्थकत्वात, लिङादीनां च तत्र व्युत्पत्तौ पदान्तराणां तदन्वितप्रतिपादनाविरोधात । अव्युत्पत्तौ तु तदन्वितशक्तिविचारस्यानुत्थानात । अत्रैव च तद्व्युत्पत्ता वन्योन्याश्रयणात । अन्वयवैयधिकरण्यपरिहाराया पूर्वाख्यवाच्यक्लृप्तिः, तत स्तद्व्युत्पत्तिसमनन्तरमेव तदन्विताभिधान मित्यपूर्वव्युत्पत्ति रपूर्वाधिकरण इति भवद्भि रेवोक्तम् । अतो न्या स्म दुक्तावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ।

सिद्धे शब्दप्रमाणत्वे लोकोत्तीर्णेषु वस्तुषु ।
तदसम्भव माशंक्य साधिता श्रुतिमानता ॥
कृत्स्नवेदप्रमात्वाय सामान्या दिह साधितः ।
न्याय श्शारीरके क्वापि प्रतिसंस्क्रियते पुनः ॥
न्यायविस्तरसाध्यन्तु नात्र सूत्रयितुं क्षमम् ।
नच तादर्थ्य मेतेषु सूत्रेषु स्पष्ट मिष्यते ॥
समुदायान्तरत्वादि शंकात्यन्तलघीयसी ।
अतोस्मदुक्त एव स्या द्विचारोत्र समञ्जसः ॥

इति वेदस्यार्थ प्रत्यायकताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ वेदापौरुषेयताधिकरणम् ।

॥१॥ सू - वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या ॥ १-१-२७ ॥ (पू १)

पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकीं शक्ति मुपपाद्य पदद्वारक पौरुषेयत्व शंकावेदानां निराकृता । पदानामेव यथा व्युत्पत्ति समभिव्याहारविशेषेण वाक्यभूतानां लोकोत्तरार्थ प्रमिति जनन शक्तिः स्थापिता । इदानीं वाक्यद्वारक पौरुषेयत्व शंकानिराक्रियते ।

तत्रैवं विचार्यते-किं वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि उतनेति । तदर्थं काठकादि समाख्या विशेषादयः किं सकर्तृत्वैकान्ताः, उतान्यथा सिद्धा इति।

एवमिह पूर्वपक्षः, यद्य प्यस्मदादीना मपरतन्त्रतयोच्चारणा द्वेदकर्तृत्वं, यद्यपि चान्यः कश्चित् कर्तानदृष्टः ; तथापि वचनान्तर सामान्या त्कर्तातावत्सामान्यत स्संप्लवते । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात, रथ्या पुरुषवाक्यव, दिति । नचात्र स्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणेनबाधः, कणादप्रभृतिभिः कैश्चित् स्मरणेन सर्वै रस्मर्यमाणत्वासिद्धेः । स्मरन्तिचैके महर्षयः -" प्रतिमन्वन्तरं चैषा [षां] श्रुति रन्याविधीयते " इति । श्रुतयश्च-"तस्मा द्यज्ञा त्सर्व हुतः । ऋचस्सामानिजज्ञिरे । छन्दांसिजज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मा दजायत " " तस्य हवा एतस्य महतो

भूतस्य निश्वसितमेत द्यदृग्वेदः," "विश्वामित्र सूक्तं भवति" "नमऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः " इत्यादिकाः । काठकं कालापकं पैप्पलादक मित्यादयः समाख्या विशेषादृश्यन्ते । नचैते " तेन प्रोक्त " मिति प्रवचननिमित्ताः, बहुषु प्रवक्तृषु सत्सु विशेषनिर्देशा सम्भवात् । असाधारणेनहि विशेषणं युक्तं । नाप्याद्य प्रवचननिमित्ताः, नित्यत्व पक्षे तदयोगात् । नाप्यन्य शाखा प्रवचन व्यवच्छेदार्थः, महर्षीणां शाखान्तर प्रवचनाभावे प्रमाणाभावात् । अद्यापि केषुचिदनेकशाखाप्रवचनं दृश्यते । अतः परिशेषाद् 'कृते ग्रन्थ'इति कर्तृविशेष निमित्ता इति निश्चीयन्ते । कृतेश्चासाधारण्यं युक्तं । यो यथापुरुषान्तरोच्चारित मदमपि तथैवोच्चारयामीत्यभिसन्धिमन्तरेण स्वातन्त्र्येण स्वेष्टक्रमेण पदानिवाक्यतया निबध्नाति सहि वाक्येषु कर्तेत्युच्यते । नचेदृश स्वातन्त्र्य मेकस्मिन्वाक्येऽ नेकेषांदृष्टं । यदृच्छया सम्भवदपि नमदति ग्रन्थराशौ । अतः कर्तृविशेषणं युक्तम् ।

तदयंसूत्रार्थः । एके - वादिनोमहर्षयः ; वेदान् - वेदानपि । कर्मेत्याहुः । " कर्मैके तत्र दर्शना " दितिरदानां पौरुषेयत्व प्रक्रमात्ससमुच्चयशक्त्याचानुषंगो ज्ञायते । पुरुषाख्याच, सन्निकर्ष - पुरुषेन्द्रियादिसन्निकर्ष, वेदार्थस्य, ज्ञापयति । सान्निकर्षमूलत्वात्सान्निकर्षः- कृतकइत्यर्थः । सच काकाक्षिनयेनोभयत्रान्वेतव्यः। सन्निकृष्यतइतिवा सन्निकर्षः । तेन अर्वाचीनत्वमर्थलब्धम् ।

॥ २ ॥ सू - अनित्यदर्शनाच्च ॥ १-१-२८ ॥ (पू-२)

अनित्याः - उत्पत्तिविनाशवन्तः, वेदार्थतया श्रूयन्ते । तथाच - " बबरः प्रावाहणिरकामयत " " कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत :' इत्येवमादयः । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः, उद्दालकस्यापत्यं औद्दालकिरिति शब्देनैवामीषा मुत्पत्तिः प्रतीयते । अतएवचा नित्यत्व मर्थलब्धम् । तादिदौद्दालकि प्रभृतीनां जन्मनःपूर्वमयंग्रन्धो न विद्यतेचे

स्सम्पत्स्यते
स्कथमयं नित्यस्स्यात । विद्यतेचे स्कथमयं वाक्यार्थं स्सम्पत्स्यते
न हि तदुत्पत्तेः पूर्वं ‘सोकामयते ’ ति निर्दिश्यते । नचा कामयतेत्यस्य
कामयिष्यतइत्यर्थः । तथात्वेपिवा तदुत्पत्तेः पश्चा दर्थव्याघातः । क
च कालभेदेन शब्दस्यार्थभेद क्लृप्तिर्युक्ता । तदेव मनित्यार्थसंयोग
श्रवणा दनित्यावेदाः ।

नन्वस्तु वेदानामनित्यत्वं स कर्तृकत्वञ्च, तथापि महाजनपरिग्रह
निमित्तभूताप्त प्रामाण्येन वेदाना मप्रामाण्यशंका निराक्रियतामिति
चेत् ? नैवं, शास्त्रमन्तरे णाप्तप्रणीतत्वे प्रमाणाभावात् । शास्त्रप्रामाण्य
निश्चयपूर्वकत्वा च्चाप्तप्रामाण्या ध्यवसायस्य । नह्येवं त्रिभिर्थैर्वाचीनाना
मुपक्रम्भशक्ति रस्तीति सम्भावयामः । प्रत्युत विप्रलम्भा द्यभिप्राय
मूलतयैव सम्भाव्यते । ततएव परिग्रहेपि भ्रान्तिमूलएवस्यात ।
ईश्वरस्यचा नुमाना गोचरत्वं शारीरकेवक्ष्यति । अतो यद्यपि वेदवाक्य
द्वाक्यार्थप्रत्ययो जायते, यद्यपिच - प्रत्ययानां स्वतः प्रामाण्यं, तथ
पि स कर्तृकेषु वे.षु तत्कर्तृदोषशंकया बाध्यतइति कथं चोदना लक्ष
णोर्थो धर्मइति । तत्राह-

॥ ३ ॥ सू - उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम ॥ ६- १. २९ ॥ (सि १

यत्ताव द्वाक्यत्वा त्पौरुषेयत्वा नुमानं, तद्विपक्षे बाधकाभावेन
निरस्तम् । यदि वेदवाक्यान्य पौरुषेयाणि किं तत्रापहीयते । कर्तार
मन्तरेणरचना कथंस्यादितिचेन्न; - अध्ययनरूपस्य पारतन्त्र्येण रचन
स्याद्यत्वव त्सर्वस्योपपत्तेः । स्वतन्त्र पुरुषबुद्धिरचनाया हिसाध
यिषितत्वेन तदभावस्य प्रसञ्जनीयत्वासम्भवात् । प्रमाणसिद्धस्य हि
परित्यागः प्रसंजनीयः । महाजनपरिग्रहाभाव स्तस्यप्रसज्यत तिचेत्?
अप्रामाण्यं विवक्षतोमहाजनपरिग्रहमूलतया कर्तारिसाधिते कथं विव-
क्षितं सिद्धं । यस्तु प्रामाण्यमिच्छन्नाप्तप्रणीतत्वमन्तरेण बहुजनपरि
ग्रहोनस्यादिति मन्यते; तंप्रतिब्रूमः, यद्यनादितयैव वक्तृदोषं शंकानि

वर्तते, ततएवच परिग्रहः सेत्स्यति? किमनेनाभिन कल्पितेन । नहि
चोदनावाक्यान्नजायते प्रत्ययः । नच संशयात्मा । नच प्रत्यक्षादि
भि र्बाधसम्भवः । अतः कारणदोष शंकामात्रमेव निराकर्तव्यं ।
तत्र वक्तुरभावादेव यदि वक्तुर्दोषानस्युः, किं मनेन वक्तृदोषेण
कल्पितेन । यथाहि कारणाभावादेवं तद्दोषरहिता परमेश्वरबुद्धिः प्र-
मेतिवस्सिद्धान्तः, एवं वक्तुरभावादेवासम्भव द्वक्तृदोषावेदाः प्रमाण
मिति किं न पश्यसि । एनयादिशाविपक्षेबाधकंनास्ति, अस्तितु पक्षेबा
धकं । नह्यसौ कर्ताऽस्मदादिभिरुपलभ्यते । बुद्धादिग्रन्थेतु परम्पर
यास्मर्यते । नच जीर्णकूपा रामादिवदनुपयोगा त्कर्तुरस्मरण मिति
वाच्यम् ; प्रमाणान्तरागोचर कालान्तरभावि फलसाधन बहुवित्तव्य
यकायक्लेशादि पूर्वकप्रवृत्तिसाध्ये वक्तृप्रत्ययमन्तरेण प्रेक्षावतामनुष्ठा
नासम्भवात । जीर्णकूपादिषुतु देशोच्छेदादिना पुरुषविच्छेदात्प्रयोज
नाभावाच्च कर्तृस्मरणं । इहत्वनन्तैः पुरुषैरस्खलितमात्रा स्वरवर्णस-
न्दर्भ मध्येतृ परम्परया धीयमानेसति प्रयोजनवतिच कर्तुर्विस्मरणं न
युक्तं । अतोवश्यस्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणादवगम्यते नासावस्तीति ।
यत्तु वैशेषिकादिस्मरणं, न तदनुष्ठानौपयिकमहाजनस्मरणं । [तदनुष्ठा
नोपतंमहाजनस्मरणं ।] नह्यध्येतृ परम्परया कर्तृविशेषस्य स्मरणं
तैरपि वक्तुं शक्यम् , अपितु केनचित्सामान्यतो दृष्टेनानुमितः कर्ता
यौक्तिकैस्तदनुसारिभिश्च कैश्चिदनुस्मर्यते । अतएवहितेषां कर्तृविशेष
विवादः प्रजापतिर्वा पशुपतिर्वा हिरण्यगर्भोवेति । परम्परया सर्वत्र
स्मर्यमाणोहि कर्ताबुद्धादिवन्मन्वादिवच्च नविहीयेत । अतोदृश्यादर्श
नबाधितमेवेद मनुमानं ।

यत्तु महर्षयस्स्मरन्तीत्युक्तं, तत्तुविपरीतं । सर्वैरपि महर्षिभि र्वेद
स्य नित्यत्वमेव घुष्यते । तदाहमनुः-

“ अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौवेदमयीदिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ ” इति ।

अतएव " प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुति रन्या विधीयत " इत्ये-
द्रूप्यनन्तेषु वेदेषु तत्तत्कालानुरूप धर्मभेदोचित वेदांशविशेष प्रका-
शनाभिप्रायं । धर्मश्चकालादिभेदेनमात्रयाभिद्यत इतिस्मरन्ति-

" अन्ये कृतयुगे धर्मा स्त्रेतायां चापरे तथा ।
अन्येच द्वापरे धर्मा स्तथा चान्ये कलौ युगे ॥ "

इत्यादि । अतो महर्षयोपि कर्तारं न स्मरन्ति । किन्तु प्र-
तिषेधन्ति । कृतज्ञा स्सत्यवादिनश्च महर्षयः परमोपकारकं वेदव-
क्तारं सन्तमपि निषेधन्तीति साहस मिदम् ।

यत्पुन र्वेदा एव वेदानां सकर्तृकत्व माहु रित्युक्तम् । तद
प्यसत् " अजाहन्वै पृश्नीं स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंम्भ्वभ्यानर्ष " दिति
वेदनित्यत्वश्रुतेः । अत एव " ऋच स्सामानि जज्ञिर " इत्यादिकमपि
तत्तद्वेदाभिमानिदेवतोत्पत्तिपरम् तादात्विकप्रादुर्भावपरंवा । न खल्वीश्वर
स्य शक्तस्यापि क्रमान्तरकल्पने प्रमाण मस्ति । प्रत्युत " यथा
पूर्व मकल्पय " दिति न्याय स्सर्वत्र सञ्चारणीयः, प्रागुक्तश्रुतिस्मृ
त्यनुसारात् । अत एव ऋषीणां सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्वमपि प्राचीन
कर्मानुगुणं प्रजापतिप्रयुक्तशक्तिविशेषाणां तत्तदधिकारानुगुण मन
धीतवेदभागसाक्षात्करणमेव । तदेवं न वेदकर्तेति सर्वदा परतन्त्र
पुरुषपरम्पराधीता एव वेदाः । तदेतत्सर्व मभिसन्धाय सूत्रितम् -
" उक्तन्तु शब्दपूर्वत्व " मिति । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । सर्वेषा
मध्येतॄणां वेदोच्चारणप्रवाहस्य पूर्वपूर्वोच्चारणरूप शब्दपूर्वत्व मुक्तम् ।
अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादीनां पदस्य सांकेतिकत्वप्रतिक्षेपनयेन दूषणमुक्त
प्रायमित्यर्थः । अथवा ऽस्मरणबाधितस्य कर्तु रनुमानासम्भवा जगत्कर्तार
मुपस्थापयन्ती श्रुतिरेव कर्तृसद्भावेपि प्रमाणमितिस्यात , ततश्च वेदकर्तृ
सम्भवं साधयता वेदाख्य शब्दस्य, पूर्वत्वं-अनादित्व मुक्तंस्यादिति स्वव
चन विरोधः । यद्वा याभिः श्रुतिभि र्वेदानां सकर्तृकत्वं सिसाधयिषसि,

ताभिरेवतत्कर्तृतया अभिमतेश्वर व्यापारस्य वेदशब्द पूर्वकत्व मुक्तं ।
यथा-"वेदेननामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः" 'सभूरिति व्याहरत्स
भूमिमसृजत, स भुव इति व्याहरत्सोन्तरिक्ष मसृजत" इत्यादि । तथा-

" सर्वेषान्तु सनामानि कर्माणिच पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ " इति ।

यत्तूक्तं काठकादिसमाख्याविशेषाः कर्तृनिमित्ता इति तत्राह -

॥४॥सू - आख्याप्रवचनात् ॥ १ - १ - ३० ॥ (सि - २)

काठकादिसमाख्या । प्रवचनात् - प्रकृष्टा द्वचनात् , निमित्ता
देव । प्रकृष्टं हि वचन मध्ययन इव कस्यचिदेव भवतीत्यसाधारण्या
तेन निर्देशः । नहि योग्यानुपलब्धिनिराकृतसद्भावं कर्तार मन्यथा
प्युपपन्ना श्रुत्याद्यपेक्षया दुर्बलाच समाख्या साधयितु मल मिति भावः ।
किंच कार्तयुगाः पुरुषा शक्त्यतिशया स्सर्वा न्वेदानधीतवन्तः, ततः
कालक्रमेणापचीयमानशक्ती न्पुरुषा नालोक्य वेदा न्वैदिकंच धर्म
मभिरक्षितुकामेन वैयासिकीं व्यक्ति मातिष्ठता भगवता वासुदेवेन
व्यस्तशाखा वेदा शिष्यानध्यापिताः । एवं प्रतिद्वापरम् । ततश्च
यो वेदांशो येनाधीतोध्यापितश्च स तेन विशिष्य समाख्यायत इति
व्यासवृत्तान्तविदां सुगमोय मर्थः । तेनात्र शाबरमपि संगतम् ।
यथाह - " स्मर्यतेच [भगवान्] वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी,
कठस्त्विमा मेकां [कठः पुन रिमां केवलां] शाखा मध्यापयांबभूवे
ति , [स] बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेकशाखाध्यायी अन्याः [न्यां]
शाखा [म] अनधीयानः, तस्यांच प्रकृष्टत्वा दसाधारणं मुपपद्यते
विशेषणम् । " इति । एवंच व्यासादिवत्कठादिप्रवाहो प्यनादिरिति
नित्यं तेन तेन ससोंशो निर्दिश्यते ।

यत्तु कठादिशब्दा श्चरणविशेषवाचिनः, तत्तच्चरणैः पुरुषै
रधीयमाना शाखाः काठकं कालापकमित्यादिसमाख्यया निर्दिश्यन्त

इति केश्चि न्निर्व्यूढम् । तत्रापि तस्य चरणविशेषस्य कठादिसंज्ञकपुरुषविशेषप्रवाहविकारेण कठादिशब्दोपचार इतीतिहासपुराण प्रामाण्य मिच्छद्भि रभ्युपगन्तव्यम् ।

यत्तु - समाख्यायाः कर्तृनिमित्तता मुक्तम्भवितुं प्रावाहणिरौद्दालकि रित्याद्यनित्यार्थसंयोगप्रदर्शनं, तत्राह -

॥९॥ सू - परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ १ - १ - ३१ ॥ (सि ३)

प्रावाहणि रित्यादय श्शब्दा यद्यप्यपत्यार्थाः, तथापि नानित्यार्थ संयोगः, प्रवाहणोद्दालक तदपत्यप्रवाहस्या प्यनादित्वात । तत्र, पर श्रुतिसामान्यमात्रं - यथा कौमुदगन्ध इत्यादय श्शब्दा अनित्येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते तथा प्रवाहनित्येष्वपि तेषु तेषु पुरुषेषु तत्तदपत्यविशेषात प्रावाहणि रौद्दालकि रिति केवलं श्रुतिसामान्यमात्रम् । एवं श्रुतिसिद्धेषु सर्वे ष्वर्थेषु रूपेष्वपि केनाचि न्निमित्तेन व्रीह्यादिष्विवैकशब्दनिवेशोनुसन्धेयः ।

यत्तु परै र्भाषितं - प्रव [ह] तीति प्रावाहणिः, बबर इति शब्दानुकृतिः, तेन यो नित्योर्थः तमेवेमौ वदिष्यतो वायुं, अत उक्तं 'परं श्रुतिसामान्यमात्र' मितीति । एषा योजना ह्यधर्चार्वाकेभ्य एव रोचते, अन्यथा कथ मकामयते त्यस्याप्यन्वयः । तत्रापि चेदर्थान्तरं कल्प्यते, किं त्वेवैवं न कल्प्येत । अर्थवादानामपि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानां गुणवाद मन्तरेण यथाश्रुतार्थे प्रामाण्य मुपपादयिष्यामः ।

किञ्च " भृगु र्वै वारुणिः वरुणं पितर मुपससार " " श्वेतकेतु र्हारुणेय आस । तं हपितोवाचे " त्यादिष्वपत्यार्थतैव स्वीकर्तव्या, कथ मन्यथा पितृपदसमभिव्याहारः, संवादोदाहरणं वा; तद्वदत्राप्यप त्यार्थत्वे को दोषः । अत एकरूपं समाधिं पश्यता मुभयत्र प्रवाहनित्यतया वा सर्वत्रार्थवादतया वा अन्यपरत्वेनवा निर्वा

ह्य इत्यपत्यार्थविवक्षाभंगो ह्युपपन्नः । शारीरकदेवताधिकरणेतु " शब्दइति चेन्नातः प्रभवा त्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां" " अत एवहि नित्यत्वं " " समाननामरूपत्वाच्चा वृत्तावप्यविरोधो दर्शना त्स्मृतेश्च " इति सूत्रत्रयेणानित्यार्थसंयोगपरिहारः, सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्वाद्यविरोधः, कल्पान्तरेपि तस्यैव वेदसन्दर्भस्य प्रवर्तनं चैतदधिकरणाभिप्रेतमेव प्रसंगा द्विवरिष्यत इति न किञ्चि दनुपपन्नम् ।

कथं चोदना प्रामाण्यं? " वनस्पतय स्सत्रमासते " त्याद्युन्मत्त वाक्य प्राय शब्दराशि मध्यस्थत्वा च्चोदनानां, नहि वनस्पति शब्द निर्दिष्टा भूत संघात विशेषा स्सत्रमासीरन् ? तदभिमानिनोवा भवद्भि स्तथासंज्ञिताः ? अतः कथं तत्संज्ञाचेतना स्सत्र मासीरन्निति सम्भावयाम । अतो जरद्गवादिवाक्यवे दुन्मत्तादि वाक्यमिति, तत एव तदेकराशि चोदनावाक्यमपीति । तत्राह-

॥६॥ सू -कृतेवा विनियोगस्स्यात् कर्मणः समत्वात ॥ १-१-३२॥(सि-४)

वश्शंकानिवृत्त्यर्थः । बालोन्मत्तादिकृते चोदनावाक्येसति, अविनियोगस्स्यात् । विनियोगोत्राकांक्षा योग्यतासन्निधिभिः परस्परेण सम्बन्धः । एव मिवाहि चोदनावाक्य मुपलभामहे - इदं कर्तव्यं, एभिः करणैः, एतदर्थं, इति । नह्यत्राग्निरासिंचे दित्यादिवल्लौकिको विरोधं पश्यामः । नचा लौकिके कालान्तरभावि फलसाधनत्वे बाध सम्भावनापि । तदेवं परस्परसमन्वितार्थे पदसमुदाय यद्युन्मत्तादि कृतत्वशंका, अथ मबाधितो विनियोगोनस्यात । तदेव मान्वतार्थ चोदनावर्ग सन्निधियोगे रुमाप्रक्षिप्त काष्ठ लवणभावन्यायेन " वनस्पतय स्सत्रमासते " त्यादीन्यपि प्रमाणीकृत्याग्निष्टोमादिना सत्रकर्मणस्सम त्वात, तत्स्तुत्यर्थं, ' वनस्पतयोपि नामा चेतनास्सत्र मासत किं पुनरितरे विद्वांसोब्राह्मणा ' इत्युच्यत इति शाबरस्समाधिः ।

अस्माभिस्तु बादरायणीय मभिप्राय मनुसन्दधानै रुच्यते-" तत्तेज ऐक्षत " " ता आपऐक्षन्त, " " तंपृथिव्यब्रवीत् " इत्येवमादीना मभि

मानिदेवताविषयत्वं – " अभिमानि व्यपदेशस्तु विशेषानु गतिभ्यां " इति सूत्रितं । तदेवमिह " वनस्पतय स्सत्रमासत " त्यादिष्वपि वनस्पत्या द्यभिमानिन्यो देवता एव सत्रकर्तारः प्रशंसार्थ मुदाह्रियन्ते । देवताभि रप्यनुष्ठितोयमर्थः किं पुनरर्वाचीनै रित्युक्तेहि स्तुतिरति शयिताभवति । वनस्पतिमात्रोदाहरणंतु स्तुतौमन्दं । अयथार्थेनप्ररोचनाचायुक्ता । देवतानान्तु विग्रहादियोगः अर्थित्वं सामर्थ्य मधिकारश्च शारीरके समर्थयिष्यते । अतः ' कर्मणस्समत्वा ' दिति सूत्रखण्डो देवताना म्मनुष्याणांच सत्रादि कर्म साम्यमाह । एवं सत्येषैवा स्मदुक्ताप्ररोचना । यद्वा तिष्ठत्वियमर्थवादाधिकरणसाध्या, पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रतिकूल तर्क एवा नेन सूत्रेणोच्यते । वेदे, कृते, प्रेक्षावतां स्वानुष्ठान प्रमित्यंगतया तस्या विनियोगस्स्यात्, हेतु दर्शनशून्यै र्ग्रहण धारणार्थानुष्ठानादि र्नस्यादित्यर्थः । कर्मणस्समत्वात्, अग्निहोत्रादिकमेव हेतुदर्शन रहितामहान्तोजनाः परिगृह्णन्ति । तदवश्यं न कृतोवेदः । अत स्तदन्तर्गतानां चोदनानामपि वक्तृदोषासम्भवा त्प्रामाण्यं सुस्थितमिति सुप्रतिज्ञातोयं चोदना लक्षणोर्थो धर्म इति ।

आख्याया अन्यथासिद्धेः स्मर्तव्य स्मृत्यभावतः ।
श्रुतिस्मृत्यादिभिश्चात्र पौरुषेयानुमाहता ।
वेदांश्च प्रहिणोतीति श्रूयते परमःपुमान् ॥
क्रमान्तरविनिर्माण कल्पना च गरीयसी ।
कालभेदेच मन्त्राणां न शक्ति रपहीयते ॥
यत स्तत्संपरित्यज्य सृजे न्मन्त्रान्तरं प्रभुः ।
अत ईश्वर मिच्छद्भि रनिच्छद्भिश्च वादिभिः ॥
इदम्प्रथमता वेदे ष्वनुमातुं न शक्यते ।
श्रूयते नित्य मित्येव श्रुतिशब्दोत्र रूढिमान् ॥
आहुश्च सर्वे निगमा नकृत्रिमसरस्वतीम् ।

अनितरपरिदृष्टे ष्वस्तबाधेषु वस्तु
ष्वखिलनिगमवाचो बुद्धि मुत्पादयन्त्यः ।
सहज मनपवादं मानभावं दधाना
स्समजनिषत विष्णो श्शाश्वतं शासनं नः ॥

इति वेदापौरुषेयताधिकरणं ॥ ८ ॥

इति श्री कवि तार्किक सिंहस्य सर्व तन्त्र स्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
सेश्वरमीमांसाख्ये धर्ममीमांसाभाष्ये

प्रथमस्या ध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

श्री रस्तु ।

अथ द्वितीयः पादः ।

अर्थवाद प्रामाण्याधिकरणम् ।

यद्वाज्ञाव्यतिषंगेन यद्वा यस्मि न्समन्वयात ।
प्रामाण्य मर्थवादादे स्त मीश्वर मुपास्महे ॥

॥१॥सू – आम्नायस्य क्रियार्थत्वा दानर्थक्य मतदर्थानां तस्मा दनित्य मुच्यते ॥ १-२-१ ॥ (पू-१)

सशिरस्क वेदप्रतिपाद्यकर्मोपासनात्मक धर्मसमुदाये चोदनानां प्रामाण्य मुपपादितम् । तदर्थोपक्षिप्तकारणदोषाद्यभावाविशेषेणा र्थवादानामपि प्रामाण्य मुपन्यस्तम् । तदिदानीं मुखान्तरेणा क्षिप्य समाधीयते । यद्वा वेदाना मप्रामाण्यं बाह्यहेतुमूलकं निरस्यते । प्रागुक्तास्तु नैगमिक्यः पूर्वपक्षयुक्तयो बाह्यहेत्वनुग्राहकत्वेन प्रदर्शि ता इति मन्तव्यम् । किंच – उद्भटापराधोपेक्षायोगात् पौरुषेयत्वा दय स्स्पष्टतरा दोषाः पूर्वं परिहृताः, अथ तथैव स्पष्टास्पष्टतरशंकाः परिह्रियन्त इति क्रमः । तत्रास्मि न्पादे विध्युद्देशव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वेदभागस्य सन्योजनार्थबोधनेन प्रामाण्य मुपपाद्यते । नामधेयानान्तु विध्युद्देशान्तर्गततया पादान्तरीयता । तत एवानित्य दर्शनादिभिः प्रस्तुतत्वा दर्थवादानाम् । विधिविश्रमेण विधिपरत- याच प्रकृतमनुवदन्त्यर्थवादाः, ता नधिकृत्य विचार्यते । किं ते प्रमाणं नवेति ।

यदत्र कैश्चि दुक्तं · अस्मि न्नधिकरणेपि विध्यतिरिक्तानां स र्वेषा मानर्थक्यं पूर्वपक्षीक्रियते, सिद्धान्तेच स्वाध्यायविधिवशेनार्थव त्तया भवितव्य मित्येतावत्साधारण्येना भिधास्यते, पश्चा त्क्रमेण स्तुत्याद्युपयोगविशेष इति वेदितव्यं, तत्र प्रथम मर्थवादेषु सिद्धा-

न्तकथना त्ताव देवोदाहृत्य चिन्त्यत इति । तदसत, नहि सामान्येन दूषणानुयोगे विशेष विषयमुत्तरं प्रक्रम्येत । विशेष विषयानुयोगेतु सामान्यत स्समाधानं सम्भवेदपि । ततश्च “ अत दर्थाना ” मिति सामान्यनिर्देशोपि विशेषार्थ एव । अन्यथा सामान्य विशेषचिन्ताभ्या मधिकरण भेदप्रसंगात् । अध्ययनविधिबलेन सिद्धा न्तस्थापनं वारयिष्यते । ततोर्थवादा एवाक्षिप्य समाधित्सिताः । अ साधारणैस्तु हेतुभिः पश्चान्मन्त्रनाम्नो राक्षेपसमाधाने प्रवत्स्यतः ।

यच्चान्यैरुक्तं - योहि परमतेवेदान्तानां सिद्धोर्थः, सोप्यात्मज्ञान चोदनैक वाक्यतया कार्यप्रधानक इति । तत्समन्वय सूत्रे नि राकरिष्यते ।

यत्पुनरुक्तं - न वेदान्तानां चोदनैकवाक्यता, नचास्मिन्शास्त्रे तत्प्रामाण्य प्रतिज्ञा, “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ” ति शास्त्रान्तर एव स्थिद्धेरिति । तत्प्रागेवैक शास्त्र्योपपादनेन निरस्तं । अयंचकबन्ध मीमांसकपक्षो राहुमीमांसकपक्षव दुपेक्षणीयो वेदविद्भिः । आहच वेदार्थसंग्रहे “ सर्वमेकं शास्त्रमिति वेदवित्सिद्धान्त ” इति । अतो नैवलक्षणे कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यं समर्थनीयमिति शास्त्रस्वरूपादि विषयाणामपि वाक्यानां प्रामाण्यं समर्थनीयम् ।

नन्विहैवयदि तेषां प्रामाण्यं साध्यते, नभवितव्यं चतुस्सूत्र्या, अथ किन्निमित्त स्तर्हिशास्त्रभेद मन्तरेण प्रमाणलक्षणादीति । उच्यते, नशारीरके ऽर्थवादविशेषाणां प्रामाण्यं साध्यते, अपितु माणानां सतां ब्रह्मणि प्रामाण्यमात्र साधनं । अनिर्धारित विषय विशेषं प्रा माण्यं कथं प्रसाधनीयमिति मावोचः , सर्वत्रैवानुयोग प्रसंगात् । सिद्धएव प्रामाण्ये संशय पूर्वपक्ष सिद्धान्ता स्तदर्थ विशेषेषु वर्ति ष्यन्ते । तद्यदि विषयविशेषानियतमेव प्रामाण्यमिह साध्येत कथं पुनस्संशय सम्भवः ।

नन्वेवमपि विध्येक वाक्यतया त्वार्थवादानां प्रामाण्यमुपपाद्यते "विधिनात्वेक वाक्यत्वा" दित्यादिना, "तत्तुसमन्वया" दिति प्रवृत्ति निवृत्ति परत्व मन्तरेण स्वरूपे विश्रमस्साधयिष्यते, अतः पूर्वापर विरोधोवा तेषामिहा निरूपणंवा प्राप्नोति । मैवं, इहहिनिष्प्रयोजन मृषावाद रूपतया र्थवादाना मप्रामाण्ये प्रसक्ते सप्रयोजन सत्यार्थ विषयतया प्रामाण्यं वक्तव्यं । तत्रकेषां चिद्विध्येक व.क्यतया स्तु त्याद्यर्थत्वेन केषांचि त्स्वतः प्रयोजनभूत ब्रह्मप्रतिपादनेनैव सार्थकत्व मिति विभज्योत्तरे वक्तव्ये गूढाभिप्राय स्सूत्रकारो प्रामाण्यं यावता सर्वत्र कथयितुं शक्यं तदिहासूत्रयत् । विध्येक वाक्यतया तावत्केषां चित्प्रामाण्यं वक्तव्यं, इतरेषांतूपासन विध्येकवाक्यतया भिन्न वाक्य तया प्रामाण्यानुवचनं, तत्रयद्येकहेळया वेदाप्रामाण्यवादी निराकर्तुं शक्यः, किमस्य सहसा ब्रह्मणोप दिष्टेनेति मन्वानो विध्येक वाक्यत्वमुखेन सार्थकतां समर्थितवान् । अतो न विरोध इति ।

तदिहैवं पूर्वपक्षः:- यद्यपि प्रमाणानां स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यं, शब्दार्थ सम्बन्धश्च स्वाभाविकः, पदानिच लोकोत्तरमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नु वन्ति, वक्तृदोषोपि वेदेदुर्लभः ; तथापि तदेकदेशभुते स्वर्थवादेषु प्रामाण्यं दुरुपपादं, निष्प्रयोजन मृषावादप्रायत्वात् । तथाहि - " सो रोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं " " सआत्मनोवपा मुदखिदत " " देवावै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् " " वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता " इत्येवमादीन्यर्थवाद वाक्यानि किं विध्युद्देशेनैकीभवन्ति प्र माणं, उतपृथग्भवन्ति । नाद्यः, अनुपयोगात् । यदिहि विध्युद्देश एव स्वार्थं विदधीत पुरुषोपि ततएव प्रवत्स्यति, कृतमर्थवादैः । नह्यमी करणेति कर्तव्यतादि विधेयकोटि घटितं कं चिदर्थमुपस्थापयंति । न द्वितीयः, " आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् " । यद्यपि प्रमाणान्तराणि स्वविषयावबोधपर्यवसितानि प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तमपि शिलाशक-लादिकं बोधयन्ति, तथाप्यागमाख्येन प्रमाणेन प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्य-

न्ताभिधायिना भावितव्यम् । अन्यथा वक्तृश्रोत्रो र्वचनश्रवणादि प्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसंगात् । नह्यत्र गीतवच्छब्द एव स्वदत इति श्रृ-णोति । नच नाट्यव सुखात्मततया वदधत्ते । अतः प्रमाणेन सता आगमेन श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोग्यर्थाभिधायिना भवितव्यम् । ततश्च भूतान्वाख्यानमात्रे स्वर्थवादवाक्येषु वायसरदनवाक्ये ष्विव क्वा प्रवर्तेत, कुतोवानिवर्तेत । अतः, " अतदर्थानां " - प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणां अर्थवादवाक्यानां । " आनर्थक्यं " - निष्प्र योजनत्वं । तस्मा दर्थवादवाक्यं, " अनित्य मुच्यते " । नपुंसकतया सामान्यवचनं सर्वार्थवादसंग्रहसूचनार्थम् । तन्मुखेन कृत्स्नवेदाक्षेप सूचनार्थं वा । एकदेशमुखेन कृत्स्नाक्षेप श्शारीरकत्रिपाद्यामिवा त्रापि नानुपपन्नः । तत्र चोक्तं दीपे - " द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु कानिचि द्वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणीतितन्मुखेन सर्वाक्षेप माशंक्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तं " इति । नित्यत्वे वेदस्य प्रा-माण्यं समस्ति, अनित्यत्वेवा पुम्प्रत्ययभावादप्रामाण्यमिति कार्योद्दे-शेन कारण मुक्तम् । इह चौपचारिकमेवानित्यत्वं परै रभ्युपगतम् । यथा भाषितं - " यद्यपि नित्यानि, तथाप्यनित्यकार्यमपि कुर्वन्ती " ति । आहच भवनाथः - "नित्यंहि हेत्वनपेक्षं स्वरूपे अन्यदपि हेत्व नपेक्ष मर्थे गौणं नित्यं, तन्नेत्यनित्य " मिति । अध्याहारविपरि-णामगुणकल्पनादिभि र्विधिपरत्व माश्रीयेत ? अव्यवस्थिति स्स्यात् । रुद्ररोदनवाक्येहि शिष्टाचारोपन्यासा द्रुद्रवद्रोदितव्य मिति कवयेम । यद्वा - महतामपि तथाविधं प्रमादं प्रकाश्य प्रयत्नेन वर्जनीय मिति । अतो यथारुचि कल्पना दव्यवस्था । अशक्यविधानताच । नहीष्ट विनियोगादिक मन्तरेण विधिमात्रप्रेरितेन रोदितुं शक्यम् ; नच प्रजापतिवदात्मनो वपोत्खेदनं, तस्याश्च स्वय मग्नौ प्रेरणं, ततस्तूबर पशूत्थापनं, तेनच स्वयं यजन मित्यादीनीदानींतनेषु घटते; नच देव यजनाध्यवसानसमनन्तरं स्वेच्छया दिङ्मोह स्साधयितुं शक्यः ।

अत एव आतीयकानि दूरं गत्वापि नैरर्थक्या त्सिद्धमात्रपर्यवसिता न्येव । तत्र यदि सिद्ध मर्थं प्रमिमीमहि ततः किम् । यदि च न, ततोपि वा किम् । किञ्च - प्रामाण्ये निश्चिते प्रयोजनवदर्थपर्यवसान कल्पनं, तत्कल्पनेन तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयणम् । नच सिद्धप्रति पादने निष्प्रयोजने सति श्रुतहानेना श्रूयमाणप्रयोजनव दर्थान्तरपरता क्लृप्ति र्युक्ता । यथोक्तं यामुनाचार्यैः - " नखलु काकावलोकन मनभिमतमिति कनकावलोकनता कल्प्येते " ति । नच प्रयोजनानु गुणा प्रमाणव्यवस्था; प्रयोजनंहि प्रमाणानुगुणं, स्वविषयावबोध पर्यवसायित्वा त्सर्वप्रमाणानाम् । अन्यथोपेक्षादिफलेषु तृणकण्टका-दिविषयेषु प्रमाणेषू पादानोचितार्थक्लृप्तिप्रसंगात । नच तर्हि तृणादिप्रत्यक्षवदेव प्रामाण्य मस्त्विति वक्तुं शक्यं, पुरुषव्यापारनैर-र्थक्यप्रसंगस्योक्तत्वात । नच तत एव प्रसंगा त्प्रयोजनविश्रमः , भ्रान्त्यापि तद्व्यापारोपपत्ते र्ध्वांक्षदन्तेयत्तावाक्यस्येव प्रामाण्यस्था-पनस्यैवा युक्तत्वात । नच वाच्यं, स्वाध्यायविधिना कृत्स्नस्य वे-दस्य पुरुषार्थाय नियम्यमानत्वा दर्थवादेष्वपि प्रयोजनेन भवितव्य मिति । शक्यमेवहि विधिना प्रयोजन मुपादीयेत । नच सिद्धार्थ ज्ञानमात्रं प्रयोजनं, वैषयिकज्ञानव त्स्वयं स्वादुत्वादर्शनात् । दर्श-नेपि ज्ञानमात्रे प्रीत्युत्पत्ता वर्थसत्यताया मनिर्बन्धात् । नचात्र कार्य दर्शनं क्लृप्तित श्शक्यत इत्युक्तम् । दृष्टार्थत्वासम्भवे चाध्ययनस्यैव वर मदृष्टार्थं कल्पयितुं, नंतु तद्बलेना शक्यदृष्टक्लृप्तिः । अध्ययन विधिश्च नार्थज्ञानपर्यन्त इति साधित मादौ । अक्षरग्रहणस्य प्रयोज नवत्त्व मर्थवादभागाना मर्थपरत्वाभावेपि पारायणाद्यदृष्टेनापि सि-द्धेचेत् । नच तत्र प्रामाण्यापेक्षा, हुमादिसमानयोगक्षेमत्वात् । य-थाच हुमादीनां स्तोभाक्षराणा मर्थज्ञान मन्तरेणापि ऋगाद्यभिव्याप्त साम्रभागपूरणेनं सप्रयोजनतावत्स्य [क्ष्य] ते , एव मिहाप्यर्थवादानां अर्थज्ञानेतरप्रयोजनवत्ताया मध्ययनविधेः का हानिः । नचैव मस्त्व

ति वाच्यम्, अपौरुषेयस्या नन्तस्य वाक्यराशेः प्रतीति मुत्पादयतो प्यविवक्षितार्थत्वे शिष्टे प्यनाश्वासप्रसंगात । भवतु वा ऽध्ययनविधे र्दृष्टार्थत्वबला दसम्भवदृष्टाना मर्थवादानां स्वाध्यायबहिर्भावः । स-न्ति चाख्यानरुचीना मुपाध्यायानां मन्दप्ररोचनार्थ मा [वा] लापाः । इदन्तनेष्विव ग्रन्थेषु परिग्राह्यतया प्रथितेन केनचि त्प्रक्षेपाच्च तदु-पज्ञं परिग्रहपारम्पर्योपपत्तिः । एतदपि सूचितं " तस्मा दनित्य मु-च्यत " इति । " तदेषाभ्युक्ता " " तदुक्त मृषिणे " त्यादीनि चार्थवादवाक्यानि मन्त्रान् संवादयन्ति । अतोप्यवगच्छामो मन्त्रे-भ्यो र्वाचीनता मर्थवादवाक्यानाम् । अतः कृत्स्नस्य वेदस्यापौरु-षेयत्वं प्रामाण्यश्च दुर्वच मिति ।

नचानर्थक्यमात्रा दप्रामाण्यं, अपितु वाधाच्चेत्याह -

॥ २ ॥ सू –शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ १ - २ - २ ॥ (पू - २)

शास्त्रविरोधात् दृष्टविरोधा च्छास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति प्रत्येक समुदाय परमिदं । द्वौशास्त्रदृष्टविरोधौ परिहारसूत्रक्रमसंख्यानुरोधात ।

शास्त्रविरोधस्तावत् " स्तेनम्मनोनृतवादिनीवागि " त्यादिषु । यद्येतद्भूतान्वाख्यानमात्रं, तदा विद्यमानत्वेपि नैरर्थक्या, दविद्यमानत्वे मृषावादरूपत्वात , स्तेनम्मनः अनृतवादिनीवाक् अतस्तेयादिकं नक र्तव्यं मित्यनन्वयात , कर्तव्यमित्येवकल्प्येत । सर्वशरीरेषु चेष्टायां वा ङ्मनसयोः प्रधानत्वादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमितिवा , निमीलनोन्मीलनादिवत्स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्करणिना पुरुषे णापि तत्तंत्रवाहिना भवितव्यमितिवासः । तथाच स्तेनानृतप्रतिषेध कशास्त्रेण विरोधः । नच षोडशिग्रहणादिव द्विकल्पः, प्रत्यक्षान्निषे धात्कल्प्यस्यविधेर्दुर्बलत्वेनातुल्यत्वात् । रागप्राप्तप्रतिषिध्यनुपजीवि नो निषेधस्यैव बलीयस्त्वात । स्तेयानृतयोश्च रागप्राप्तत्वात् , तत्र

च्चानपेक्षिततया विधेरनुदयात । नियमादेश्चात्रासम्भवात । अतोत्र
विधिकल्पने शास्त्रविरोधस्त्वत्र:, विध्यसम्भवस्त्वर्थसिद्धइति ।

दृष्टविरोधस्तु- "तस्माद्धूमएवाग्ने र्दिवादद्दृशेनार्चि:, तस्मादर्चिरेवा
ग्नेर्नक्तंददृशेनधूम" इत्यादिषुस्पष्टः, दिवानिशमुभयो रुपलब्धे: । यच्चानेन
समर्थ्यते - अस्माल्लोकादुत्क्रम्याग्निरादित्यं गत आदित्य श्च तमिति ,
तदपि हेत्वसिद्धे र्मृषावादः । अतएव तन्मूला अग्नि सूर्ययोर्नक्तं दिवं
व्यवस्थितज्योतिष्ट्वेन स्तुतिरपि मृषा, नह्यसत्यास्तुतिरुपपद्यतइति ।

अथ शास्त्रदृष्टविरोधः - " नचै तद्विद्मोब्राह्मणावा स्मोवयं ब्रा
ह्मणावे " ति [नचैतद्विद्मोवयं ब्राह्मणावास्मो ब्राह्मणावेति]
ब्राह्मण्यं विशिष्ट माता पितृ सम्बन्धविशेषरूपोपाधि:, सच क्वचि
दृष्टः क्वचिदनुमेय इत्येके । मातापितृसम्बन्धविशेषसहकृत चक्षुर्ग्रा-
ह्यो जातिविशेष इत्यपरे । अत उभयेषा मप्येतद्दृष्टविरोधोदाहरणं ।
वयन्तु ब्रूमः शास्त्रविरोधस्यैवैतदुदाहरणमिति । नहि वयं गवादि
वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिविभाग मापाततोध्यक्षयामः, नच रत्नतत्वमिवाभ्यास
पाटवादिना । नच देशान्तरागतमुपदेशात्पूर्व मयं ब्राह्मणइति निश्चि
नुमः । नच ब्रह्मसूत्रादिलिंगभेदान्निश्चयः, दुष्टशूद्रादिभिर्व्यभिचारात ।
अतएव न लिंगविशेष एवैतत् । एते नाचारविशेषो ब्राह्मण्यमित्यपि
दत्तोत्तरं । " चण्डालमपि वृत्तस्थं " " तन्देवाब्राह्मणंविदु " रित्या
दितु क्रियास्तुतिपरमेव, अन्यथा सर्वसंक्षोभप्रसंगात् । किंच ब्राह्म
ण्यादिजातिविशेषमधिकृत्य क्रियाविधि:, साचेत्तत , आत्माश्रयस्स्या
त् । एते नाचारविशेषाभिव्यंग्यत्वमपि निरस्तं । अथ विशिष्ट माता
पितृसम्बन्धरूपं? किं तद्वैशिष्ट्यं नाम? नतावदाचारादिकं, उक्तदो
षानतिक्रमणात् । नापि मातापितृ ब्राह्मण्यमेव, पूर्वपूर्व माता
पितृ ब्राह्मण्य निरूपणेपि पूर्व पूर्व माता पितृ ब्राह्मण्य नि-
रूपणसापेक्षत्वादिना नवस्थानात् । माता पितृ ब्राह्मण्यस्योपदेश सि
द्धत्वान्नानवस्थेति चेन्न;- तद्ब्राह्मण्यमपि ह्युपदिश्यमानं ब्राह्मणेन ब्राह्म

ण्या मुत्पत्तिरूपं, ततश्चोत्पत्ति मात्रमति प्रसंगि । तदतिरिक्तंतु ब्रा
ह्मणशब्दनिमित्तं पूर्वपूर्वेष्वपि नसिद्धयतीति निरालम्बन स्तद्व्यवहारः।
अथ ब्राह्मण्याख्यो जातिविशेषो मातापित्रोः प्रत्यक्ष:, तत्सम्बन्धज्ञानेन
पुत्रे तदभिव्यक्तिरिति । तदपिन, मातापितृ ब्राह्मण्येपि तन्मातापितृ
ब्राह्मण्यसापेक्षत्वेना नवस्थानात । पूर्वपूर्व प्रत्यक्षमूलोपदेश परम्परया
नदोष इति चेन्न;- उपदेश परम्परातिरिक्त प्रत्यक्षपरम्परायां प्रमाणा
भावात ।" नहिं विशिष्ट मातापितृ प्रसूतोय मित्युक्तेपि तद्वाक्यार्थ
निश्चया दधिका क्षत्रियादिव्यावृत्तिधी रध्यक्षा जायते । यस्तु वि
शिष्टमातापितृ प्रसूतत्वा द्ब्राह्मणोयमिति व्यवसाय:, सोपि ब्राह्मणेन
ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति सामान्योपदेश मूल इति नाध्यक्षमूलः ।
संकरजातानां तूत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमेवा न्यवर्णतापत्ति रित्य
त्रत्वागम एव शरणमिति सर्वैरभ्युपगतं । तथाच यथा तृणाराणि मणिभ्यो
जायमानस्या शुशुक्षणेः कारणवैषम्या परिज्ञानेप्यवान्तर जातिर
प्रत्यक्षा, एव मिहापि । तत्रापिचे ज्जातिभेदः प्रत्यक्ष इष्येत अनयैव
दिशा द्रव्यादीनां धर्मत्वं प्रत्यक्षं भविष्यति देवानां प्रियस्य । एतेन
'नाहि यद्गिरिश्रृंगमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षं'इत्यादीनि स्त्रीपुंस्कोकिल विभागो
दाहरण विषयाणि त्रिषयवाक्यानि निरस्तानि । किंच यदि माता
पितृ सम्बन्ध विशेष स्तदभिव्यंग्यावा जाति ब्राह्मण्यादि, ततः कथं
परमपुरुष मुखबाह्वादि जातानामन्येषांच मानसानामगस्त्य वाल्मीकि
द्रौपदी धृष्टद्युम्नादीना मयोनिजानां जातिविशेषा व्यवतिष्ठेरन् ।
नच तेनसन्ति, प्रत्यक्षाद्यविरुद्ध विषये अर्थवादादे रितिहासादेश्च
प्रामाण्यस्या भ्युपगमात । अतोयोनिजायोनिजसाधारण मन्य देव
ब्राह्मण्यादिकं । यथा गोमयप्रसूते वृश्चिकप्रसूतेच वृश्चिकत्वमविशिष्टं
तथा योनिजेष्व योनिजेषुच ब्राह्मण्यादिकं । अनियत हेतुकंच ब्राह्म
ण्यादि संकरेषु सप्तमेपंचमेवा न्यतरवर्णोत्पत्तौ दृष्टं । तच्च ब्राह्मण्या
दिकं सर्वं प्रसवितुः परस्य पुंसः प्रजापति प्रभृतीना मृषीणांच प्रत्यक्षं,
इतरेषान्तु प्राक्तनप्रत्यक्षादि सिद्ध गोत्रप्रवरा द्युपदेश पारम्पर्य नि
यत सम्बन्धावसेय मित्यौपदेशिकं । यथास्मरन्ति -

" वर्णाश्रमोक्त मन्त्र...नताबुद्धिसमन्विते

कर्मण्येमिथुने जातो द्विजोन्य स्संकरस्स्मृतः ॥ " इति

एतच्चास्मदादीनां योनिजशरीरेषु जातिविशेष ज्ञापनाय लक्षणकथनं, नपुनः प्रमाणशत प्राप्तमयोनिजवर्गं व्यवच्छेत्तुं क्षमं ।

ननु कासौ ब्राह्मण्यादिजातिः ? नतावत्संस्थानातिरिक्ता पराभिमता जातिर्भवद्भिर भ्युपगम्यते । यथोक्तं भाष्ये - " संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकार बुद्धिबोध्यस्या दर्शनात्तावतैव गोत्वादिजाति व्यवहारोपपत्ते रतिरेकवादेपि संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जाति " रिति । नचात्र मनुष्यत्वातिरिक्तं क्षत्रियादिव्यावृत्तं ब्राह्मणादिषु संस्थानंपश्यामः । नच निपुण निरूपणेपि दोषधातुषु रूपादिषुवा गुणेषु भयादिषुवा विकारेषु वैषम्य मुपलभ्यते । नच आयुर्वेदादिषु भेषजादि विधिभेदः । अतोऽध्यवस्यामः सांकेतिक एवायं ब्राह्मणादि विभाग इति । अपिच-

अनादौ खलुसंसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।
कुलेच कामिनीमूले काजाति परिकल्पना ॥

तस्मा दनुपलम्भा दनुपपत्तेश्च नास्ति ब्राह्मण्यादि जाति रिति ।

अविदितागम सिद्धान्तानामिदं चोद्यं । शरीरारम्भक द्रव्य समवेतानां सत्वरजस्तमसां तारतम्य विशेष एव ब्राह्मण्यादि जाति रिति महर्षयोविभजन्ते । एतदपि गुणतारतम्यंतत्तत्पुरुष कर्म तारतम्य निबन्धनत्वान्न निर्मूलं । अन्तः करणगुण तारतम्यं तद्विरुद्धमपि नजात्यादि नियामकं । दर्शन स्पर्शना द्यनुज्ञापरिहारावपि शारीरगुण तारतम्य निबन्धनावेव । पुण्यापुण्य [नियामकं] हेतुकंवृत्त्यादि भेदनियामकं वर्णानां गुणतारतम्यं श्रीमद्गीताभाष्ये -

---

वर्णाश्रमादिनियत मन्त्रसंस्कृतविग्रहे ।
वर्णाश्रमोक्तमन्त्राधानताबुद्धिसमन्विते ॥ [पा]

" ब्राह्मण क्षत्रियविशां शूद्राणांच परन्तप ।
कर्माणिप्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ "

इत्यत्र स्पष्टंव्या चकार ।

ब्राह्मणक्षत्रिय विशां स्वीयोभावस्स्वभावः, ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मेत्यर्थः । तत्प्रभवास्सत्वादयोगुणाः । ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतस्सत्वगुणः, क्षत्रियस्यस्वभाव प्रभवस्तमस्सत्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभव स्सत्वरजोभिभवेनोद्रिक्त स्तमोगुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्सत्वाभिभवेनोद्रिक्त स्तमोगुणः, एभिस्स्वभावप्रभवै र्गुणैस्सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादयएवं गुणकाः, तेषाञ्चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता, इतिहि विभज्यप्रतिपादयन्ति शास्त्राणीति ।

नचावयवसन्निवेशएव सर्वत्रजातिरित्यस्माभि रंगीकृतं? यथोक्तं भाष्यएव - "संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थान मनुसन्धेय " मिति । याच कामिनीमूलत्वादिरुपप्लवाशङ्का; सासर्वप्रवृत्तिविघातिनी,, अतिशंकाया स्सर्वत्रसुलभत्वात्, दर्शनस्य चाविशिष्टत्वात्, अनुमानस्यचागमादिविरोधे विपक्षे बाधकाभावेचानुदयात् । नचस्त्र्यपराधमात्रेण पुरुषस्यान्यप्रसूतत्वमनुमातुंशक्यं, अपराधिनीनामपिं भर्तृनिमित्तप्रसवस्यापि दर्शनेनानैकान्त्यात् । सवर्णेन चान्येनसंयोगेसंकराभावात् । संकरजातानामप्युत्कर्षा [दीनां] दिना सप्तमेपंचमेवावर्णान्तरापत्तिस्मरणाच्च ।

किंचेदमुपप्लवचोद्यं अर्धलोकायतिकमतमिव सेश्वरमत्यन्तायनास्कन्दति । तथाहि-भगवान्पुरुषोत्तमःस्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगदुपसंहृत्य पुनस्सृष्टिकाले तत्तत्कर्मानुरूपपरिणाममापन्नैरचिदंशै ब्राह्मणादीन्सृजति । तत्पारम्पर्यप्रसूताश्च ब्राह्मणादयोभवन्ति । एवमनुपप्लुतएवायं विभागोयुगान्तरेषु । अद्यापिच विशिष्टदेशेष्वनुवर्तते । युगविपर्यासादिभिरुपप्लुतांश्च सर्वानुत्साद्य पुनः कृतयुगे महर्षिप्रभृतिभि श्शुद्धं जातिविभागं प्रवर्तयति । एवं सर्वोपसंहारे पुनः कल्पा-

न्वेपीति संसारानादित्वेपी श्वराभिसन्धिवशेन शुद्धसंतान प्रवर्तनात्सर्व त्रोपप्लवानुमानं दूरापाक्रान्तं । यश्च महर्षिप्रभृतिषु प्रमादः, सतुप्राक्तनैः पश्चात्तनैर्वा तपःप्रभृतिभि रनुपप्लुतइतिप्राश्वः । अत ईश्वरं महर्षि प्रभृतीनां प्रत्यक्षं ब्राह्मण्यादिकम् । अस्मदादीनां चाबाधित स्मृत्युपदेशपरम्पराधीन लक्षणविशेषसिद्ध मिति ।

अथाय मपर श्शास्त्रदृष्टविरोधः, " कोहि तद्वेद, य दमुष्मि न्लोके स्ति वा नवेती " ति । अत्र प्रश्नार्थत्वे नैरर्थक्या त्प्रतिषेध परिशेषेशास्त्रदृष्टेन परलोकादिना विरोधः । पारलौकिकप्रतिषेधे स्वर्गार्थानां चोदनाना मप्रामाण्यं स्यात् , ता श्चेत्प्रमाणं तद्विरोधा दर्थवादाप्रामाण्यम् । नच विकल्पः, अतुल्यार्थत्वात् , सिद्धेच तद सम्भवादिति । शास्त्रदृष्टविरोधोपि मुखभेदेन शास्त्रदृष्टविरोध एव ।

इतश्च -

॥ ३ ॥ सू - तथा फलाभावात् ॥ १ - २ - ३ ॥ (पू - ३)

येष्वर्थवादेषु फलं निर्दिश्यते, न तत्तथा दृश्यते । समुच्चयार्थो वा तथा शब्दः । यदेतद्गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्याधीतं - " शोभते स्य मुखं य एवं वेद, आस्य प्रजायां वाजी जायते । " इति । किं तत् सिद्धसंकीर्तनं, उताध्ययनफलोक्तिः । नाद्यः, तदानीं विद्यमानविषयत्वे नैरर्थक्यात् । अविद्यमानविषयत्वे मृषावादत्वात् । न द्वितीयः, विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तेः । नह्यत्र फलविधिः, द्रव्य संस्कारादिषु फलाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न तदनुवादः, असदनुवादत्वापातात् । अत एव न स्तुत्यर्थतापि ।

ना र्थवादिकफलस्या भावमात्रं, केषुचि त्तदभ्युपगमे दोष श्चास्ती त्याह ॥

॥ ४ ॥ सू - अन्यानर्थक्यात् ॥ १ - २ - ४ ॥ (पू - ४)

अन्यानर्थक्यप्रसंगादित्यर्थः । " पूर्णाहुत्या सर्वा न्कामा नवाप्नोति, सर्वा न्लोकान्पशुबन्धया ज्यभिजयति [पशुबन्धयाजी सर्वान् लोंका नभिजयति] तरति मृत्युं, तरति पाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां यो श्वमेधेन यजते, य उचैनमेवं वेद " इत्यादिषु यदि पूर्णाहुत्यादिभि स्सर्वकामादिसिद्धिः, अन्येषा मग्निहोत्रसोमाश्वमेधादीना मानर्थक्यं स्यात्; पूर्णाहुत्यादिव्यतिरेकेण तेषा मननुष्ठानात । यानि पुन रेकफलसाधनान्यपि परस्परनिरपेक्षाणि कर्मा ण्युपासनानि वा तत्र महीधरस्थमध्वर्थं मार्गभेदेन गमनव द्यथारुचि परिग्रहा न्नानर्थक्यम् ; अनित्यफलेषु देशकालस्वरूपा द्यतिशयापेक्षया समुच्चयोपिस्यात , यथा शारीरके साधनलक्षणे वक्ष्यते ; काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेरन्वा पूर्वद्वेव भावादिति । इहतु न विकल्पः, पूर्णाहुत्याद्यकरणे तदुत्तरकर्मा नाधिकारात । नापि समुच्चयः, प्रथमेनैव सर्वफलसिद्ध्या तदुत्तर नैरर्थक्यात् । नच फल विशेषेणोत्तरेषां सार्थता, अविशेषश्रवणे कर्मविशेषे ष्वप्रत्यक्षस्य सतः फलविशेषस्य कल्पने प्रमाणाभावात । असताच स्तुतिर्नसम्भवतीत्युक्तं ।

इतश्च -

॥५॥ सू - अभागिप्रतिषेधात ॥ १ - २ - ५ ॥ (पू - ५)

प्रतिषेधाभागिनः प्रतिषेधात । प्रसक्तं हि प्रतिषेधभागिभवति । नचान्तरिक्षे दिविवा चयनं प्रसक्तं, येन " नपृथिव्या मग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे नदिवी " ति प्रतिषिद्ध्येत । तेन नैषनित्यानुवादः, अक्रियार्थत्वेनानर्थक्यात । नापि पर्युदासः, पर्युदासितव्याभावादेव । नान्त रिक्षे नदिविचेति यद्विध्यर्थं पर्युदस्यते तच्च पृथिवीचयनं नित्य प्राप्तमिति नविधेयम् । विधीयमानमपि नपृथिव्या मग्निश्चेतव्य इत्येव यदिविवक्षा तदाचयनविधिनाबाधः । नचानेनतद्बाधः, अरागप्राप्तेः । विधिप्राप्तेतु तदुपजीविनोस्यैव दुर्बलत्वात । नह्यत्र विकल्पसम्भवः,

विधेः कामसंयोगेनचाग्नेः पाक्षिकत्वं सिद्धमिति विकल्पस्य व्यर्थत्वात् । तत्स्वीकारस्यच पाक्षिकबाधगर्भतया ऽष्टदोष दुष्टत्वाच्च । नच चयनफलं तदाचिन्वानस्यापि स्यादिति सम्भवति । नापि चयननिषेधेन चयन प्ररोचनाबुद्धिः । अतस्स्वात्मानं विध्यन्तरंचाकुलयद्वाक्यमिद मप्रमाणमेव ।

इतश्च -

॥६॥ सू - अनित्य संयोगात् ॥ १ - २ - ६ ॥(पू - ६)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे वेदप्रामाण्यं सिद्धं कृत्वैवानित्यसंयोगस्य श्रुतिसामान्यमात्रेण परिहारउक्तः, इहतूक्तैर्हेतुभिरर्थवादांशस्याक्षेपे तदुपष्टंभकतया पुनरुत्थाप्यते । यद्वा - प्रक्षिप्तस्य पुनरुत्थापनं मन्दं । नचार्थवादे ष्वधिकाशंकास्ति । सत्यपि तत्रैवपरिहर्तव्या । असाधारण्ये नच तत्रैव व्याख्यातमस्माभिः । अतोन्यथा व्याकुर्मः । उक्तैर्हेतुभिर्भवत्वनित्य मर्थवाद वाक्यजातं, तथापि चोदनाभागे किमायातमिति यदि कश्चि द्ब्रूयात्तंप्रत्याह " अनित्य संयोगादि" ति । उक्तप्रकारेणा नित्यलक्षणापन्नैरर्थवादवाक्यैः संयोगा दन्यत्रा प्यनाश्वासइति । अथवा विध्यर्थवादयो भिन्नवाक्यतापक्षेह्यानर्थक्यादि दूषणमुक्तं । अथैकवाक्यतापक्षं प्रतिक्षिपति " अनित्यसंयोगादि " ति । नित्यसंयोगाभावो नित्यसंयोगः । नहि विध्यर्थवादयो र्नित्यसंयोगः, परस्पराकांक्षायांहितयोस्सम्बन्धनियमस्स्यात । नचात्रसास्ति, अर्थवादान्वय मन्तरेण विध्युद्देशस्य प्रवर्तकत्वशक्तेः; यथार्थवादरहितस्य । नह्यर्थवादस्सर्वेषु विधिषु सार्वभौमः, " वसन्तायकपिञ्जलानालभेत " इत्यादिषु तदभावात्प्रधान विधिष्वपि । नचांगांगिनो रन्योन्यार्थवादेनसार्थकत्वं, अन्य विषय प्ररोचनाया अन्यत्र प्रवृत्ति हेतुत्वा भावात । अर्थवादानां च भूतान्वाख्यान मात्र विश्रान्त्या निराकांक्षत्वात् । प्रयोजनार्थं विध्यनुधावनस्य प्राक्तनदूषणं । विध्युपयुक्तस्यच फलकरणादेरन्यत-

मस्या प्यनभिधानात । प्रवृत्तेश्च स्तुत्याद्यपेक्षा नियमाभावात् । अशब्दाच्चस्तुत्यादेः कल्पनेन्योन्याश्रयणात, एकवाक्यतया स्तुतिनिन्दात्व क्लृप्तिः, स्तुतिनिन्दात्वेन चैकवाक्यता । नच प्रमाणान्तरेणान्यत्र प्रसिद्धिः, येन नान्योन्यापेक्षास्यात् । अतः प्रत्यक्षेण विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वासम्भवा दध्याहारादिभि रन्यत्र कल्प्यमानत्वे ऽव्यवस्थिति प्रसंगात् , यथा श्रुति गृहीतैर्थैरनर्थक्यात् , क्वचित्प्रमाणान्तर बाधेना ऽसदर्थत्वात् ; असताच्चस्तुत्यसम्भवात, अर्थवाद वाक्यान्यप्रमाणं।

एतदुक्तं भवति, केचिदर्थवादाः कुण्डमजाजिनं पिण्ड इत्यादिव दाकांक्षाविरहादनन्विताः, यथा " यजमानः प्रस्तर " इत्येव माद्याः, अबोधकाह्येते । केचित्तु ' अग्निरुष्णः, आपोद्रवा ' इत्यादिवत् बुद्धबोधकाः, यथा " आपोवैशान्ता " इत्येवमादयः, अनपेक्षिताह्येते । केचित्तु भ्रान्तविप्रलम्भक वाक्यवद्विपरीत बोधकाः, यथा ऽत्मवपोत्खेदन ग्राव प्लवनादि विषयाः, बाधिताह्येते यथा यथं प्रत्यक्षाद्यैः । सर्वेप्येते विधौ नपर्यवस्यन्ति । अक्रियार्थ स्वार्थमात्र प्रतिपादनेनच नोपयुज्यन्ते । तदेवमबोधनाद्बुद्धबोधनाद्विपरीत बोधनादनुपयुक्त बोधनाच्चार्थवादांशस्य प्रामाण्यं दुर्वचमिति ।

तत्रासिद्धान्तमाह -

॥७॥सू -विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनांस्युः ॥१-२-७॥(सि-१)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । विधिः प्रेषणात्मा लिङाद्यर्थ विशेषः । तथाचानुशिष्यते - " विधिनिमन्त्रणा ऽमन्त्रणाधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु लिङ् " इति । " विधिः- प्रेषण " मिति च व्याचख्युः । लिङादिस्तु तत्प्रतिपादना त्परम्परयाविधिः । तेन लिङादिना ऽवयवभूतेन समुदायो विध्युद्देशो लक्ष्यते । वेदे वक्तुरभावात्कथं प्रेषणं ? इत्थं, नित्याएवहि वेदाः परमपुरुष प्रशासनरूपा इति प्रागेवस्थापितं, तत्रप्रेषणं शाब्दमर्थलब्धं वस्येतावद्वैचित्र्यं ।

तत्र समभिव्याहृत निमन्त्रणादि समानयोगक्षेमतया विधिशब्द निर्दिष्टस्य प्रेरणस्य शब्दवाच्यत्वं । तथाच सांख्याधिकरण भाष्यं- " स्वशासनावबोधिशास्त्रंच प्रदिश्ये " ति । अत्रशासनंहि शास्त्रेणा वबोधनीयमुक्तं । शासनमेवहि प्रेषणं । अयमेवच विधिशब्दार्थो वेदानामभिमतइति, परेपि केचिदनुवदन्ति । तत्वरत्नाकरकारैश्चोक्तम् । एवंच प्रेषणे शाब्दे तस्य निर्विषयस्य बोधयितुमशक्यत्वात्, धात्वर्थस्य कर्तव्यत्व मप्यध्यवसितमेव । अथापि प्रेषणविषयस्य धात्वर्थस्य साध्यत्वाभिधानं नकेवलस्य । तदभिप्रायेण शारीरकाद्येभाष्यं - " विधिवाक्येषु धात्वर्थस्य कर्तृव्यापार साध्यतामात्रं शब्दानुशासन सिद्धं लिङादे र्वाच्यमित्यध्यवसीयत " इति । एतदेवच वेदार्थसंग्रहेप्युक्तम् - " लिङादेः कोयमर्थः परिगृहीतो भवति ? यजदेवपूजायामिति देवताराधनरूपयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोभिदधतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारं सम्बन्धप्रकारोहिवाच्यः । भूतवर्तमानतादिमन्येवदन्ति । लिङादयस्तुकर्तृव्यापार साध्यतां वदन्ती " ति । तत्रैव द्रविडभाष्यमुपात्तं - " स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वाकारु [ण्या त्सभगवान् वर्धयेत] ण्यस्वभावाच्च वर्धयेतविद्वान्कर्मदक्षः । " इति । अनन्तरंच भगवद्गीताया मेवायमर्थो दर्शितः " येमेमतमिदं नित्य मनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तो नसूयन्तो मुच्यन्ते तेपि कर्मभिः । येत्वे तदभ्यसूयन्तो ना नुतिष्ठन्ति मे मतं । सर्वज्ञानविमूढां स्ता न्विद्धिनष्टा नचेतसः ॥ " इति स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान्विनिन्द्य, पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भाव मभिधायाधमागतिश्चोक्ता " इति । यत्तुदीपे कर्त्रधिकरणे प्रोक्तं " यजेतोपासीतेतिहि कर्तृलकारः, अतः कर्तारमेवबोधयति शास्त्रं " इति । तदात्मनः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्ध मित्येतदर्थं, नतु लिङादिप्रत्यय वाच्यविशेषनिष्कर्षपरं । यद्वा - यजेतेत्यादौ स्वव्यापार

साध्ययागादि विशिष्टइति कर्तृप्राधान्येन बोधनमभिप्रेतम्, कर्ताचाख्यातान्तर साधारणत्वान्न लिङादे र्विशेषतोर्थः ; एवं - " स्वर्गकामोयजेत ' [इत्येवमा] इत्यादिषु लकारवाच्य [चक] कर्तृविशेषसमर्प [णपराणां] काणां स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यसमर्प [णपरत्वं] कत्वं शब्दानुशासन विरुद्ध " मिति वेदार्थसंग्रहोपि । इत्थं प्रेषणस्य शाब्दत्वपक्षे निर्वाहः । गम्यमानत्वपक्षे प्येषां ग्रन्थानां नकश्चिद्विरोधः ; अनुशासनं तु कथंचिन्नेयम् । अतोविधिः प्रेषणं, तदर्थत्वा ल्लिङादिरिहविधिः । यद्वा विधीयते - कर्तव्यतया बोध्यते, विशिष्टोयागादि रनेनेतिचोदनावाक्यमेवविधिः । स्वर्गकामस्साध्ययागादिविशिष्ट इतिहिविध्युद्देशार्थः । अतश्चोदनावाक्ये नार्थवादाना मेकवाक्यत्वात् । अर्थवादाः, विधीनां, स्तुत्यर्थेन, स्युः । स्तुत्यानिन्दाप्युपलक्षिता । विधिनेत्युपक्रम्य विधीनामिति बहुवचनं विध्यन्तर्गतेन येन केनचि दंशेन स्तावकतया ऽन्वयद्योतनार्थं ।

एतदुक्तं भवति । यदुक्तं विध्युद्देशे नैकवाक्यतयाचार्थवादानां प्रामाण्यं न सिद्ध्यतीति । तत्रतिष्ठतु तावत्प्रादेशिकीस्वावसर साध्या भिन्नवाक्यता । सामान्येनैकवाक्यतायां तावदानर्थक्यं न पश्यामः, स्तुत्यादिमुखेन सप्रयोजनत्वात् । तत्र या न्यसम्भवत्स्वार्थानि दर्शितानि तानि विचारयिष्यामः । यानिपुनरविरुद्धस्वार्थानि तानि तावदजहत्स्वार्थानि स्तावकतयैकवाक्यत्वंलभन्ते । यथा-"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामोवायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती " त्यादि । इह किल राजसेवादिवाक्ये राजगुणवर्णनव द्देवपूजाविधायिनि वाक्ये देवतास्तुति र्लोकव्युत्पत्ति प्रकारानतिक्रमेण समन्वेतीति सांप्रत्ययिकोयं पन्थाः । क्षिप्रदेवताकंच कर्म क्षिप्रफलदं भवतीति कर्म प्ररोचितं भवति । यद्यपि विधिबलादेव पुरुषः प्रवर्तते, तथाप्येव मर्थवादैः प्ररोचितं कर्म शीघ्र मनुष्ठानाय घटत इत्यपि लोकप्रसिः

द्धम् । ततश्च यत्र सन्त्यर्थवादा स्तत्प्ररोचितं कर्म कर्तव्यम्; यत्र न, तत्र विधिमात्रेणेत्यपि न दोषः । नचात्र स्तुतिपरत्वे ऽर्थवादानां स्वार्थप्रहाणं, स्वार्थेषु तदुपयोगिषु तदयोगात् । यथा 'क्रय्येयं गौः, इयंहि सम्पन्नक्षीरे'त्यादिषु । अबोधनं विपरीतबोधनं च सिंहो देवदत्त इत्यादिव दुपचारवृत्त्या परिहृतम् । लोकोत्तरेषु प्रागुक्तनयेन यथा श्रुतं, वैपरीत्याभावाच्च । बुद्धबोधनंतु प्ररोचनार्थानुवादतया । इति संग्रहः ।

इदंच सर्वं शारीरक देवताधिकरणे भाष्यकारै रेव स्पष्ट मुक्त मिति तदेवात्र लिख्यते - "कर्मविधिशेषभूत मन्त्रार्थवादेष्वपि 'वज्र हस्तः पुरन्दरः' 'तेनेन्द्रो वज्र मुदयच्छ' दित्यादिभिः प्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्प्रमेयमेव । नचानुष्ठेयार्थप्रकाशन स्तुतिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविवक्षा शक्यते वक्तुम्; स्तुत्याद्युपयोगित्वात्, तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेश्च । गुणकथनेन हि स्तुतित्वम् । गुणाना मसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत । नचासता गुणेन कथितेन प्ररोचना जायते । अतः कर्मप्ररोचयन्तो गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः । मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्ता स्तत्र तत्र किञ्चित्करत्वायानुष्ठेय मर्थं प्रकाशयन्तो देवतादिगतविग्रहादिविशेष मभिदधत एव तत्र किंचि त्कुर्वन्ति । अन्यथेन्द्रादि स्तुत्यनुपपत्तेः । नच निर्विशेषा देवता धिय मधिरोहति । तत्र प्रमाणान्तरा प्राप्ता न्गुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति, गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति, प्राप्तांश्चानूद्यतैः कर्मप्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति । विरुद्धत्वे तु तद्वाचिभि श्शब्दै रविरुद्धान् गुणान् लक्षयि (त्वोप) त्वाकुर्वन्ति । कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यं मपेक्षितमेव । कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधीयमानं स्वयं क्षणप्रध्वंसिकालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादे स्साधन मपेक्षते । मन्त्रार्थवादयोश्च 'वायु र्वैक्षेपिष्ठा देवतावायु मेव स्वेन भागधेयेनो पधावति सएवैनं भूतिं गमयति' 'यदनेन हविषा

प्यास्ते, तदस्या स्तद्धचात्, तदस्मै देवा राधन्तां' इत्यादिषु देवतायाः कर्मणा राधितायाः फलदायित्वं तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमान मपेक्षितत्वेन वाक्यार्थे समन्वीयते ।" इति ।

वेदार्थसंग्रहे प्युक्तं - "सर्वोह्यर्थवादभागो देवताराधनभूतयागादेः सांगस्या राध्यदेवतायाश्च दृष्टरूपान् गुणान् सहस्रशो वदन् कर्मणि प्राशस्त्यबुद्धि मुत्पादयति । तेषा मसद्भावे प्राशस्त्यबुद्धि रेव न स्या दिति कर्मणि प्राशस्त्यबुद्ध्यर्थं गुणसद्भावमेव बोधयति, इत्यनयैव दिशा सर्वं मन्त्रार्थवादगता ह्यर्था स्सिद्धा ।" इति ।

अथ स्यात, केचि दुपाध्याया मन्दप्ररोचनौत्सुक्यात् स्वयंचाख्यानरुचित्वा दर्थवादान् प्रक्षिपेयुः । तन्मूलंच पारम्पर्येण पठनं स्यात् । वक्तृप्रत्ययाभावाच्च न प्रामाण्यम् । पौरुषेयापौरुषेययोश्च नैकवाक्यत्वमिति । तत्राह -

॥८॥सू - तुल्यंच साम्प्रदायिकम् ॥१-२-८॥ (सि - २)

च शंकानिवृत्त्यर्थः । यद्वा विध्येकवाक्यतया सह सांप्रदायिकतुल्यत्वं समुच्चिनोति । सम्प्रदायप्रयोजकं सर्वं विधिभागेन तुल्य मर्थवादानाम् । नह्यनादिनिधनाविच्छिन्न सम्प्रदायतया ऽनन्तै रध्येतृभि रभ्यस्यमाने स्वरादिमात्रान्यथाकरणेपि बहुभि र्निवार्यमाणे ऽर्थवादांशे प्रक्षेपसम्भवः । अन्यथा विधिष्वप्यनाश्वासः । समंचास्मर्यमाणकर्तृकत्वं विध्यर्थवादयोः । नचार्थवादा नवधूय स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्युच्यते । नच तथा प्रेक्षावद्भि रप्यनुष्ठीयते । अध्यायानध्यायाचार्योच्चारणानूच्चारण शिष्याचार्यभावादि स्तुल्य एवार्थवादभागेपि । नच निरर्थके क्वचिदेव मादर स्सम्भवति । अविप्लार्थाश्चैते नियमाः, अध्ययनसम्बन्धस्मृते स्सन्निहितप्रयोजनव दध्ययनपरित्यागे हेत्वभावात; तत्र चाविप्लस्या पेक्षितत्वात; दृष्टे सम्भवत्यदृष्टफलत्वयोगात; क्रतुसाधनत्वरूपेण नियमे विदूरत्वापकारित्वप्रसंगा

च्च । नच निरर्थकेषु अविद्यापेक्षा, विघ्न एव हि तत्र वरम् । अतो ऽनादिभि रर्थवद्भि रर्थवादै र्भवितव्य मिति ।

एवं विध्यर्थत्वे समर्थिते विधिविरोधस्य शीघ्रपरिहरणीयत्वा तदभिप्रायेणच दूषणोद्देशक्रमात " शास्त्रदृष्टविरोधा " दित्यत्र शास्त्र विरोधं ताव त्परिहरति -

॥ ९ ॥ - अप्राप्ताचानुपपत्तिः प्रयोगेहि विरोधस्स्यात्, शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत स्तस्मादुपपद्येत ॥ १-२-९ ॥ (सि-३)

च स्तादर्थ्ये तदविरोधं समुच्चिनोति । यासारोदनात्मवपोत्खेदन स्तेयानृतवादादिषु शास्त्रविरोधात्मिकानुपपत्ति रुक्ता, सात्र प्ररोचनार्थत्वपक्षे न । स्तेयादेः, प्रयोगे अनुष्ठाने हि, अर्थवादानां विवक्षिते प्रत्यक्षया तत्तन्निषेधश्रुत्या विरोध स्स्यात । नचार्थवादरूपशब्दस्य अर्थ स्त्वनुष्ठानात्मा दृश्यते । तस्मा दुपपद्येत, अर्थवादप्रामाण्यम् । 'अप्राप्तां चानुपपत्तिं ' ' अप्राप्तं चानुपपत्ति ' मित्यन्यौ पाठौ अध्याहारादिपरिग्रहक्लेशात्, " सा न प्राप्नोती " ति शाबरयोजनाननुरूपत्वात्, प्रथमान्तपाठस्यापि सर्वैं स्स्वीकृतत्वाच्चानादरणीयौ । प्रक्षेपबुद्ध्यैव वार्तिककृतापि पाठान्तरद्वयं व्याख्यातम् ।

यद्यपि विध्येकवाक्यतया स्तुतिनिन्दार्थत्वेना र्थवादप्रामाण्यं सम्भवति, तथापि व्यधिकरणे स्तुतिनिन्दे कथं विधे रुपकरिष्यतः; " वेतसशाखयावकाभि श्चाग्निं विकर्षती " ति विधेः " आपो वै शान्ता " इत्यपां स्तुतिः क्वोपयुज्यते । नह्यश्वगुणोक्त्या गौः क्रय्येति स्यात् । तत्रैव चासिद्धो गुणः कथ्यमानो न प्ररोचनायै घटते । यदाहु र्द्रमिडाचार्याः - " नासता स्तुति रुपपद्यत " इति । नह्यत्र पयः पिब शिखा ते वर्धिष्यत इत्यादि बालातुराद्युपच्छन्दन

न्यायोपि सम्भवति, परीक्षकादिकृतत्वात् । अतः प्रतारणसमाभि रेवात्र स्या दित्यत्राह -

॥१०॥ सू - गुणवादस्तु ॥१-२-१०॥ (सि-४)

तु शब्द श्चोद्यं व्यावर्तयति । गुणवादः - अमुख्यवाद इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति - यत्रार्थवादे साक्षादभिधेयार्थसमन्वयेन विध्येकवाक्यता नसम्भवति, तत्र लोकव द्गौण्यालक्षणयावा वृत्त्या विध्यन्वययोग्यं कंचिद्धर्ममुपस्थाप्य तन्मुखेन प्ररोचना देकवाक्यत्वं भवति । एतेनैव सामान्यत स्सर्वविरोधे गमनिकोक्ता । तत्र य द्वेतसावकयो र्विधीयमानयो रपां स्तुतौ वैयधिकरण्य मुक्तम् , तत स्तयोरेव तथास्तुतिः " तदभिजाते ह्येतेस्वभिजनस्तुत्यास्तुते भवतः , शान्तानामपां विकारभूतेहि ते स्व प्रकृत्यानुगुण्येन शान्तिहेतुतया यजमानस्य कष्टं शमयिष्यत " इति ।

यानि रुद्ररोदनादिवाक्यानि तेष्वपि पूर्वापर परामर्शा त्परस्परसाकांक्षैः पदैः स्तुतिनिन्दामुखेन विध्येकवाक्यत्वं सुव्यक्तं । तत्र रोदनाद्यसम्भवमात्रं परिहर्तव्यम् । न ताव द्रुद्रस्य रोदन मसम्भवि, तस्यापि शतपथब्राह्मणादिषु शतश स्तच्छेतोः प्रतिपादनात् । अत्र रुद्रशब्दनिर्दिष्टस्याग्ने र्देववर्गनिक्षिप्तधनप्रत्यर्पणनिमित्तशोकस्य रोदनहेतोः प्रामाणिकत्वात । नचाशरीरस्य कथं रोदनाश्रुपातादि रिति वाच्यम् , देवताविग्रहादे स्समर्थयिष्यमाणत्वात । नच तदश्रुणो रजताख्यपरिणामे काचि दनुपपत्तिः, वस्तुशक्तेः प्रतिनियतत्वात्; द्रवादीनां परिणामविशेषवशा त्काठिन्यादियोगस्य करकादिष्वपि दृष्टेः; गोमयवृश्चिकादिनयेन विलक्षणादपि कार्योत्पत्ते र्नविलक्षणत्वाधिकरणे समर्थयिष्यमाणत्वात्; तृणारणिमणिजान्यग्निव दश्रुप्रसूतानश्रुप्रसूत रजताभेदस्य सम्भवात् ; शब्दप्रमाणके चार्थे शब्देतरस्मा द्बाधायोगात्; द्रव्यविशेषाणां च तत्तद्धातुरूपेण परिणामस्या न्यत्रापि दृष्टेः; महर्षिभि श्चानुमतत्वात् । रुद्रशरीरस्य तैक्ष्ण्यविशेषा त्सर्वधातूपादानत्वं युक्तम् ।

आहच भगवान् वाल्मीकि रम्बिकापते र्वीर्येण ताम्रकार्ष्णायसादिरूप सर्वधातूत्पत्तिम् । यथा –

" उत्ससर्ज तथा [मद्दा] तेजः स्त्रोतोभ्यो हि तदा नघ ।
यदस्यानिर्गतं तस्मा त्तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥
कांचनं धरणीं प्राप्तं हिरण्य [ममलं] म्मंगळं छुभम् ।
ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥
मलंतस्या भवत्तत्र त्रपुसीसकमेवच ।
तदेतद्धरणींप्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ " इति ।

एव मश्रुप्रसूतं रजतं स्वकारणानुगुण्येना श्रुपतनहेतुर्भवती त्यदेयत्वाय निन्द्यते । यथा कृत्तिकाग्नचाधानादेः गृहदाहाद्यनिष्ट कारणत्वं, तथा रजतस्य बर्हिषिदानं रोदनकारणं भवती त्यनिष्ट कारणत्वं " तस्माद्बर्हिषिनदेय " मिति निषेधस्योप युक्तमेव । यथा अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभावः " तस्माद्ब्राह्मणाय नाप-गुरेते " ति निषेधस्य । कालनियत फलादर्शनन्तु प्रतिबन्धकबला त्कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येनच समाधातव्यम् ।

एवं प्रजापते रात्मवपोत्खननं लोकोत्तरशक्ते र्न विरुद्धं । तथापि तस्यजीवनं, तेनैवाग्नौ वपायाःप्रहरण मित्यादिकश्च शक्त्यतिशयादेव । विश्वसृजः प्रजापतेः कर्मसामर्थ्याच्च तथा तूबरपशूत्पत्ते र्न विरोधः । सर्वंचैत त्कर्मस्तुत्यर्थंभवति ; "अग्नौप्रहृतमात्रायां प्रजापते र्वपाया मजानूबर उदगाव, इत्थंनाम बहवोपि पशव स्समभूवन् तदिदं कर्मण स्सामर्थ्य " मिति । प्राजापत्यादिक्रमेण प्राजापत्यताच प्रतिपादिताभवति । अतः " यः प्रजाकामः पशुकामस्स्या त्सएतं प्राजापत्यं तूबरमालभेत ' इत्यनेन विधिनैकवाक्यतया वपोत्खेदनादिवाक्यं प्रमाणम् । यदपि " देवावैदेवयजनमध्यवसाय दिशोनप्राजानन् " इत्यादि , इदमपि " आदित्यः प्रायणीयश्चरु रादित्य उदयनीय " इत्यस्यविधेः शेषत-या । नकेवलं वृत्तान्वाख्यानपरं नापि विध्यन्तरकल्पकं, येनोक्तदोष

स्स्यात ; किन्तु दिङ्मोहमपि शमयत्यसाविति सर्वव्यामोहशमनत्वेने ष्टिः स्तूयते । नचेद् मसदन्वाख्यानं, देवताना मतिशयितज्ञानशक्तीना मपि कर्मवश्यतया कदाचि द्रजस्तमोभिभवादिदोषसम्भवेन दिङ् मोहादौ विरोधाभावात् । नच तेषां देवयजनाध्यवसानमेव दिङ्मोह कारणत्वेनोच्यते, येनास्मदादिष्वनुपलम्भेन विरोध शंक्येत; देवय जना ध्यवसानानन्तरं तेषां कदाचि त्स्वकारणेन दिङ्मोह स्संवर्तते, स चानेन कर्मणा शमितः, इत्थं नाम प्रशस्तमिदं कर्म, अत इदंकर्तव्य मित्यस्मदादिष्व प्यस्य कर्मणो मोहप्रशमन हेतुतायां न विरोधः । नहि निवर्तनीयेन मोहेन तदानीन्तनेन भवितव्यमि त्यस्ति नियमः । अङ्गेषु च फलं प्रधानाविरुद्धं नात्यन्ताय परिहार्य [ष्यं], करिष्य माणेच दर्शपूर्णमासयो रनभ्यस्तसौमिके भवति कर्मकलापे व्यामोहशमन मपेक्षितं । तत्राभ्यस्तचरकर्मोपस्थानेना नभ्य स्तावधारणावकाशदायिनो प्यदितियागस्य दृष्टद्वारा प्यवधारणौपाधिक त्वे न कश्चिद्दोषः । आदित्यैनैव ज्ञापितमिति स्तुतिः । एव मेतादृशेष्व र्थवादेषु स्तुतिपरेष्वपि स्वार्थसत्यत्व मविरुद्धं । यत्रतु स्पष्टः प्रमा-णविरोधः, तत्रगुणवाद इति ।

यत्तु – परेषां स्वार्थेष्वपि रुद्ररोदनादिवाक्यानां गुणवादाश्रयणं । तदयुक्तं, रुद्रस्य रोदनादिसम्भवस्य दर्शितत्वात् ।

यत्तु " वर्णसारूप्यान्निन्द त्रनश्रुप्रभवम प्यश्रुप्रभवमित्याह " ति, तत्रच यद्वार्तिकं " अश्रुण श्शौक्ल्या द्यदिनामैतत्कठिनंभवे त्ततो रजत सदृशम्भवे दित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दे " ति । इदमपि साक्षात्तत्प्रभव त्वसम्भवोपपादनेन निरस्तम् ।

यत्तु " पुरास्य संवत्सरा द्गृहेरुदन्ती " त्यत्र " धनत्यागे दुःखद-र्शना त्पुरास्यसंवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याह " ति, व्याख्यातंच वा र्तिककृता – " धनत्यागेनात्यन्तोदारस्यापि गृहजनः पीड्यतइति तत्साम

न्याद्वा रोदनोपन्यास " इति । तदनेन नूनं प्रहसनकोटौ निवेशितो वेदः । यदिच धनत्यागे दुःखदर्शनेन रजत मदक्षिण्य मदेयमित्युच्यते; कथं ततः प्रकृष्ट मन्यद्दाक्षिण्यं विधीयेत, तस्यापित्यागे दुःखाधिक्य सम्भवेन निन्दाधिक्यप्रसंगात् । " रजतं हिरण्य मदक्षिण्य "मिति विशेषेणोपादानमपिह्यत्र हिरण्यव्यवच्छेदार्थं ।

यत्तु स्तुता वाख्यानादि सत्यत्व मतंत्र कृत्वाप्युक्तं-"शुक्तिकावत्तु किञ्चिदालम्बनं श्रुतिसामान्यमात्रेण सर्वत्रयोजनीयं, यथेह महाभूतानिप्रजा इति प्रजापतिशब्देनोच्यते वायुरादित्य आकाशोवा, तेषांमध्यवर्तिनः सारा वपाशब्देनोच्यन्ते, यथासंख्यं वर्ष रश्मि वायुर्वा, तादृश्याश्च वपाया अग्नौ प्रहरणं च वैद्युते वर्षस्य, तस्य तत्सम्बन्धप्रसिद्धेः, लौकिके रश्मेः, ततस्य तदाप्यायकत्वात्, शरीरान्तर्वर्तिनि [आर्चिषे]वायोः, तस्यान्तश्चरत्व सामान्यात्, तेजोज इत्यजशब्देनान्नं बीजं वीरुदादि वोच्यते, जायमानानामपि तेषां सामान्येना नादित्वात् । तदालम्भ स्तत्प्रकाशनम् । ततः प्रजानां पशूनां चोत्पत्ति स्सर्वासां प्रजानां पशूनां च व्रीह्यादिपरिणामत्वात् । इत्थं काशकुशावलम्बनेन सर्वत्रालम्बन"मिति । एतस्मा त्परिक्लेशा द्वरं चित्रकथावस्तूना मिव मिथ्यात्वमेव। नहि तत्र कथंचि दित्थ मालम्बनं कल्प्यते, नच तदकल्पनेपि विवक्षितं रसादि न सिद्ध्यति । एव मिहापि स्तुत्यादि ।

यद्वा नित्यसंयोगभयात् भूतान्वाख्यानस्या न्यथाकरणम् । तदपि प्रवाहानादित्वा त्प्रागेव परिहृतम् । वार्तिककारेणापि पुन स्तान्तु शयेनोक्तम् - यथा " मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् सृष्टिप्रळया विष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापति रेव योगी तस्मि न्काले पुण्य कर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूना मभावात् स्वमाहात्म्येना त्मानमेव पशुमभिनिर्माय वपोत्खननादिकृतवान् , ततो समाप्त एव कर्मणि तू परः पशु स्संस्थितः; ईदृशं च कर्म प्रत्यासन्नफलं, एवं च प्रजापतिना

चरितमिति सर्वं सत्यमेव, प्रतिसृष्टिच तुल्लिंगन्यायेन तुल्यनामप्रभव व्यापारवस्तूत्पत्तेः नानित्यताप्रसंग " इति । एतेन " देवा वै देव यजैन" नित्यादावपि 'कर्मसु कौशलेन दीव्यन्तीति देवा ऋत्विज' इति क्लिष्टकल्पना निरस्ता । अत आर्थवादिकानि आख्यानानि सत्यान्येव सन्ति स्तुत्यादिमुखेन विधौ विनिविशन्त इति ।

"स्तेनं मनो नृतवादिनी वागि" त्यत्र विध्यन्तरकल्पनाभावा च्छास्त्र विरोधः, सन्निहितहिरण्यविध्येकवाक्यतया च नैरर्थक्यं पर्यह्रियत । असम्भवत्स्वार्थौ च सामान्यतो गुणवाद इत्यभ्यधिष्महि । तत्र 'स्तेनं मन'इत्यादिना विधेयान्तरस्तुत्यर्थ मनो वाचो निन्दाहि क्रियते । नचासता स्तुतिनिन्दे घटतः । नचात्र मनस स्स्तेनत्वमदर्शि, वाचोवा दृष्ट मसत्यवादित्वम् । कथ मसता स्तेयानृतभावेन निन्द्येयातां ? तत्राह -

॥११॥सू - रूपा त्प्रायात् ॥ १ - २ - ११ ॥ (सि- ९)

" रूपात् " - मनस स्स्तेनत्वं स्तेनसमानरूपत्वा दित्यर्थः । स्तेना अपि परकीयं स्वकीयत्व ऽभिमन्यन्ते । एवं मनोपि करणे कर्तृत्वा ध्यवसायेन स्तेनगुणवादः । स्तेनव च्छन्नरूपतया तन्निर्देश इत्येके। " प्रायात " - वाचो नृतत्वबाहुळ्यात् । बाहुळ्येनहि साऽनृतं वक्ति, तावतैव सत्यवादतिरस्कारिणा निन्दोपपद्यते । अत स्सतैव स्वभावभेदेन उभे निन्द्येते ।

यत्तु " धूम एवास्ये दिवा ददृश " इत्यादि दृष्टविरुद्ध मुक्तम्। तत्राह -

॥१२॥सू - दूरभूयस्त्वात् ॥ १ - २ - १२ ॥ (सि - ६)

दूरे न्यतरस्य भूयस्त्वेनोपलम्भा दित्यर्थः । दिवाधूमो रात्रौ चार्चि र्दूरस्थै र्भूयस्त्वेनोपलभ्यते । तावता धूम एवा र्चिरेवे त्यवधारणम् । यद्वा - दूरस्यैव भूयस्त्वा दर्चि र्दिवा कदाचि न्नैव दृश्यते, रात्रौ च धूमः, अत स्तात्त्विकीय मवधारणा । अस्त्वेव मवधारणोपपत्तिः,

तथापि तेजसो मिथ स्संक्रमण हेतुत्व मयुक्तं; नहि दूरस्थै रनुपलभ्य मानानि वस्त्वन्तरेषु संक्रामन्ति । माभू त्संक्रमणं, असंक्रान्तेपि संक्रान्तवाचोयुक्ति र्गौणी, अतिवादमूललोकानुपलम्भानुसारेण स्तुत्यालम्बनात । अतएवा तीन्द्रिय देवताकार संक्रमण विवक्षायामपि नदोषः । एवञ्च " अग्निर्ज्योतिर्ज्योति स्सूर्यः सूर्योज्योति र्ज्योतिरग्नि " रिति मिश्रलिंगयोः " अग्नि र्ज्योति र्ज्योति रग्नि स्सूर्यो ज्योतिर्ज्योति स्सूर्य " इति केवलयोश्चा ग्निहोत्र मन्त्रयो र्देवताद्वय सन्निधि विवक्षया संक्रान्त्या न्यतर सान्निध्यविवक्षयाच विधानं स्तुतं मन्येमहि ।

अथ"नचैतद्विद्मो ऽब्राह्मणावास्मो वयं ब्राह्मणावे" त्यत्र विरोधं परिहरति-

॥१३॥ सू - स्त्र्यपराधा त्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात ॥ १-२-१३॥ (सि-७)

नेदं ब्राह्मण्यप्रतिषेधार्थं, येन विरोधस्स्यात्, अपितर्हि ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञानता प्रतिपादनार्थं, दुर्ज्ञानत्वंच स्त्र्यपराधात , कर्तुश्च पुत्रदर्शनात । अनपराधायां हि स्त्रियां क्षेत्रिणएव धर्मपुत्रइति निश्चेष्यामः, साचेदपराध्येत - तत्कर्तुरेवायंस्यात, कर्ताच क्षेत्रीवान्योवेतिदुर्ज्ञानं, अन्योपि ब्राह्मणइतरोवेति । अतएवहि श्रूयते - " अप्रमत्तारक्षथतन्तु मेत " मिति । प्रमादेहि प्रजातन्तुच्छेदोत्र प्रतीयते । स्मरतिच - " माताभस्त्राजनयितुः पुत्र " इति । अतएव क्वाचित्क दुर्ज्ञानमात्रात " नचैतद्विद्म" इत्याद्यज्ञानवचनं । अज्ञातेप्यज्ञातत्ववचनं किमर्थं? प्रवरानुमन्त्रण प्रशंसार्थं । प्रवरेणहि व्रियमाणेन अब्राह्मणेनापि ब्राह्मणो भवेदिति प्रवरानुमन्त्रणं प्रशस्यते । साचप्रशंसा प्रसिद्ध ब्राह्मणानां ब्राह्मण्य प्रसिद्ध्यपह्नवसापेक्षेति तदर्थोय मज्ञानार्थवादः ।

अथ " कोहितद्वेदे " त्यादौ विरोधंपरिहरति -

॥१४॥ सू - आकल्पिकेप्सा ॥१-२-१४॥ (सि-४)

तादात्विक मिहा कल्पिकं न विवक्षितं । आगमिष्यति वसन्ते यद यतनं वसन्तलिंगं तदाकल्पिकमित्याहुः । आकालिकमितिपाठान्तरे

ध्येयैव विवक्षा । आकालिकप्सा । अद्यतनफलश्रद्धाहि पुरुषाणां स्वरस वाहिनी । वर मद्यकाक श्श्वोमयूरादिति न्यायात । एतदुक्तम्भवति । " दिक्ष्वतीकाशान्करोती " ति प्रवर्ग्यकाले प्राग्वंशस्य दिक्ष्वतीकाश करणं धूमक्लेशानुभव निवृत्तिहेतुतया प्रत्यक्षतात्कालिकफलं प्रशंसितु मामुष्मिकफल मागमैक समधिगम्य मप्रत्यक्षमात्रेणा विदित मेव भावयन्तीति ।

यत्तु " तथाफलाभावा " दित्युक्तं, तत्राह -

॥१५॥ सू - विद्याप्रशंसा ॥१-२-१५॥ (सि-९)

नैषफल निर्देशः, अपितु विद्याप्रशंसा । गर्गत्रिरात्राध्ययनं ह्यत्र मुखशोभावाजिभ्यां प्रशस्यते । नचैव मसता स्तुतिः , अध्ययनदशाया मंगनादि महनीय सौन्दर्य लावण्यादि मुख शोभाभावेपि " विद्यासमं नास्ति शरीरभूषण " मिति न्यायेन विद्वत्सम्भाव्य विशिष्टपद वाक्योच्चारण रूपेण परिष्कारेण शोभमानत्वात । " अस्यप्रजायां वाजीजायत " इतिचाद्धेयतुः कुले सन्तताध्ययन श्रवणेन सम्पन्नमेधा ब्रह्मवर्चसः पुत्रो वाजम् ' अन्नंवैवाजः, 'पात्रमायान्ति सम्पद ' इत्यादि न्यायेन प्रतिग्रहा दन्नं प्राप्नोतीति ।

अन्यानर्थक्यानुयोगं प्रतिवक्ति -

॥१६॥ सू - सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १-२-१६ ॥(सि-१०)

पूर्णाहुत्यादिषु यः फलनिर्देशः, नैषफलविधिः, संस्कारकर्मसु फलश्रुते रविधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात । स्तौतित्येवम् । तथापि नासता, परम्परयोपपत्तेः । पूर्णाहुत्यादिभि रग्न्यादिसिद्धौ तत्साध्यैः कर्मभि र्नानाफलैः सर्वकामावाप्तेः । ये पुन रतत्साध्याः कामाः, न तेत्र सर्वशब्देन संगृह्यन्ते । अधिकृतापेक्षं हि सर्वत्वं, तथैव लोकवेदयोः प्रयोगात ।

नन्वंगेषु सर्वकामफलश्रुत्या माभू दन्यानर्थक्यं, यत्र पुनः परस्परानंगभूतेषु कर्म स्वल्पस्य महतश्च कर्मण एकमेव फलं निर्दिश्यते तत्र दुष्परिहर मन्यानर्थक्यम् । यदि ह्यल्पेना ग्निहोत्रादिना स्वर्गस्सिद्ध्येत्, किं गुरुतरेण ज्योतिष्टोमादिना? यदिहि चातुर्मास्य याजिन स्सुकृत मक्षय्यं स्यात्, किं कर्मान्तरेण? यदिच कर्मणैव स्वतन्त्रेणाक्षयामृतफलसिद्धिः, किं कर्मांगिकया यमनियमादिपरिक्लेश बहुळया दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयया ब्रह्मविद्यये? ति। तत्राह –

॥१७॥सू - फलस्य कर्मनिष्पत्ते स्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्स्यात् ॥१-२-१७॥ (सि·११)

यत्र फलस्य कर्मभ्योनिष्पत्ति र्विवक्षिता, तत्र तेषां कर्मणां लौकिक कर्मणामिव परिमाणानुसारेण फलतारतम्यं स्यात् । एतदुक्तंभवति। यथा· लोकेकृष्यादि कर्मणां व्रीह्याद्येक फलसाधनानामपि कर्मतारतम्यानुसारेण फलतारतम्यं, एवमिहापि। यद्यपि लोकेऽल्पेन रत्नवाणिज्यादिनामहत्तरं, महताच कृष्यादिना ऽल्पतरं फलं, दृश्यते ; तथापि वेदे नैवमुत्प्रेक्षितुं शक्यं, अधिकारे ऽविशेषे [र्यविशेषात्] लघौ स्थिते गुरौ नियमेना प्रवृत्ति प्रसंगात् । अतो यथा फलाश्रवणेपि विश्वजिदादौ फलंकल्पितं, एवं फलविशेषाश्रवणेपि गुरुतरेकर्मणि विधिबलादेव फलभूमा कल्प्यः। सम्भवतिच देशकालस्वरूपै स्स्वर्गादि फलेषु तारतम्यं । अनुशिष्यतेच श्रुत्यादिभिः । एवं गुरुतरोपासन विधिवैय्यर्थ्य परिहाराय "अक्षय्यं हवै चातुर्मास्ययाजिन स्सुकृतम्भवति" "अपाम सोम ममृता अभूम" इत्यादिकं "वायुश्चान्तरिक्षंचे" त्यादिकंचा ऽऽपेक्षिकं मन्तव्यं । चातुर्मास्येष्वेव फलतारतम्य मधीमहे, वेदनरहितानांच सर्वेषां कर्मणां बहूनि वर्षसहस्रा ण्यभ्यस्तानाम प्यन्तवत्फलत्व मुपनिषदि घुष्यते, अतो वेदनसम्बन्धदशायां भव दक्षयफलत्वं स्तुत्यर्थ मभिव्याप्तया निर्दिष्ट मित्यपि निर्वोढुं शक्यम् ।

तदेव मर्थवादप्रसंगा द्विद्ध्युद्देशौ मन्त्रैश्च प्रसक्तमन्यानर्थक्यं परिहृतम् । एवंच सति पूर्णाहुत्यादिष्वपि भवतु फलविधि रेव,

तथापि नान्यानर्थक्यं; पूर्णाहुत्या सर्वेषां काम्यभे [देन] दाना म्मात्रया प्राप्तुपपत्तेः । पशुबन्धयजनेनापि देशकालस्वरूपै रल्पीयसो भोगस्य सम्भवात्, अश्वमेधब्राह्मणाध्ययनेनापि मात्रया तत्फलसिद्ध्यविरोधात्, आवृत्तिभूयस्तयावा समफल सम्भवात् । कर्मणान्तु सर्वेषां ज्ञानरहितानां कल्पकोटि सहस्रावृत्तानामपि न ब्रह्मविद्यया फलसाम्यं समस्ति । प्रायश्चित्तादिषु च गुरुलघुविकल्पाः फलतारतम्यात्, अधिकारि विकल्पा भेदावृत्त्यादिभिश्च, निर्वहणीयाइति ।

नन्वेवं यदि सर्वत्रैव कर्मणा मल्पास्थिरत्व मवधारितं, अथेदानी म्मुमुक्षु र्ब्रह्मविचार मारभतां? मैवं, अद्ध्यायशेषमन्तरेण कृत्स्न वेदप्रामाण्यस्या निर्वहणात् । ततः परम प्यविदित स्वरूपाणां कर्मणां स्वतन्त्राङ्ग भेदयोः फलभेदस्य दुर्ग्रहत्वात् । स्वरूपादिकं सिद्धं कृत्वा सङ्गत्यन्तराणां शास्त्रादौ दर्शितत्वात् । अतो निरूपितेषुकर्म स्विममेव सूत्रार्थं यथाव त्प्रतिसन्धाय परं निर्वेदमेष्यति, यमेनं श्रुतिराह – "परीक्षचलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाया न्नास्त्यकृतः कृतेने" ति । तथाच शारीरकाद्यभाष्ये – "तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणा · मल्पास्थिरफलत्वं दृष्टे" दि । केचित् – "इदं सूत्रं, कर्मा वान्तार भेदविषयं, कर्मोपासनयोः फलविवेकस्तु शारीरकाद्ये विशिष्ट शास्त्रारम्भ हेत्वेकदेशानुप्रवेशेन साधनीय" इति वर्णयन्ति । तमपि चपक्षं तत्रैव स्थापयिष्यामः । यैः पुन रिदं सूत्रं फलान्वारोहेणा न्यानर्थक्यपरिहारपरमिव नीतं, तैः स्वतन्त्र कर्मफल निर्देशमूल मन्यानर्थक्यं कथं परिहृतं? । निरूपितकर्मस्वरूपतारतम्यस्यतु पश्चा द्व्यक्ति र्भविष्यति, अस्मिन् पक्षे 'कर्मविधिस्वरूप' इत्यादि भाष्यम प्यविरुद्धमिति ।

अथाभागि प्रतिषेध चोद्य स्योत्तरमाह –

॥१८॥ सू - अन्त्ययोर्यथोक्तं ॥१-२-१८॥ (सि·१२)

"अन्त्ययोः" – "नान्तरिक्षेनदिवी" ति प्रतिषेधयोः । आदिमे "नपृथिव्या" मित्यत्र यथोक्तं हिरण्यं निधायचेतव्य

मित्यस्य विधे श्शेषत्वं, तथा तच्छेषत्व मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । केवल पृथिवीचयन निषेधो हिरण्यस्तुत्यर्थ इति स्पष्टएव, अन्यथा चयनस्यैवा सम्भव प्रसङ्गात् । तद्व दन्तरिक्षादि चयन निषेधोपि । प्रसक्तेनाहि प्रसक्तं सहनिषेध्यं । केवल पृथिवी चयनेन प्रस क्तेना प्रसक्तं समीकृत्य निन्दति तेन हिरण्यं स्तुतं भवतीति । "यथोक्त" मित्यत्र वाङ्मनसनिन्दनं यथोक्तं हिरण्यस्तुत्यर्थ मिति, तथेत्येके । अनित्यसंयोगस्तु यदा प्रागुक्तएव प्रकृतोपष्टंभकत्वेनानु षक्तः, तदा प्रकृतसमाधाने प्रागुक्तमेवोत्तरं, यदातु प्रयुक्तिभि रनित्य कोटौ निवेशितै रर्थवादवाक्यै स्संयोगा द्विध्युद्देशभागे प्यनाश्वासइति योजना, तदा प्रयुक्तीनां परिहारेणा र्थवादाना मनित्यत्व प्रसंगाभावा त्तत्सं योगमूला विध्युद्देशस्या नित्यत्वशङ्का स्वय मेव विलीयत इति नोत्तरं पृथक्सूत्रितं । यदापुन रर्थवाद विध्युद्देशयो रसम्बन्ध चोद्य मिदं, तदा त्यानर्थक्य परिहाराय प्रवृत्तेन सिद्धान्ताद्यसूत्रेणैव विध्यर्थवादयो रेकवाक्यतया दत्तमुत्तरमिति तदेव प्रयोजनमिति सत्यार्थाभिधाना त्सर्वे ऽर्थवादाः प्रमाणमिति सिद्धं ।

प्रयोजनन्तु - क्षणिकस्य कर्मणः कालान्तरभावि फलसा- धनत्वेपि कल्पना निरपेक्ष देवतानुग्रहादि द्वारलाभः, विश्वजि दादिव द्विध्युद्देशे ष्वनिर्दिष्ट फलानां रात्रिसत्रादीना मार्थवादिक प्रतिष्ठादिफलपरिग्रहः, विध्युद्देशनिर्दिष्टानाञ्च स्वर्गादि फलानां दुः खासम्भिन्न देशत्वादि स्वरूपशोधनं, यथावस्थापित स्वरूप रूप गुणविभवादिसिद्धिश्चेति ।

स्वरूपविश्रमोयत्र स्वतएवप्रयोजने ।
ततोन्यत्रैकवाक्यत्वं प्रतीतंपरिगृह्यते ॥
स्तुतिनिन्दादिरूपेण विध्यपेक्षित लम्भनात् ।
नानर्थक्यं नपार्थक्य मर्थवादेषु कुत्रचित ॥
प्रत्यक्षादिविरोधस्तु मुख्यार्थेयत्रदृश्यते ।
तत्रौपचारिकींवृत्ति मनुसृत्यार्थसत्यता ॥
असम्भव द्विरोधेतु मुख्यार्थेन्यपरेष्विव ।
स्वतःप्रामाण्य मुत्सृष्टं कोवाऽपवदितुंक्षमः ॥

यत्रचस्तुतिनिन्दादौ तात्पर्यं तदपेक्षणात् ।
मुख्योमुख्योपिवाकश्चि दर्थस्सत्योविवक्षितः ॥
असतास्तुतिनिन्देतु नादर्तव्येपरीक्षकैः ।
उपच्छन्दननीतिर प्यत्र नूनमसम्भवात ॥
अतोर्धलोकायतिकै रसतास्तुतिकल्पना ।
अप्रमाणाविवक्षूणा महंकारायकल्पते ॥
अजैमिनीयेष्वर्थेषु भाषितेषु प्रतारकैः ।
गतानुगतिकान्मन्दान् किङ्करिष्यामहेवयं ॥१८॥

इति अर्थवादप्रामाण्याधिकरणम् ॥१॥

अथ विधिवन्निगदाधिकरणम् ।

॥१॥ सू विधिर्वास्यादपूर्वत्वा द्वादमात्रंह्यनर्थकं ॥१-२-१९॥(पू १)

यदुक्तं "विधिना त्वेकवाक्यत्वात स्तुत्यर्थेन विधिनांस्यु" रित्यर्थवादानां प्रामाण्याय विध्येकवाक्यत्वं स्तुत्यर्थत्वंच । तत केषु चि दर्थवादेषु न सम्भवती त्याशङ्क्य परिह्रियते । इह विध्यभि व्यक्ति रहित वाक्यान्तर संबन्धिनो र्थवादा उदाहरणं । यथा - "औदुम्बरो यूपोभवती" त्यादिवाक्यै स्संबध्यमानाः "ऊर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जं पशूनाप्नोति,उर्जोवरुध्या"इत्यादयः । ते किंस्वार्थमात्रंविदधति, उत विहित मन्य त्प्ररोचयन्ती ति विचार्यते । किं प्राप्तं स्वार्थमेव विदधतीति । कुतः? "अपूर्वत्वात" - तदर्थस्य प्रमाणान्तराप्राप्त त्वात् , नाय मनुवादः, अपि त्वज्ञातज्ञापनरूपो विधि रेव स्या दित्यर्थः । ततः किं? "वादमात्रं ह्यनर्थकं" - अक्रियार्थ वस्तुस्व- रूपवादमात्रं ह्यनर्थक मिति पूर्वाधिकरणएवो क्तम् । यदिह परै र्भाषितं, - "इतरथा स्तुतिवादमात्रं अनर्थकं स्या" दिति । त त्त दर्थकशब्दप्रत्यभिज्ञानाननुरूपम् । स्तुतित्वे ऽर्थशून्यत्वोक्ति निष्प्र- योजनत्वोक्तिश्च नह्युक्ता, प्रागेवोभयमतिषेधात । स्वरूपविधिविषयं

चानर्थक्यं नप्रतिक्षिप्त मिति तत्प्रत्यभिज्ञान मुचितम् । यद्यपि व्यास सूत्रे स्वरूपविधाव प्यानर्थक्यं केषुचि द्वाक्येषु परिहरिष्यते, तथा प्यपवरकनिहितनिधिसत्तादिवाक्यव त्स्वतःपुरुषार्थभूतवस्तुविषयेषु वाक्येष्वेव तदिति प्रस्तुते ष्वन्येषु चानुयोगावकाशः । ननु पश्वादि रूपोपि पुरुषार्थो लोकसिद्धः ? सत्यं, न पश्वादि रूपः पुरुषार्थोस्ती त्युपदिश्यते, तल्लोकसिद्धमेव । अलौकिकेपि स्वर्गादौ ब्रह्म समाधिसम्भवेन न दोषः । पश्वादिरूपं पुरुषार्थ मौदुम्बरेण प्राप्नोतीत्युक्तेतु लौकिके तदसम्भवा द्वेदे तद्विध्यदर्शना त्पश्वादिकश्च औदुम्बरेण यूपेन प्राप्नोतीति वाङ्मात्रमेवस्यात्, तथानर्थकमिति सम्य गनुयोगः ।

सिद्धान्तिच्छायया पुनराशंक्य परिहरति -

॥२॥सू - लोकवदिति चेन्न पूर्वत्वात् ॥१-२-२०॥(पू-२)

यथा लोके विध्येक वाक्यत्वाभावेपि गुणकथना त्तदनुरूप विधि कल्पनेन प्रवृत्ति निवृत्ति पर्यन्तता, शालिसम्पत्तियोग्यं सुक्षेत्रमिदं, बहुक्षीरेयं गौ रित्यादिषुहि तत्प्रयोजनाभिलाषिणः क्रेतव्यत्वादिबुद्धिर्भवति, एव मौदुम्बरादाविति चेत् ? तन्न, " पूर्वत्वात् " - लौकिकस्यार्थस्य प्रमाणान्तरदृष्टपूर्वत्वात् । अन्यदीयसुक्षेत्रादिसिद्धेः क्रेतव्यत्वादिना नियमं समधिगम्य तत्प्रयोजनार्थिनां तत्र प्रवृत्ति रुपपन्ना । इह तु न विधिकल्पने प्रमाण मस्ति । तत्कल्पनेहि वाक्यं भिद्येत, औदुम्बरो यूपः कर्तव्यः उदुम्बरेण पशू नाप्नोतीति । नचैवं लोके । बहुक्षीरत्वादेः प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन वाक्यस्य तद्विधिपरत्वाभावा त्तत एव क्रेतव्येत्यादि विध्यनुसरणोपपत्तेः । ननु करणश्रुत्या साधनत्वे ऽध्यवसिते किं विधिना ? प्रत्यक्षादिगोचरेष्व प्यर्थे ष्विष्ट साधनताबुद्धिमात्रेण पुरुषाः प्रवर्तन्ते । विधिना विहितसाधनत्वं निश्चित्यैव फलार्थिनः प्रवृत्तिः । तद्यदि साक्षा त्करणश्रुत्या ध्यवसितं तावतैव प्रवृत्तिसम्भवे विधिर प्यपेक्ष्यत इति कि मिय मीश्वराज्ञा ।

अतो वाणिज्यादिना धनं प्राप्नोती त्युक्ते विधि मन्तरेणापि तदुपादित्सा जायते; एव मिहापीति । एतद प्यनेनैव सूत्रेणानुभाष्य परिहृतं " लोकवदिति चे न्न पूर्वत्वा " दिति । लौकिकवाक्यै रिष्टसाधनतया निर्दिष्टाना मर्थानां प्रमाणान्तरगोचरतया तत स्तत्प्रमाणै रेव स्वप्रयत्नाधीनसिद्धिकता मधिगम्य प्रयतन्तां, इहतु नतथा. करणत्वे श्रुतेपि विधि मन्तरेण कर्तु र्व्यापारसाध्यत्वे प्रमाणाभावात्, " ऊर्ग्वा उदुम्बर " इत्यादिना "वसन्तेन सुखं प्राप्नोती"त्यादाविव वस्तु स्वभाववर्णनमेव शब्दा त्प्रतीयते, तावति चापूर्वे वस्तुनि विश्रान्ते वाक्ये त्र किमिति तदतिरिक्तं कल्पयेमहीति ।

यत्तु ' परे लोकवदिति चे'दिति सूत्रं भिन्दन्त इति चेदिति पूर्वोक्तानुवादेन लोकवदिति सिद्धान्तिच्छायया परिहार माशशंकिरे । तदसत । स्वारस्या देकवाक्यताप्रतीतौ सूत्रभेदानौचित्यात । अनुवादपरिहारयो र्व्युत्क्रमान्वयात । इतिचे दित्यनुवादस्य मन्द प्रयोजनत्वाच्च । नचैवं सौत्री शैली भज्येत, शारीरके तावत " छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगमा त्तथाहि दर्शनं " " उपदेशभेदान्नेतिचेन्नो भयस्मि न्नप्यविरोधात् " " न वक्तु रात्मोपदेशादितिचे दध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् " " जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नो पासात्रैविध्या दाश्रितत्वादिह तद्योगात् " इत्यादिषु बहुषु प्रदेशे ष्वितिचेदित्यन्त न्नेत्यादिनोत्तरेणैकसूत्रतया व्याख्यायि । नचान्यादृशी जैमिनीयसूत्रशैलीति शास्त्र मस्ति । उपरिच्चैवंविधेषूचितं व्याख्यास्यामः ।

॥३॥सू - वेदे व्यक्त मसंवादः ॥ १-२-२१ ॥(पू-३)

न केवलं वादमात्रस्या नर्थक्यमेव, संवादेपि न दृश्यते । असंवादो न संवादः, - विसंवाद इत्यर्थः । " ऊर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्

पशव " इत्यादयोहि प्रत्यक्षेण विसंवदन्ते । अत स्स्वार्थेपि न प्रामाण्यम् । कल्प्यमानविधे र्मृषावादमूलत्वा त्प्रतारकवाक्यस्येव प्रामाण्यं दुर्वचम् । तस्मा त्प्रागुक्तनिष्प्रयोजन मृषावादरूपत्व मेतेषु विध्येकवाक्यत्वादियुक्त्यनपोदितमि त्यप्रामाण्य मेवेति ।

॥४॥सू - उक्तन्तु वाक्यशेषत्वम् ॥१-२-२२॥ (सि-१)

उक्त मस्माभिः " विधिनात्वेकवाक्यत्वा " दित्यर्थवादानां विधिवाक्यशेषत्वं, इहतु विधिसन्निधिमात्रं प्रदर्शनीयम् । तत्र तावत् " औदुम्बरो यूपो भवती " त्यस्य वाक्यस्य शेषतया " ऊर्ग्वा उदुम्बर " इत्यादिकं प्रतीयत एव, अन्यथा कस्यायं फलविधि रिति शंक्येत, सौत्रान्तिकादेशव दित्थं फलं भविष्यतीत्याह औदुम्बरेण पश्वादिकमिति । । नचाविहितः कश्चि दौदुम्बरो यूपो भवति प्रशस्तः । यूपस्य क्रतुसम्बन्धा व्यभिचारा दौदुम्बरतायाश्च तद्विशेषणत्वात । नचायं प्रकृतानुवादः, अनुपदेशात् । अतोवगच्छामो वैकृते प्रकृतिव त्प्राप्त स्यौदुम्बरताविधि रिति । अतो यद्यप्यत्र विधि प्रत्ययो न श्रूयते, तथापि विधि रेव; अपूर्वत्वात्, अन्यथानुपपत्तेश्च । लिङर्थे लेडिति पंचमो वा लकारो विध्यर्थः । एवं विधिसन्निधौ प्रागुक्तनयेन स्तुत्यादिमुखेनैकवाक्यत्वं सुगमम् । फलवत्ता तावच्छाब्दी, ततः प्रशस्ति स्सिध्येत् । यथालोक मर्थवत्वा ल्लक्षणा न दोष इति चोक्तम् । यदपि च 'वेदे व्यक्त मसंवाद' इत्युक्तं, तदपि गुणवादेन सामान्यतः प्रागेव परिहृतम् । आलम्बनमात्रन्तु प्रदर्शनीयम् । ऊर्क् सादृश्या दूर्ग्वा उदुम्बर इति । दृश्यते यथा तस्य प्रीतिसाधनत्वं, एव मौदुम्बरताया यूपद्वारकानुप्रवेशेन प्रीति साधनत्वं । प्रीतिसाधनान्तरे ष्वस त्स्वन्नत्वेनोपचारोयं फलानुरूपेण पचेलिमै रंशै रुदुम्बरस्या न्नताध्यवसानार्थत्वात । ऊर्क्पशव इत्यपि परिणामविशेषादेवोपपद्यते, अन्नविकारभूता एव हि प्राणिन श्श्रूयन्ते ।

एव मौदुम्बरादिविशेषतया फलादिवन्निगदाना मर्थवादानां स्तुत्यादिमुखेनोपयोगा त्प्रामाण्य मिति ।

॥५॥सू - विधि श्चानर्थकः क्वचि त्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्या दितरेषु तथात्वम् ॥ १-२-२३ ॥(सि-२)

अपिच " विधिनात्वेकवाक्यत्वा त्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु " रित्यत्रार्थवादेषु स्वार्थको विधि रनर्थक इति, तत एव हेतो स्स्तुतिः प्रतीयेतेति साधितं पुरस्तात् । एत दुक्तं भवति, केषुचि दर्थ वादेषु स्तुतिपरतया र्थपरत्वेन प्रामाण्ये भ्युपगते तदितरेष्वपि स्वार्थ विधिमात्रेणा सम्भवत्प्रयोजनेषु तथैव प्रामाण्य मनुवर्तितुं शक्यं, ततश्च प्ररोचनीयस्य यस्य कस्यचि त्परामर्शे क्वचि त्प्राकरणिकस्यापि कस्यचि त्तथात्वं सिद्धमिति ।

यदिह परै रभाषि – " अप्सु योनि र्वा अश्वो प्सुजो वेतस " इत्यादिषु अप्सु योनि रश्वः कर्तव्यः अप्सुजो वेतसः कर्तव्य इत्यादि विधे रशक्यत्वात स्वभाव सिद्धत्वाद्वा विध्यानर्थक्यं, तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयितव्या, तत्सामान्या दितरेषु तथात्वम् । किं तत्सामान्यं ? विध्यसम्भव स्स्तुतिसम्भवश्चे " ति । तदिदं प्रकृतासंगतम् । तथा हि – यदि फलविधि र्नवेति विचारः प्रकृत स्तदाध्याहारादिकल्पित कर्तव्यताविध्यानर्थक्यदर्शनेन स्तुतित्वकल्पन मयुक्तम् । अथ प्रकृतेपि कल्पनीयकर्तव्यविषयो विचारः, तदा विधि श्चानर्थकः । तथा तत्सामान्या दितरेष्विति वचन मयुक्तं, विशिष्टत्वात, फलविधिविचारविषय स्ववाक्यविरोधाच्च । तत एव विरोधा दौदुम्बरो यूपो भवतीत्यादा वविधित्वात अर्थवादत्वविचारः प्रकृत इति प्रत्युक्तं, विध्यसम्भव स्स्तुतिसम्भव श्चेत्युक्तम प्यत्र विपरीतम् । तस्मा दस्मदुक्तैव योजनेति ।

नन्तु दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते " यो विदग्ध स्स नैर्ऋतो यो श्रित स्स रौद्रः, यश्श्रित स्स दैवत स्तस्मा दविदहता श्रपयितव्य

स्सदैवत्वाये " ति । तत्र यो विदग्ध स्स नैर्ऋत इत्येत दविदहता श्रपयितव्य इत्यनेन नान्वेति । अतो विदग्धविधानं प्राकरणिकविधा वन्यत्र चान्वय मलभमानं निरर्थकमेवेति, कथं तत्र प्रामाण्यम् । तत्राह -

॥६॥सू - प्रकरणेच सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ १-२-२४ ॥(सि-३)

" अविदहताश्रपयितव्य " इत्येतत्प्रकरणे व्यतिरेक न्निन्दामुखेना विदग्धश्रपण स्तुतिपर्यवसायितया सम्भव न्विदग्धादि स्तत्प्रकरणा दपकर्षो न कल्प्येत, अपकृष्यत इत्यपकर्षः । " विध्यानर्थक्यंहितंप्रति "- विदग्धादिकं प्रति नैर्ऋतादि विध्यानर्थक्यं स्यात् । नह्यत्रप्रकरणे वि ग्धोद्देशेन नैर्ऋतादि विधि स्सम्भवति, उत्पत्तिगुणावरुद्ध नयात् । न्यत्रोत्कर्षः, प्रकृतोपयोग सम्भवादेव प्रकरणबाधायोगात । नचा नैर्ऋतोद्देशेन विदग्धत्वविधिः, अप्रकृतत्वात्, प्रकृतानुपयोगाच्च । अ स्तमप्रकृष्टं प्रति विध्यानर्थक्यमितिवायोजना । यद्वा - प्रकरणेस्तुत्यादि परतयासम्भवद्वृत्त्यन्तर मर्थं प्र त्यभ्युदितेष्ट्यादिव न्नैमित्तिकविधेरानर्थक्यं तत्राह(विद्व्यानर्थक्यमिति) आनर्थक्य परिहारायैव प्रकरणोपयुक्तस्तुत्या दिपर्यवसायित्वमेष्टव्य मिति । यद्य प्येतदुदाहरणं पूर्वस्मिन्नधिकरणे चिन्तयितुं युक्तं, तथापि विरु[illegible]तया विध्येकवाक्यत्वा सम्भवाशंका ऽस्पष्टत्वेन प्रकृतसारूप्या [illegible] विचारितमिति ।

॥७॥ सू ॥ - विधौचवाक्यभेदस्स्यात ॥१-२-२५॥(सि-४)

अपिचात्र स्वरूपविधा वभ्युपगम्यमाने ' औदुम्बरोयूपोभवती ' त्याकारक्रमेण प्रतीयमान मेकवाक्यत्वं भज्येत । न च कथंचि त्संभवन्त्या मेकवाक्यतायां तद्भेदो युक्तः । नच परस्परानुपयुक्ततयै कवाक्यता । समार्थैव श्चौदुम्बरविधिः । अतो विध्येकवाक्यताया स्स्तुत्यादिपरत्वेन प्रामाण्यं प्रागुक्त मप्रतिहतं ।

ननु -" खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्या " दित्यादिष्विव गुण फलसम्बन्धविधि स्स्यात् ; अत एव च न वाक्यभेददोषः ; न ह्येवं कामशब्देन फल मुपादेय मित्यस्ति नियमः, तदभावेपि रात्रिसत्रादि ष्वार्थवादिकफलस्वीकारात् ; तत्रतु " य एता रात्री रुप यन्ति ते प्रतितिष्ठन्ती " ति न साक्षात् फलसाधनयो स्सम्बन्ध श्श्रुतः , इह पुनः करणश्रुत्यैव प्रकृतस्यौदुम्बरस्य फलेन सम्बन्ध स्साक्षा त्प्रतीयत इति विशेषः ; एव मपि च प्रामाण्ये सुवचे किम शाब्दस्तुत्या श्रयणे नेति चेत् ? सत्यं, तथापि वैकृतत्वादेव विशेषफलाकांक्षारहिते तस्य फलसम्बन्धविध्यनुपपत्तिः । स्तुति स्तु तत्रापि युक्तेति तन्मुखेन प्रामाण्यं प्रत्यविवाद मेव ।

यत्त्वत्र कौमारिलै र्विधित्वेन पूर्वपक्ष मुपक्षिप्य कृत्स्नोर्थवाद इत्युक्तं , तत्प्रामाण्याक्षेप समाधानयो रनुपयुक्त मिति व्यर्थायासमात्रत्वा दसंगतं । प्रथमपादमात्र पर्यवसायिनी प्रामाण्यचिन्ते त्यभ्युपगमेपि निरर्थ कोयं विचारः, विधिपरत्वेपि प्रामाण्यानुच्छेदेनविरोधाभावात् । सिद्धान्ते प्यर्थवादोन्नेय विधिस्वीकारात् । फलविधिपूर्वपक्षे प्यौदुम्बरो यूपो भवतीति विधे रवश्याभ्युपगन्तव्यत्वस्थापनात् । अंगेषु फलश्रुते रर्थवाद त्वस्या न्यत्र व्यवसितत्वेन रात्रिसत्रनयप्रसंगप्रतिषेधयो रसम्भवाच्चेति ।

यच्च प्रभाकरप्रमुखैः प्रामाण्य मध्यायार्थं प्रतिसन्दधानैरपि औदुम्बरेण यूपः कर्तव्यः, उदुम्बरेण पशू नाप्नोतीति साध्यद्वयभाना देकवाक्यत्व प्रतीतेश्च परस्परविरोधा दन्यतरपरित्यागकारणाभावाच्च नध्यवसाया दप्रामाण्य मिति पूर्वपक्षितम् । तदतिमन्दं, उक्तन्यायेन विपरीता ध्यवसायसम्भवे तेनैव पूर्वपक्षीकरणस्योचिततरत्वात् । अतोस्मदुक्त एव पन्थाः । तत्र पर्णमय्यधिकरणादिषु पौनरुक्त्यशंकाया एवा भावा त्परेषा मिव न विषयव्यवस्थादिपरिक्लेशः । शारीरकेपि लिंगभूयस्त्वाधिकरणादिषु विचारे ष्वेतदुपयोक्ष्यत इति ।

अर्थवादविशेषेषु प्रामाण्यप्रतिपादनात् ।
अस्मदुक्तनये स्पष्टा सापादाध्यायसंगतिः ॥
प्रकृतापेक्षित श्चात्र पूर्वपक्षसमुद्भवः ।
प्रकृतस्थापनेनैव प्रसिद्ध इति संग्रहः ॥ २५ ॥

इति विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ हेतुवन्निगदाधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू - हेतु र्वा स्या दर्थवत्वोपपत्तिभ्याम् ॥ १-२-२६ ॥ (पू-१)

पुन रप्यर्थवादविशेषे ष्वप्रामाण्यशंका परिह्रियते । तत्र पूर्व पक्षी मन्यते, भवतु सर्वत्रार्थवादानां विध्येकवाक्यता, तथापि क्रेषुचि दर्थवादेषु प्रामाण्यं दुष्प्रतिपादम् । तथाहि - ये पुन रेते हेतुवन्निगदाः " शूर्पेण जुहोती " त्यादौ " ते नह्यन्नं क्रियत " इत्यादयः, किं ते प्रतिज्ञातस्य कर्तव्यस्य हेतु मभिदधति; उत प्रशंसामिति विचारणीयम् । नताव त्प्रशंसन्ति, अशाब्दत्वा त्प्रशंसायाः । हिशब्दा दिश्रुत्यैव हेतुत्वस्य स्पष्टाभिधानात् । श्रुतहानाश्रुत कल्पनयो श्चान्याय्यत्वात् । तदेत दुच्यते " हेतु र्वे " ति । ईदृशाना-मर्थवादानां हेतु रभिधेय स्स्यात् । कुतः? " अर्थवत्वोपपत्तिभ्यां "-हिशब्दार्थवत्वात् । अन्यथा श्रुतहान मित्यर्थः ।

अथ- एवं हेतुपरत्वे परार्थानुमानप्रयोगव न्नागमतया प्रामाण्यम् । नाप्यनुमानतया, तस्य व्याप्तिपरामर्शसापेक्षत्वात । यद न्नकरणं तद्धोमसाधन मिति व्याप्ते श्चासिद्धेः । दर्वीपिठरादिषु होमसाधनत्व मसिद्धं, प्रत्यक्षादे स्तत्र व्यापाराभावात् ; शास्त्रे-

णापीतः पूर्व मसिद्धत्वात् । अथ हेतुनिर्देशमुखेन व्याप्तावेव तात्पर्य मुच्येत, तथाप्यश्रुतकल्पना गौरवम् । वाक्यभेदश्च, " तेन ह्यन्नं क्रियत " इत्येकस्यैव - यदन्नकरणं तद्धोमसाधनं अन्नकरणतया च्छूर्पो होमसाधन मित्यर्थद्वयविधानाशक्तेः ।

अथोच्येत - यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमित्येवविधिः कल्प्यते, " शूर्पेणजुहोती " तिं तद्विशेषविषयोनुवादइति । तदपिन, उक्तोत्तरत्वात, करणविभक्तिश्रुत्यैव होमप्रकरणानस्य शूर्पस्य कल्पनासिद्धे दर्वीपिठरादिभिः कथं बाधोविकल्पः समुच्चयोवाकल्प्येत । श्रौतेनैव करणेन निराकांक्षो होमः कल्पनीयं करणान्तरं नापेक्षते । अपेक्षित एवच करणान्तरे श्रुतौ श्रूयमाणं करण मुपधावन्होमः करणान्तरकल्पनं प्रतिबध्नीयात् । कल्पकश्च हेत्वपदेशार्थवादः स्तुतिपरत्वेना न्यथाप्युपपन्नः । शूर्पस्यतु करणता विध्युद्देशान्तर्गततया स्फुटतरश्रुत्यैव प्रतिपन्ना । विशिष्टानुष्ठानेनैवहि शास्त्रार्थव्यवस्था, नच दर्वीपीठरादिभिः जुह्वतोनुष्ठातॄ न्पश्यामः ।

अथ दर्वीपिठरादीनां होमकरणत्वं नास्तीत्यव्यभिचारं मन्यसे? कथं तर्हि शूर्पस्य तत्करणत्वं मंस्यसे । परम्परयेति चेत् ? तुल्यम् । दर्व्यादेश्च तत्करणत्वाभावे कुत्र व्याप्तिं गृहीष्यसि । न क्वचिदिति चेत् ? कथं हेतुः? नचात्रापि तन्नीतिरापि सम्भवती त्यप्रमाण्यमेवा विशिष्टमिति ॥ १ ॥

तत्रप्रतिविधत्ते -

॥ २ ॥ सू - स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना तस्य ॥ १-२-२७ ॥ (सि-१)

" तेनह्यन्नं क्रियत " इत्यादिना स्तुतिःक्रियते । कुतः ? शूर्पादीनां होमकरणत्वादेशब्दपूर्वत्वात् । श्रेयस्साधनस्य शब्दैक वेद्यतया हेतुसाध्यत्वाभावादित्यर्थः । अतोऽनाकांक्षितस्य, "तस्य" हेतोः, अचोदना ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ सू - व्यर्थेस्तुतिरन्याय्येतिचे दर्थस्तु विधिशेषत्वा द्यथालोके ॥
॥ १ - २ - २८ ॥ (सि - २)

" तेनह्यन्नं क्रियत " इत्यादौ, " व्यर्थे "-अर्थरहितेवाक्ये, स्तुतिरन्याय्या; असतास्तुते रयुक्तत्वस्थापनात्, होमसाधनदशायां क्रियतइति वर्तमानतया निर्दिष्टस्यान्न करणत्वस्या सत्त्वादिचेत? नैवं व्यर्थत्वं, अर्थस्तुस्यादेव । कुतः? " विधिशेषत्वात " । " यथालोके " । नह्यसौविधिः, अपितु तच्छेषः, तेनपरशब्दार्थ स्वीकारोयुक्तः । हेतुविधौत्वयं दोषः, विधेस्त्वत्यन्ता प्रतिपन्नविषयतया यथा श्रुतान्मात्रया प्यन्यथा करणाभावात्; अन्नकरणदशायांच होम करणता सम्भवात् । विध्यर्थेचास्मि न्ननुवादे परिशेषाद्यथा प्रसिद्धच- न्नकरणत्वं शब्देनैवानुज्ञातमिति न व्यवहितकरणत्वादि चोद्यावकाशः । पाकनिष्ठंच साधकतमत्वं शूर्प उपचर्यते । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । " तेन ह्यन्नं क्रियत " इति नेतर व्यवच्छेदार्थं, अपितु प्रकृष्टकरणत्व विवक्षया । प्रकर्षश्चापेक्षा तो निकृष्टापेक्षया मन्तव्यः । इदमपि च नलौकिकं, यथा वाणिज्येन वर्तते तेनच धनवान्भवतीति । अन्नंच भूतम्भविष्यद्वान्नकरणत्वं स्तुत्यर्थं वर्तमानतया व्यपदिश्यते । शक्तेर्वा वर्त अवर्तमानादपि वर्तमानस्येष्ट प्रीत्यतिशय हेतुत्वात । तदवस्थायां तस्यां हि पुरुषाणां मानत्वं व्यापारे निवेश्य निर्दिष्टम् । वर्तमानसामीप्ये वर्त- प्रीति रतिशयिनी, न पुनस्स्वरूप सत्याम् । " वर्तमानसामीप्ये वर्त- मानवद्वे " त्यनुशासनं वानुसर्तव्यमिति । इह परै " रिति चे " दिति सूत्रं भिन्दानैः " इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं " इत्यार्षभाषान्तं सूत्र मिह भाषितम् । तदयुक्तम्, एकवाक्यता प्रतीतिभंगात; अध्याहा- रादेश्च निमित्तत्वात् । एवमुत्तरयोरपि सूत्रयोः परस्परानिरपेक्षशं कोत्तरक्रमेण प्रस्पष्टविभागयो रेकतयोपादान मकारणकमनुसन्धेयं ॥ ३ ॥

एवं हेतुपरत्वं दूषितम् । अथान्वारुह्य वदति-

॥ ४ ॥ सू - यदिच हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात् ॥ १-२-२९ ॥ (सि-३)

"तेनह्यन्नंक्रियते" इत्यसौ यद्यपिहेतुः, तथापि निर्देशादवतिष्ठेत ।

एतदुक्तं भवति । हिशब्दादे हेतुरेवार्थइति नायन्नियमः, नाना र्थत्वप्रसिद्धेः । अतः प्रामाण्यानुगुण एवार्थःस्वीकार्यः । प्रसिद्धि प्रकर्षमात्रात्तु यद्यपि हेतुरंगीक्रियेत, तथापि शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरवतिष्ठेत, " तेनह्यन्नंक्रियत " इत्येवं निर्दिश्यमानत्वात् । शब्द प्रमाणकेचार्थे यथाशब्दं व्यवस्थानात । कल्पककल्प्याविरोधेच कल्प प्रस्वीकारस्यैवयुक्तत्वात् । नचात्र व्याप्त्यादिपरामर्शापेक्षा, ज्ञापकहे तोरविवक्षितत्वात् । कारकेपिविरोधात । बीजादंकुरंजन्यते तद्धिक्षिति जलादिसापेक्षमिति व्यवस्थितमितिवत् । नच तावताशिलाश कलादिष्वपि प्रसंगः, तेष्वदर्शनाद्वा, प्रकृतेपि क्षिति जलादेः कारणत्वं निवर्तते । एव मिहापि करणभूतस्य शूर्पस्यान्नकरणसा- मर्थ्यं मविशेषकं भवति । नहि शूर्पस्य विशेषण मश्रुतानां तद्वि- शेषणयोगिनां संग्रहार्थं, अपितु शूर्पस्य तद्विशेषणयोगाव्यवच्छे- दार्थम् । तथाभूते च करणे तद्विशेषणरहित शूर्पान्तरं व्यवच्छि- द्यते । नच विशिष्टस्य करणत्वे विधीयमाने विशेषणहेतुत्वग्रहाय प्रमाणान्तर मन्वेषणीयं, अरुणैकहायन्यादिवत् । अतोन्नकरण- समर्थेन शूर्पेण "होतव्य मिति विध्युद्देशान्तःपातेन केवलार्थवादता मेव प्रतिक्षिपन्नयं हेतुशब्दः कथ मर्थवादतां प्रसंजयेदिति ॥ ४ ॥

हेतुविधावपि निर्देशवशात विशेषव्यवस्थानं दर्शितम् । अथ तदभ्युपगमे बाधक माह -

॥ ५ ॥ सू - सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥
॥ १ - २ - ३० ॥ (सि - ४)

" शूर्पेण जुहोती " ति प्रकृतं " तेने " ति प्रत्यवमर्शं चाना हत्या " न्नं क्रियत " इति सामान्यमात्रादन्नकरणभूत सर्वोपसंहार इति चेत्? प्रमाणतयाभ्युपगतानां विधीना मव्यवस्था स्यात् -

विध्युद्देशे ष्वप्यार्थप्रकरणादिभि रापन्ना न्विशेषा ननादृत्य पदादि मात्रप्रतिपन्नसामान्येति कर्तव्यता दिग्व्यवस्थाभंगः प्रसज्येतेत्यर्थः । अतो हेतुवन्निगदाना मप्यर्थवादाना मप्रामाण्यं वक्तुं नशक्यत । इति सर्वे प्यर्थवादाः स्तुत्यादिमुखेन सार्थका स्सन्तः प्रमाण मिति ॥५॥

अलंगति रनौचित्य मानर्थक्यं गतार्थता ।
अस्वारस्यं च सूत्राणां अन्योक्ते ष्विह सुग्रहम् ॥

इति हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ मन्त्राधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू – तदर्थशास्त्रात् ॥ १ - २ - ३१ ॥ (पू - २)

एवं साधित मर्थवादानां विध्युद्देशैनैकवाक्यतया कार्त्स्न्येन प्रामाण्यम् । अथेदानीं तदेकवाक्यता हीना मन्त्रा विचार्यन्ते । किं ते मन्त्राः प्रमाण मुत नेति । तदर्थं च प्रतीयमानेर्थे तात्पर्यं मस्ति नवेति । तदर्थं च किमेते कर्मोपायनरूपेषु शास्त्रेषु स्वार्थबोधने- नोपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति ।

उच्चारणमात्रे विवक्षिते ह्यर्थबोधन मानुषंगिकं, अर्थप्रत्यायन परत्वे प्युच्चारणं प्राप्तमिति संशयावकाशः ।

तत्रैवं पूर्वपक्षः । यद्यपि स्वतः प्रामाण्यादिकं स्थापितं, तथा प्यन्यपरत्वा दिह तदपोद्यते । नह्यतत्पर श्शब्द स्तत्र प्रमाणमिति प्रसंगात् । नच मन्त्राणां स्वार्थे तात्पर्यं सम्भवति, तदर्थ शास्त्रादिविरोधहतत्वात् । तथाहि – " बर्हि र्देवसदनं दामी " त्या दयो मन्त्रा यदर्थाः तदर्थेष्वेव ते शास्त्रेण विनियुज्यन्ते, विवक्षि-

तार्थत्वेहि स्वशक्त्यैव बर्हि र्लवनादौ विनियोग स्सिद्धः, तत्र किं शास्त्रेण तदर्थेन । नह्येषा मर्थविवक्षा शक्ति र्वा शास्त्रै रभिधीयते, हुम्फडादिष्वतिप्रसंगात् । अविवक्षितार्थत्वे तदर्थशास्त्र मर्थवत् । अतो वगच्छामो मन्त्राणां स्वार्थेषु न तात्पर्यमिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ सू – वाक्यनियमात् ॥ १ - २ - ३२ ॥ (पू - २)

पदसमुदायविशेषो वाक्यं, तस्य, नियमः – पदानां नियत क्रमयोगित्वम् । अय मभिसन्धिः । नतावत्पदानां क्रमनियमोर्थ प्रत्यायनांगं, व्युत्क्रमेणाप्यर्थप्रतीतेः । उच्चारणार्थत्वे क्रमनियमोर्थवान्, नियतक्रमै रुच्चारितै रदृष्टोपकारसम्भवात् । यद्यपि विध्युद्देशेपि व्युत्क्रमेप्यर्थप्रतीति स्स्यात्, तथापि नियतक्रमस्या प्यक्षरराशेः स्वा ध्यायशब्दवाच्यत्वा त्तस्यैवाध्ययनं वैधम् । अर्थप्रतीते स्तु व्युत्क्रम प्रतिसंहितै रपि पदै स्साधनत्वं को वारयेत । नचेहापितथा, व्युत्क्रमेणोच्चारणस्या शास्त्रार्थत्वात् । अनुच्चारणावस्थाभाविन्यार्थ प्रतीत्यानुष्ठानानुपकारात् । नच नियतक्रमार्थप्रत्यायनेना दृष्टमिति नियन्तुं युक्तं, तादृशोच्चारणेना वर्जनीयेन तत्सम्भवे तदधीनाति रिक्तोपादानगौरवात् । यत्रत्वानुशासनिक प्रकृतिप्रत्ययसमासादिषु क्रमनियमः, तत्र क्रमभंगेपशब्दत्वान्यार्थत्व निरर्थकत्वादिप्रसंगा त्तथैव क्रमेण नियतेन भवितव्यम् । इहतु न तथानुशिष्ट मिति व्युत्क्रमेणार्थप्रत्यायनं को निरुन्ध्यात् । क्रमभंगे कथं मन्त्रत्वमिति चेत ? माभून्मन्त्रत्वम् । नह्येतदर्थप्रतीते रंगम् । अर्थप्रतीतिसाध- नत्वे तदपेक्षामात्रमेव संरक्षणीयम् । अतो मन्त्रत्वपरिरक्षणायार्थ प्रत्यायकमपि व्युत्क्रमपाठं [वं] पौरुषेयं वा वाक्यं ध्यानादिकर- णान्तरं चानादृत्य क्रमविशेषवत्स्वप्रकरणस्थ वाक्यनियमोय मर्था भिसन्धिं प्रतिबध्नाति ॥ २ ॥

॥ ३ ॥सू - बुद्धशास्त्रात ॥ १ - २ - ३३ ॥ (पू - ३)

अपिच केचि न्मन्त्राः कर्ममध्ये प्रयुज्यमानाः परप्रेषणवन्निगदाः प्रतिपन्ना स्साधनरूपादृश्यन्ते;- यथा " अग्नीदग्नीन्विहर " इत्येव मादयः । प्रतिपन्नोह्ययमर्थः पाठमात्रेण । नह्यनधीतवेदो ऽग्निद्धः न्कर्मणि नियुज्यते । अतःक्रमात्प्रागेव शिक्षितात्मीय पदार्थमा ग्नीध्रम्प्रति प्रैषोयमनर्थकः । अथ निश्चितात्मीय पदार्थस्यानुष्ठान कालेस्मरणार्थः प्रैषइतिचेन्न;- सादरपटुतर शिक्षित ब्राह्मणार्थ विज्ञा नाभ्यास महिमसंजनित संस्कारविशेषादेव तत्प्रसिद्धेः । संस्कारो द्बोधोपि निरन्तरेष्वात्मीयपदार्थेषु पूर्वसमाप्तिमात्रा द्ब्राह्मणवाक्यादेव सिद्ध्येत । नच बुद्धे बोधन मर्थवत् । बुद्धेप्युच्चारण मदृष्ट द्वारेणोपकुरुते, बोधनन्तु दृष्टं सिद्धं चेन्नि न साधन मर्हति ।

ननु संस्कारातिशयाय द्वितीया बुद्धि रुत्पाद्यते; यच्चात्र सोपानत्के पादे द्वितीयोपानत्परिग्रहवदशक्यत्वं परै र्भाषितं, पिष्ट पेषणं च निदर्शितं, सोपि हस्तसमालोचः, वैषम्यात; शब्देहि सह स्रशः पठितेपि प्रतिपर्यायं बुद्ध्यन्तरोत्पत्तेः; इति चेन्न; - शक्यत्वेपि कृतकरत्वस्य दुस्त्यजत्वात । नहि द्वितीयेन बोधेन प्रथमा दधिक मुपकृतम् । अदृष्टन्तूच्चारणादेव युक्त मित्युक्तम् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ सू - अविद्यमानवचनात ॥ १ - २ - ३४ ॥ (पू - ४।)

अविद्यमान मर्थं केचि न्मन्त्रा वदन्ति - " चत्वारि श्रृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभोरो रवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश " इति । नह्येवं विधः कश्चित् वृषभ स्सम्भाव्यते । यद्यपि लोकोत्तर मर्थं शब्दः प्रतिपादयेदिति साधितं; तथापि यत्रासौ यज्ञे मन्त्रः न तत्र प्रकृतौ वा चतुश्शृंग- त्वादिविशिष्टं कर्म तत्सम्बन्धिवा किंचि दुपलभामहे, यदभिधानेन प्रमाण मसौ मन्त्रः स्यात् । यदिच यज्ञानुबन्धिनि कस्मिंश्चिदर्थे मन्त्रस्यास्य विवक्षा स्यात्, स कथं समस्तशब्दार्थवित भगवान्

पतंजलि र्नामाख्यातोपसर्गनिपातादिरूपेण चतुश्शृंगत्वादीन् कल्प- यित्वा शब्दविषय मयोजयत् । अविवक्षितार्थत्वेतु स्वेच्छया स्वाभि मते विवक्षा कल्पयितुं शक्यते । नत्वन्यथा, तथा सति विप्ला वकत्वप्रसंगात ।

एतेन संख्यासादृश्यमात्राद्दत्विक्सवनादिषु श्रृंगपादादिरूपो गुणवाद इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनुष्ठानानुपकारित्वाच्च । अविज्ञात प्रयोग प्रदेशस्या स्य मन्त्रस्य पाठक्रमा त्प्रदेश क्लृप्तौ युक्तं तत एव स्वयम्पतितोच्चारणार्थत्वम् ।

यच्च " नमस्ते अस्तु मामाहिँसीः " इत्यादि मन्त्रः, सोप्य विद्यमान वचनः । नहि तत्र हिंसाप्रकान्ता, येन प्रतिषिध्येत । तस्मादप्रतिषिद्ध भागिन मर्थं प्रतिषेधन्नयं मन्त्रोपिस्या दविद्यमान वचन एव । एवमन्येपि ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सू - अचेतनेर्थ बन्धनात ॥ १ - २ - ३५ ॥ (पू - ५)

अचेतनं बोधयितुं केचि न्मन्त्रा अर्थं निबध्नन्ति । यथा-" ओषधेत्राय स्वैनँ स्वधितेमैनँ हिँसीः " " श्रृणोतग्रावाणः " इत्यादयः, अनन्तरो दाहृता " मामाहिँसीः " रित्यादयश्च । नचा चेतना ओषध्यादय स्तत्प्रविष्टावा क्षेत्रज्ञा अभिमुखीकर्तुं मर्थंवा बोधयितुं मन्त्राणां पद वाक्यश्रवणादौ नियोक्तुं वा शक्यन्ते । नाप्यत्राभिमानिदेवताविवक्षा शक्या कल्पयितुं, प्रत्यक्षसिद्धद्रव्यविषयत्वा द्विनियोगस्य । नचा न्यस्य विनियोगेन्यः प्रकाशनीय स्स्यात । अत उन्मत्तभाषितसमानाः कथ मेते मन्त्राः प्रमाणं स्युः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ सू - स्वाध्यायव दवचनात् ॥ १ - २ - ३६ ॥ (पू-६।)

" स्वाध्यायोध्येतव्य " इति विधि मनुस्मरन्तो धिकारिण स्स्वा- ध्यायव न्नतदर्थं प्रधान मुपदिशन्ति, अपितु स्वयं निश्चितार्था

स्सन्तः सन्निहित मप्यर्थ मनादृत्य याव दक्षरग्रहणं स्वाध्यायस्वरूपमेव शिष्या नध्यापयन्ति । येनाकारेणाय मुपयोक्ष्यते तत्रैवायं संग्रह इत्युक्तम् । अत उच्चारणशिक्षण मुच्चारणार्थमेव । उच्चारणं च कर्मण्यपेक्षितं ज्ञानार्थत्वे प्यवर्जनीयं च । अतोर्थ मशिक्षयद्भिः स्वाध्यायस्वरूपं शिक्षयद्भि शिष्टै रुच्चारणरूप उपकारो भिप्रेत इत्युत्प्रेक्षामहे ।

विध्यर्थवादयो रपि साधारण मिदं चोद्यम् । तयोरपि ह्यक्षरग्रहणपूर्वं वृद्धाः प्रवर्तयन्ति । यदा पुन र्बुभुत्सितार्थाना मन्तेवासिनां विध्यर्थवादयो रर्थं व्याकुर्वते तदापि न मन्त्रभागार्थं परिसंख्याय व्याचक्षते । ततोक्षरग्रहणदशाया मर्थावचनमात्रेण यदि मन्त्राणा मविवक्षितार्थता, तुल्यं विध्यर्थवादयोरपीति शास्त्रार [म्भ एवो] म्भे त्रिपाद्यारम्भे चोपक्षिप्य परिहर्तव्य मिदं चोद्यं किम्मन्त्रेषु विशिष्येदानी मभिधीयते । एकदेशद्वारा कृत्स्न वेदप्रामाण्य मुपपिपादयिषितमिति तदभिव्यक्त्यर्थ मिदं सूत्रं [गुरुनये] संगच्छत इति चेत् ? तथाप्येकदेशद्वारिकाणामेव पूर्वपक्ष युक्तीना मिहोपक्षेप्तव्यत्वम् । तथेह न चास्ति । अध्ययनविधे रर्थग्रहण पर्यन्तत्वेपि स्वशक्ते रक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वा त्पूर्वमर्थानभ्यासः. नत्वर्था नादरात ; अतइदं सूत्रं मसंगतम् । मैवं, एकदेशद्वारिकाया एवयुक्तेरिहाभिप्रेतत्वात । अध्ययनदशाया मेव जप्तव्यास्सन्तिकेचिन्मन्त्राः, यथा "शन्नोमित्रश्शंवरुणः" " सहनाववत्वि"त्यादयः, यथाच ब्रह्मचारिकर्तव्येष्वपि धर्मेष्वनुप्रविशन्तो मन्त्राः । नाहितेपि तदानीमर्थत शिक्ष्यन्ते, अपित्व स्खलितमात्रादिना स्वरूपेणैव । यदि तेषु मन्त्रेषु विवक्षितार्थतयार्थोपि तै रनुसन्धेयः तदा कथं विद्वांसो वृद्धाः तत्तन्मत्र स्वरूपमिव तन्तमर्थमपि शिष्यान्नशिक्षयेयुः । अत आरम्भे मन्त्राणां उच्चारणार्थत्वे वसिते सर्वत्रैत्र मिति सूत्राभिप्रायः ।

एवंवा सूत्रं व्याकुर्मः, स्वा य याध्ययनदशायां यत्प्रकारा मन्त्रा अधीताः, नतथा प्रयोगकाले प्रयुज्यन्ते, अपित्वर्थज्ञानानुपकारिणा नीचैस्त्वोपांशुत्वैक स्वरमात्रत्वादिभेदेन उच्चार्यन्ते । अतोवगच्छामः, समानन्यायतया सर्वत्र उच्चारणविशेष नियमेनैवा दृष्टमिति ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ सू - अविज्ञेयात् ॥ १ - २ - ३७ ॥ (पू - ७)

अविज्ञानादित्यर्थः । अविज्ञेयत्वादितिवा । अर्थस्येतिशेषः । अर्थप्रतीतौ जायमानायां प्रमाण मप्रमाणं वेति चिन्तावकाशः, नपुनः समुद्रघोषादिषु वर्णक्रमपाठादिषु वा । कतिचन मन्त्रा नकथंचि दर्थं बोधयन्ति । यथा-" अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टि रस्मे " इति, " सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू " " इन्द्रस्सोमस्य कानुका " इति । एवम विदितपदार्थ वाक्यार्थाना मेषां मन्त्राणां कस्मिन्नर्थे प्रामाण्यम्, प्रतिपिपन्महे । उच्चारणार्थत्वेतु हुमादिवदविदितार्थैरपि तै स्तत्सिद्धिः । वस्तुत स्तेषा मप्यर्थवत्तया वर्णक्रमादे र्हुमादेश्च विशेषइति चेत् ? वर्णेष्वर्थ मनधिगमयत्सु कथं भवां स्तेषा मर्थवत्तां प्रत्यवादीः । नह्यर्थवन्त इमे मन्त्राइत्यनुश्शृणुमः । नाप्यनुमिमि महे, योग्यानुपलम्भबाधात् । हुमादिभि रनैकान्त्याच्च । अत ईदृशानां मन्त्राणा मुच्चारणमात्रार्थत्वे तुल्यन्यायतया ऽन्येषामपि मंत्राणां तादर्थ्यं युक्त मिति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ सू - अनित्यसंयोगात् ॥ १ - २ - ३८ ॥ (पू - ८)

वेदाना मपौरुषेयत्वाय वेदानां प्रामाण्यायच पूर्वमनित्यसंयोगा वुदाहृतौ । इह पुनर्मंत्राणा मविवक्षितार्थत्वाय मांत्रवर्णिकस्सएव पुनरारभ्यत इत्येवं मन्यते । यथा - " किंते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव " इत्यादयोमंत्राः कीकटादिसंज्ञितान् जनपदनगरराष्ट्रप्रभृतीनानित्या न्पदार्थान् कर्मांगभूतानुपाददते । तेषाञ्चे दर्थविवक्षा,

नित्येऽनित्य संयोग विरोधा द्वेदाप्रामाण्यं प्रसज्यते । उच्चारणार्थत्वेतु नैवं दोषः ।

ईदृशार्थस्य प्रवाहयुक्त्या प्रागेव परिहृतत्वात् वयं नाम्रेडितमर्थ मभिदध्महे । मन्त्राणां स्व प्रतिपाद्यै रर्थैः, अनित्य संयोगात् - अनियतसंयोगादित्यर्थः। एकैक एव हि मन्त्रो विनियोगभेदेन तत्त दनुरूपान्नानार्था न्प्रतिपादयन्तीति निरुच्यते नैरुक्तकैः । तत् कस्य हेतोः ? ऋते मन्त्राणामविवक्षितार्थत्वात । विवक्षितार्थत्वेवा कथं स्वार्थं जह्यात् , अन्यद्वा कथं वदेत । एव "मैंद्र्या-गार्हपत्यमुपतिष्ठत " इत्यादिविनियोगबला दिन्द्रादिरूपान् स्वार्थान्-परित्यज्य स्वकार्यसामर्थ्यादिनिमित्त निर्वचनादिमुखेन गार्हपत्यादीनर्था न्मन्त्राः प्रतिपादयन्तीतिव्याचक्षते । अतोयमनित्य संयोगप्रभेदः । तदेवं तदर्थ शास्त्रादिभि र्ज्ञापकैः प्रत्यायकैश्च युक्तिभेदै रविशेषा त्सर्वत्र मन्त्रेषूच्चारणमेव विवक्षितं नार्थज्ञानमित्यविवक्षितार्थत्वा न्मंत्रा नप्रमाणमिति ॥ ८ ॥

अत्र राद्धांत मारभते -

॥ ९ ॥ सू- अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ १ - २ - ३९ ॥ (सि-१)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । व्युत्पन्नैः पदैरवगम्यमानो वाक्यार्थो वेदेलोकेच समानः । तान्येवच पदानि संहृत्य. लोकोत्तरमर्थप्र-तिपादयितुं लोकवदेव वेदे व्युत्पत्त्यनुसारेण शक्नुवन्ती त्युक्तम् । स्वतः प्रामाण्यञ्च प्रागेव साधितम् । कारणदोषाशंकाच परिहृता । येपुनस्तदर्थशास्त्रादयः क्षुद्रोपद्रवाः, ते कारणदोष बाधकप्रत्ययरहित प्रतीतिजन्मनैव प्रत्युक्तप्रायाः । मान्त्रवर्णिकप्रतीतिः प्रमाणं, कारण दोषबाधक प्रत्ययरहित प्रतीतित्वात, आप्तवाक्यजन्य प्रतीतिवत् ; विध्युद्देशादि वाक्यार्थ प्रत्ययवत् ; इति । इदमप्य विशिष्ट इत्यनेनैव सूचितं । असिद्ध्यन्यथा सिद्ध्यादि परिहार स्तदर्थ शास्त्रादि प्रत्युत्तरेणैव सेत्स्यति ।

एतदुक्तं भवति । तदर्थ शास्त्रेणापि कर्म सु विनियुक्तै र्मन्त्रै स्त च्छेषतया तत्र तत्र किंचि त्कर्तव्यं , कर्मणांचानुष्ठाने ऽर्थप्रकाशन मपेक्षितं , मन्त्रैश्चा विहत स्वाभाविक शक्तिभि रर्थप्रकाशो जायमानो दृश्यते । अतोनुष्ठानोपयुक्तार्थ प्रकाशनेनोप कुर्वत इति युक्तमाश्रयितुं; दृष्टे सम्भवत्य दृष्टकल्पनस्या न्याय्यत्वात् । नियममात्रस्य च दृष्टा विरोधेन सिद्धेः । शक्त्यनुसारेण च विनियोगोपपत्तेः । सन्निहित स्यच वाक्यार्थप्रत्ययस्या कृतार्थप्रयोगेनुप्रवेशयितुं युक्तत्वात । उच्चारण पदार्थज्ञानादे स्त्वेवमपिं चरितार्थत्वात । अचेतनसम्बोधनाद्यनुपकार्यर्थ प्रकाशनस्यच परिहरिष्यमाणत्वात् । अतो " बर्हि र्देव सदनं दामी " त्यादि मन्त्राणां तावद् विहतार्थ प्राधान्याना मनाकुलं प्रामाण्यमिति ॥९॥

अत स्त्रिभिस्सूत्रै रुदाहरण विशेषेषु पुनःश्रुतिं प्रकारान्तरेण परि-हरति। "चतुर्भिरादत्त"इत्यत्र चतुर्णां मंत्राणां रूपादेवाभ्र्यादाने विनियोगः प्राप्यत इति न पुनर्विधानमर्हति । न ह्येत त्संख्याविशेषार्थं पुनःश्रवणम् , चतुष्टस्यापि तेषु सिद्धत्वात् । नच निष्क्रियत्वा क्रियांगतया विशेष्टुमलम् । नापि समुच्चयः, चतुष्टेक्ति प्रत्येक सामर्थ्या त्प्राप्ते विकल्पे समुच्चयस्या न्याय्यत्वात् ; समुच्चयाभिधायिन श्चशब्दस्या दर्शनाच्च । अतोर्थपरत्वे निरर्थकमिदं पुनर्वचनम । पक्षान्तरेत्वभ्र्यादाने प्राप्तानामेव तत्र विनि योगः प्रमाणान्तरेणा प्राप्ते श्चतुष्ट्वमप्य दृष्टार्थं गमयतीति युक्तः समुच्चय इति । तत्राह -

॥ १० ॥ सू - गुणार्थेन पुनश्श्रुतिः ॥ १ - २ -४०॥ (सि-२)

स्वरूपा देवाभ्र्यादाने प्राप्तानामेषां मन्त्राणां पुनरभ्र्यादाने विधानं, गुणार्थेन-चतुष्ट्व संख्यारूप गुणविधानार्थं । यद्यपि चतुष्ट्वं तेषु स्वतःसिद्धं, तथाप्यभ्र्यदानार्थतया न प्राप्तमिति युक्त स्तद्विधिः । सामानाधिकरण्य लब्ध गुणवैशिष्ट्यस्य कारकस्य क्रियाद्वय विधौ न कश्चि द्विरोध इत्य रुणाधि करणे वक्ष्यते । नचात्र विकल्पप्राप्त्या विरोधः, लैंगिकत्वा दत्र

विकल्पप्राप्तेः । समुच्चयस्य श्रौतत्वात । नचात्र समुच्चयशब्दो नास्तीति वक्तुं युक्तं, क्रियाविषेच चतुष्ट्वस्य समुच्चयशब्द मन्तरेणापि सिद्धेः । अत एवंविधेषु पुन श्श्रुते रप्राप्तगुणविधिपरत्वा न्न तदर्थ शास्त्रविरोध इत्यभंगुर मर्थपरत्वम् ॥ १० ॥

ननु " इमा मगृभ्णन् रशनामृतस्ये " त्यादिषु सामान्यलिंगेषु मन्त्रेषु यद्यर्थविवक्षा स्यात, तदा " अश्वाभिधानी मादत्त " इति विधान मनर्थकं स्यात्, मन्त्रलिंगेनैवा श्वाभिधान्या अपि रशनायाः प्राप्तत्वात् । अत्यन्ताप्राप्तेहि विधिः प्रवर्तते । तत्राह -

॥ ११ ॥ सू - परिसंख्या ॥ १ - २ - ४१ ॥ (सि - ३)

सत्य मत्यन्ताप्राप्ते विधिः । नत्वसौ करिष्यते, अपितु परिसंख्या । सातु सामान्यतः प्राप्ति मपेक्षतेवेति मन्त्रस्यार्थविवक्षा तदुपकारिका । अतोत्राश्वाभिधानी विधानं गर्दभरशनावर्जनस्य बोधनार्थमिति न पुन श्श्रुतिः । नन्वेवं स्वार्थप्रहाणं परार्थकल्पनं प्राप्तबाध श्चेति दोषत्रयं स्यात? किमतः, गत्यन्तराभावे सोढव्यत्वात । अत्यन्ताप्राप्तविषयविधिवत्, अपुष्कलविषयनियमवत्, पुष्कलप्राप्तैकदेशलक्षणायाः परिसंख्याया अपि लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात । लोकेहि विशेषविधि रेवकारादिवन्निषेधं गमयति, विशेषनिषेधः शेषानुज्ञानंकिंचि त्प्रामाण्य मकतः, परिसंख्यादोषत्रय मेकतः, तत्र कतरल्लघीय इति निपुणः निरूप्यताम् ॥ ११ ॥

ननु तत्र चान्यत्र च प्राप्तावन्यतरविधानं परिसंख्यार्थं मिति युक्तं, यत्रतु तत्रैव प्राप्तिःशब्दा त्परिशेषा द्वा, तत्र " उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती " त्यादौ पुन श्श्रुतिवैयर्थ्यपरिहाराय मन्त्रस्या विवक्षितार्थत्वं युक्त मास्थातुम् । तत्राह-

॥ १२ ॥ सू - अर्थवादो वा ॥ १ - २ - ४२ ॥ (सि - ४)

वाकारो व्यवस्थितविभाषा विकल्पार्थः । पुन श्श्रुतिः क्वचि द्दशनादानादौ परिसंख्यार्था, क्वचि त्पुरोडाशप्रथनादा वर्थवादार्था ।

एत दुक्तं भवति । अप्राप्तं पुरोडाशप्रथन मेवात्र विधेयम्, नतु मन्त्र स्तत्र विनियुज्यते, सामर्थ्यादेव प्राप्त स्सन्प्रधनस्तुत्यर्थं पुन र्विधीयते । " यज्ञपति मेव प्रजया पशुभिः प्रथयती " ति प्रथनं स्तूयते । तत्रैव मा शंकेमहि - कथं पुरोडाशः प्रथन्यजमानं प्रथयतीति । सैषा शंका मन्त्रलिंगप्रधानप्रकाशनेन निवर्त्यते । " उरुप्रथस्वोरुते यज्ञपतिः प्रथता " मिति यज्ञपतिप्रथनाशिषाहि मन्त्रेण प्रथनं क्रियते । अत इदं प्रथन मनेन मन्त्रेण क्रियमाणं यज्ञपतिप्रथनकारणं भवतीति । नचैव मसता स्तुतिः, मन्त्रोदितस्यहि फलस्यां [ग] शविषयस्यापि प्रधानाविरोधिन स्स्तुत्यर्थं पुरस्कृतस्यापि तदपेक्षितत्वेनैव परित्यागायोगात । उक्तं च भाष्य कारै श्श्रीमद्गीताभाष्ये - " बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिना " मित्येतद्व्याचक्षाणैःप्रधानाविरोधिनांमन्त्रोदितफलानांविवक्षितत्वम् ॥१२॥

एवं बहुधा पुन श्श्रुतिः परिहृता । अथ क्रमनियमस्या न्यथासिद्धि माह -

॥ १३ ॥ सू - अविरुद्धं परम् ॥ १ - २ - ४३ ॥ (सि - ५)

यन्मन्त्रस्थानां पदानां क्रमनियमेनोच्चारणं, तदर्थादृष्टकल्पनं वा, तन्मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वे प्यविरुद्धम् । परं - अनन्तरोक्त मित्यर्थः । केवल मिति वा । क्रमनियमोच्चारणादिकं केवल मविरुद्धं, पक्षद्वयसाधारणं, न क्वचि त्पक्षे पतित मित्यर्थः । अथवा परम् - उच्चारणा दितरदर्थज्ञानं, अदृष्टार्थोच्चारणनियमेना विरुद्धम् । यद्वा उच्चारण मदृष्टार्थमिति वदता यतः परमेवं क्रमै रदृष्टमिति नियमितं, तदर्थप्रत्यायनपक्षे प्यविरुद्धम् ।

एत दुक्तं भवति - दृष्ट मर्थज्ञानं ताव द्दुरपह्नवं, बाधाद्यभाव श्च सिद्धः, सोपयोगिता च दर्शिता, एवं स्थिते यथाक्रमनियमेनो च्चारण मदृष्टार्थं तथैव नियमयोगेन प्रत्यायन मदृष्टाय स्यादिति ॥१३॥

बुद्धं बोधनमपि नियमार्थतया समाधत्ते -

॥१४॥ सू-सम्प्रैषेकर्मगर्हानुलम्भस्संस्कारत्वात् ॥ १-२-४४॥(सि-६)

"अग्नीदग्नीन्विहर" त्यादिसम्प्रैषे बुद्धबोधनरूपस्य कर्मणो गर्हा या पूर्व मुक्ता, तस्याः, अत्रानुलम्भः-पुन र्बोधनगर्हारूप उपलम्भो त्र न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । पुन र्बोधनस्य नैरर्थक्यप्रसंगेहि मन्त्रस्याविवक्षितार्थता क्लृप्तिः, तत्तु सार्थकम् । तथाहि - स्वा ध्यायकाले बुद्धस्येदानीं बोधनं तावन्ननिरर्थकं, तदातनधियां क्षणिकतया यावत्प्रयोगकाल मनवस्थानात । तासां संस्कार मात्राविशिष्टत्वात, प्रयोगस्य च तदानींतन प्रयोक्तव्यधीसा- कांक्षत्वात । अथ केनचि त्प्रत्ययमार्गादिना प्रयोगकालेपि स्मृति स्सम्भवतीति पुन र्बोधननैरर्थक्यं शक्येत, तदपि न, नियमार्थत्वात । अनेनोपायान्तरेण वा प्राप्ता स्मृति रनेनैवोपायेनेति नियम्यते । संस्कारत्वा दित्यस्य पुन स्स्मृतिसंस्कारार्थत्वा दित्यर्थः ॥१४॥

अविद्यमानवचनं परिहरति -

॥ १५ ॥ सू- अभिधानेर्थवादः ॥ १ - २ - ४५ ॥ (सि - ७)

" चत्वारिश्रृंगात्रय " इत्यादिकं नाविद्यमानवचनं, " हिरण्मयः पुरुषो ' ' हिरण्यश्मश्रु र्हिरण्यकेश " इत्यादाविवांजसैव विश्वसृजो रूपविशेषस्य प्रतिपादनात् । विग्रहादिमत्त्वश्च देवतानां स मर्थयिष्यते । ईदृशश्च रूपमद्यापि क्वचिदर्चयन्ति । स्मरन्तिच वैखानससंहिताभेद कर्तारो महर्षयः । अत ईदृशस्य रूपविशेषस्य प्रति पादकेन मन्त्रेणान्याभिधानेर्थवादः । मन्त्रेप्यर्थवादशब्दो व्युत्पत्तिसा-

म्या यथाकथंचि त्सारूप्या त्तद्रूपत्वमारोप्यार्थवाद इत्यर्थकः । अत- एवाहि भगवान्पतंजलिस्स्वाभिमतं शब्दतत्वंस्तुवानोनामाख्यातोपसर्ग निपातादिमुखेन संख्यानिवेशा त्सारूप्यारोपणे नेममेवमन्त्र मनुसन्द धानः पुनरस्य विवक्षितं स्वेष्टमर्थं कल्पयामास । अस्यच मन्त्रस्या यमर्थः । " यज्वभि र्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्वतै " रित्यादि प्रसिद्धो योसौ यज्ञपुरुषः, अस्यचाग्नेये पुरुरूपे चत्वारिश्रृंगाणि, त्रयः पादाः, द्वेशीर्षे, सप्तहस्ताश्च । त्रिधाबद्धः-अग्नित्रयरूपेणयायजूकैर्बद्धः । क्रियादिरूपेणवा त्रिधावस्थितः । वृषभः - वृषभ समानावयव त्वात् । नरसिंह महा वराहादिवत । अर्थिनां पुरुषार्थान्व र्षतीतिवा । रोरवीति - श्रुतिमुखर मुखत्वात् । तथा च श्रूयते - " तस्य हवा एतस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेत दृग्वेद " इति । महाभारते यज्ञानुबन्धिरूपान्तर प्रदुर्भावे पठ्यते- " ओंकारमुद्गिरन्वक्त्रा त्सावित्रींच तदन्वया " दिति । महोदेवः - महान् - सर्वातिशायी महनीय इति वा, यद्वा - मह उत्सवः - यज्ञरूप शास्त्रीयोत्सवाधि दैवतत्वात्, देवः - जगद्व्यापारादिभि श्शास्त्रीयैश्च स्वाराधनरूपैः कर्मभि र्दीव्यन् । मर्त्यान् - यज्ञाधिकारिणः पुरुषान् । आविवेश - " ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुत " मितिन्यायेन परिकरानध्य- तिष्ठदिति ।

नन्वपां सूक्ते पठितोय स्मन्त्रोक्दैवत्यः प्राप्तः, " समुद्रादूर्मि ' रित्यपां सूक्तमेकादशर्चक " मिति स्थाने शौनकेनाविनियुक्तश्चेति नैतादृशार्थपर इतिचेन्न;- पुरुषस्यैवापाम्पतित्वात । यथोक्तं स्मृतियाज्ञवल्क्ये - " प्रणवंवा त्रिरभ्यस्ये त्स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।

विष्णोरायतनंह्याप स्सह्यपाम्पतिरुच्यते ॥ ” इति । अतः स्थानेस्यवि नियोगोप्युपपन्नः । अपांचविष्णुनासनाथतया पावनतमत्वादि लक्षणा प्रशस्ति र्दर्शिताभवति । नचान्यस्य कस्यचिदप्स्वरूपानुबन्धिनएवं रूपमस्ति, अतोत्र रूपविशेषवत्परमात्म प्रतिपादकत्वं नानुपपन्नम् ।

यत्पुनः “ अचेतनेर्थ बन्धनात् ” इत्युक्तं, तत्र साक्षादुत्तरस्य शारीरके समर्थनीयत्वा दुक्तन्यायेनार्थवादत्वस्य सुवचत्वाच्च न पृथक्सूत्रेण पर्यभाषीत । अचेतनेहि चैतन्यारोपणेन स्तुतिः । यथा चेतनेषु तत्त त्सामर्थ्यद्वारा तत्त त्कार्यसिद्धि रेवमचेतनेष्वपीति चेतनत्वोपचारः । साक्षादुत्तरन्तु- सर्वं हि वस्तुजातं तत्त दभिमानि देवताविशेषै रधिष्ठितं तत्त दात्मकत्वेन एकया वाचा निर्दिश्यते , अतं स्तत्सम्बोधनादिक मुपपन्नमिति । “ मैनँ हिँसी ” रित्यादिकमपि तत्त द्द्रव्यशरीरक चेतनपीडा हेतुत्व परिहाराभिप्रायेण ॥ १५ ॥

अर्थप्रतिषेधं परिहरति –

॥ १६ ॥ सू –गुणादविप्रतिषेधस्स्यात् ॥ १-२-४६ ॥(सि - ८)

अयमर्थः, यत्र निपुण निरूपणे विरोधोनास्ति, तत्र न किंचित्कर्तव्यं, यथा - “ एक एव रुद्र ” इत्यादौ । अत्र हि न रुद्रनानात्वं व्युदस्यते। नच रुद्रेतर न्निषिद्ध्यते । नापि रुद्रतुल्यमितर न्नास्तीत्युच्यते । अपितर्हि कर्मविशेषस्यैव रुद्रदेवताकत्व मुच्यते, “ आखुस्ते रुद्रपशुस्तं जुषस्व ” इति वाक्यशेषानुसारात् । तथा च शाबरं - “ एकरुद्र दैवत्ये [कर्मणि] एको रुद्रः , शतरुद्र दैवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोध ” इति । यत्रतु मुख्यार्थेविरोधः स्फुटः, यथा-“अदितिर्द्यौ रदिति रन्तरिक्ष ” मित्यादौ । तत्र गुणा दविप्रतिषेधस्स्यात्, एकस्मिन्नेव ‘ नरपतिरेव

सर्वलोकः ’ ‘ त्वमेवमेमातापिताच ’ इत्यादावित्रोपचारा दविप्रतिषेधस्स्यात् । यत्पुनः – “ पुरुषएवेदँसर्वं ” मित्यादि, तत्रविप्रतिषेधादि प्रसंगाभावः स्थानेसमर्थयिष्यते । अर्थवादोक्त गुणवादसमान योग क्षेमत्वेपि मन्त्रेषु पुनरभिधानं मन्दमतीनां प्रतिसन्धानार्थं ॥ १६ ॥

यदुक्तं स्वाध्यायस्वरूपवदर्थज्ञानेसंरम्भो नदृष्ट इति, तत्राह –

॥ १७ ॥ सू - विद्यावचनमसंयोगात् ॥ १ - २ - ४७ ॥ (सि-९)

स्वाध्यायग्रहणकाले ऽर्थज्ञानाकरणं तदानीं कर्मभिरसंयोगात् । नह्य ध्ययन दशायामेव ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यनुष्ठेय दशापन्नानि, येन तदानीमेव तत्तन्मन्त्रै रर्थप्रकाशने प्रयतेमहि । पश्चात्तु मीमांसमानैः भाव्यनुष्ठानोपकाराया र्थज्ञानं सम्पाद्यते । नच तत्पूर्वं शक्यमिति शास्त्रादौ दर्शितम् । अथ तदानीमपि किमर्थं मर्थज्ञानं नाभ्यस्यन्तीति- चेत् ? पटुतर ज्ञानाभावा दितिवदामः । भवादृशैस्तु पटुतर प्रज्ञै रर्थज्ञानवत् स्वाध्यायेपि सकृदेवगृह्यत इति किं तत्र नचोदयसि ? अतो विषयानुरूप मधिकारानुरूपं च द्वयोरपि सम्भवएवेति ॥ १७॥

यत्तु केषु चि न्मन्त्रेष्वर्थज्ञाना नुदया दप्रामाण्यमुक्तं, तत्राह –

॥ १८ ॥ सू - सतः परमविज्ञानम् ॥ १ - २ - ४८ ॥ (सि-१०)

“ सृण्येव ” इत्यादिमन्त्रेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन सत एवार्थस्य केवल मव्युत्पन्नाना मविज्ञानम् । नच तावता निरर्थकत्वं, पुरुषाणां प्रेक्षा व्युत्पत्त्यो स्तारतम्या दनियमेन सर्वेष्वपि वाक्ये ष्वविज्ञातार्थतया प्रामाण्यभंगप्रसंगात् । अत एव स्वय मपरिज्ञाना त्सर्वै रप्यविज्ञेय

यत्वं कल्पयितुं न शक्यं । जानन्ति ताव न्महर्षयः, तदुपदेशा त्पारम्पर्याच्च वय मपि तथा ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ सू - उक्त श्चानित्यसंयोगः ॥१ - २ - ४९॥ (सि-११)

प्राक्तनानित्यसंयोगविवक्षायां प्राग्वेदप्रवाहयुक्त्या परिहार उक्त इत्यर्थः । जनपदनगरादयोपि श्रुतिसिद्धा स्तत्तन्नामादिविशिष्टाः प्रवाहानादयः । यदातु मन्त्राणा मनियतार्थयोगित्व मनित्यसंयोगो भिमतः, तदा विध्युक्तोय मनित्यसंयोगो विधिबलादेव स्वीकार्य इत्याभिप्रायः ।

एत दुक्तं भवति - एकैको मन्त्रो यत्रयत्रा नेके ष्वर्थेषु विनियुज्यते, तत्र सर्वत्र प्रकाशनाय प्रयततापि यत्र मुख्यार्थो न बाध्यते तत्र शक्त्या प्रवर्तते, तद्बाधे चोपचारतो वयवशक्त्या वेति सम मत्र समाधान मिति ॥ १९ ॥

एव मविवक्षितार्थता हेतव स्सर्वे परिहृताः, अथ विवक्षितार्थत्वे हेतव श्च सन्ती त्युच्यते-

॥ २० ॥ सू - लिंगोपदेश श्च तदर्थवत ॥ १-२-५० ॥ (सि-१२)

"आग्नेय्याग्नीध्र मुपतिष्ठत" इत्यादिषु या अग्न्यादिदेवता तत्प्रतिपादनसामर्थ्येन च लिंगेन तदुपस्थानोपदेशो मन्त्रस्यार्थविवक्षायामेवोपयुज्यते । योयं तद्धितप्रत्ययोपदेशः, सोपि तदर्थवन्मन्त्रेषु तदर्थेष्वेव । नह्यतदर्थेषु मन्त्रेषु तद्दैवतक स्तद्धितः, या तेनोच्यते सा देवतेति वा निरुच्यते । प्रधानतयोक्ति श्चात्र विवक्षिता ।

अन्यथैकैकेषु मन्त्रेषु नानादेवताप्रसंगमात्रेण विशेषनिर्देशभंगप्रसंगात । प्राधान्यं चार्थविवक्षा मन्तरेण न घटत इति प्रमाणतयाभ्युपगत विनियोजकवाक्यानुसारेण मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वसिद्धि रिति ॥२०॥

॥ २१ ॥ सू – ऊहः ॥ १ - २ - ५१ ॥ (सि - १३)

ऊह श्च दृश्यमानो मन्त्राणा मर्थविवक्षां साधयति । प्रकृता वुद्दिष्टानां मन्त्राणां विकृतौ तत्तदुचितः प्रकृतिप्रत्यया द्यूहो दृश्यते । यदिच प्रकृता वविवक्षितार्था मन्त्रा उच्चारणमात्रेणा दृष्टार्था भवन्ति, विकृतावपि स्वय मविकृता स्सन्तः किमदृष्टाय न घटन्ते? अथ प्रकृता वर्थप्रकाशनेनोपकुर्वन्ति, तदा यथोपदेश मुच्चारितै र्विकृतावर्थप्रकाशना सम्भवा द्वचनाभावे चैन्द्रीन्यायानवतारा दूहोर्थवान् ।

ननु ऊहविधायकं न किंचि द्वाक्यं दृश्यते, न्यायेन चे त्सा-ध्येत? मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे न्यायेनोहः, न्यायसिद्धोहबला च्च विवक्षितार्थते त्यन्योन्याश्रयणम् । मैवं, श्रुत्यैवोभयप्राप्तेः । तथाहि- "न माता वर्धते न पिते" त्यूह प्रतिषेधस्ताव त्प्रसक्ति मन्तरेण न घटते, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात, अन्यत्रोहोवगम्यते । कथ मय मूहप्रतिषेधः? इत्थं, नह्यत्र मात्रादीना मर्थाना मवयवपुष्ट्या दिरूपा वृद्धि र्निषिध्यते, प्रत्यक्षविरोधात ; अतः प्रकृतमन्त्रस्थानां मात्रादिशब्दानां द्विवचन बहुवचनयोः सम्भवन्ती वृद्धि रूहात्मा निषिध्यते । अयंचोहो मन्त्रस्य विवक्षितार्थतया सर्ववस्तु विशेषणभूत मातापित्राद्युपादित्सायां प्रसक्तस्सन् प्रतिषेधमर्हति ।

ननु "नमातावर्धत" इत्यादौ न स्वयमूहः प्रतिषिद्ध्यते, किन्तु परार्थेषु मातृप्रभृतिषु सम्बन्धिभेदात भिद्यमानेषु न्यायप्राप्तमनूद्यत्वं

सिद्धमेवानूद्यते, अत ऊहस्य कथं श्रौतत्वमिति स्थितमितरसंश्रयणम् । तन्न, निष्प्रयोजनानुवादा सम्भवात् । न्यायप्राप्तानूहानुवादस्या नूहन्या या गोचरेषु स्थलेषूहस्य शास्त्रीयताज्ञापनमेव प्रयोजनम् । तेनच प्रकृतौ विवक्षितार्थता मध्यवस्यामः ।

किञ्च " अन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोताकार्ये " ति न्यायगोचरो नूहस्संकीर्त्यते । इद मपिच प्रकृतावर्थविवक्षाया मूहप्राप्तावेवस्यात् ॥२१॥

॥ २२ ॥ सू - विधिशब्दाच्च ॥ १ - २ - ५२ ॥ (सि - १४)

इत श्चार्थवन्तो मन्त्राहृश्यन्ते । अयमस्य मन्त्रस्यार्थइतिविधानं ब्राह्मणं प्रायशो ऽधीमहे - ' इषेत्वोर्जेत्वेत्याहुः, इषमेवोर्जं यजमानेदधाती '' त्यादिकं । ब्राह्मणोक्तस्य चार्थस्य वैशद्याय मन्त्रास्संवाद्यन्ते - " तदेषाभ्युक्ता " " तदुक्तमृषिणे " त्यादिभिः । अप्रसिद्धं च मन्त्रस्थं पदं प्रसिद्धैः पर्यायै रर्थतोभिव्यक्ताः । अवयव विभागादिनाच निर्वक्ति निरुक्तं नामांगं । अविवक्षितार्थत्वे मन्त्राणां कथमेतत्सर्वं मुपपनीपत्स्यते ।

अत्र मभिप्रायः । मन्त्राणा मर्थवत्वं व्युत्पत्त्यनुगुणया श्रुत्यैव कण्ठोक्तम् । अविवक्षितार्थतातु व्युत्पत्तिमर्यादा मवधीरयद्भि स्तदर्थशास्त्रादिभिः कल्प्या । नह्यर्थवत्त्ववदविवक्षितार्थत्वे कश्चि च्छब्दः । अत स्तदर्थशास्त्रादय स्सर्वे श्रुत्यैवापहतविषया इति नाविवक्षितार्थत्वं साधयितुं प्रभवन्तीति ।

तस्मा न्मन्त्राः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धे ष्वपूर्वे ष्वर्थे ष्वभिधयोपचारेण वा प्रमाण मिति सिद्धम् ।

ब्राह्मणै र्विधिशेषैस्तु मन्त्रार्थप्रतिपादकैः ।
अर्थप्रणाड्या मन्त्राणा मंगकार्युपकारिता ॥

विध्येकवाक्यताशून्या मन्त्राः क्वचि दपि स्थिताः ।
तथापि स्वार्थबोधेना नुष्ठानस्योपकुर्वते ॥
स्वापेक्षितार्थबोधेन प्रयोगक्षणभाविना ।
मन्त्रेण सहसा लब्धे नान्यो हेतु [र्गवेष्यते] रपेक्ष्यते ॥
अतोध्ययनसंसिद्ध मन्त्रार्थस्मृतिपूर्वकम् ।
अनुष्ठेयं तदर्हं स्त दिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥
परापरसमाख्यात देवतावैभवेषु च ।
समर्थयिष्यमाणेषु सफलैय मितिक्रिया ॥
यद्वृत्तप्रमुखै र्येषां विधिशक्ति र्न हन्यते ।
तेषां विधिपरत्वंच मन्त्राणा मिह सिद्ध्यति ॥

इति मन्त्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

पुमर्थ शासने विभोः
प्रशासना नुवर्तिनि ।
प्ररोचनप्रकाशन
प्रकार एव माहितः ॥

इति श्री
कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ
सेश्वरमीमांसाख्ये धर्ममीमांसाभाष्ये
प्रथमस्या ध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अधिकरणानि – ४ ॥ सूत्राणि – ५२ ॥

Lent	Returned	Lent	Returned	Lent	Returned

